

UTZ JEGGLE

Határ és identitás*

A politikai és nemzeti határok szemmel láthatóan veszítenek jelentőségükből. Elválasztó erejük gyengül, átjárhatóbbak és nyitottabbak lesznek. A határnélküliség olyanehetőségnek tűnik, amely az ébredés hangulatát kelti, valami újnak a kezdetét jelöli, ugyanakkor azonban aggaszt is bennünket. Mintha az emberek nem bírnák elviselni a határnélküliséget, a régi határok lebontásával egyidejűleg új határok jönnek létre. A jugoszláviai konfliktus drámaisága, valamint az egykori Szovjetunió felbomlása mindezt érzékletesen bizonyítja. Németországban a határok ugyanis megszűntek, de a fejekben mégis megmaradtak. Ez egyaránt kifejeződik abban a húzódozásban, amely az egyesülés költségeihez való hozzájárulást kíséri, illetve a külföldiekkel szembeni elutasító magatartásban, ami azonban nem annyira a máságnak, mint inkább a szegénységnek szól, mindazoknak, akik állítólag Németországban akarnak a terített asztalhoz ülni. A határok, még mindig elválasztanak; s úgy tűnik, létezik valamiféle antropológiai állandó, amely az identitás megszilárdítása során megköveteli a másoktól való elhatárolódást. Az persze közhely, hogy az individualizálódás, az *Én* kialakulása a *Nem-Én* tapasztalata mentén zajlik le, de miért tekintjük a másikat veszélyesnek, miért kell identitásunk megőrzése érdekében minden esetben a határok mögé húzódnunk?

A határok vitatása egyet jelent elválasztó erejük csökkenésével, megkérdőjelezésével. Így tekintve, minden határ nemcsak válasz, hanem kérdés is - mi miatt válik el valami valamitől. Ezen az általános szinten szeretném elkezdni mondanivalómat, nagyon a kezdeteknél, de nem a természet, hanem az egyes dolgok őstörténetének vonatkozásában. Az individuum, aki a születés pillanatában nagyon nehéz határt lép át, bekerül egy határok nélkülinek tűnő világbirodalomba, amely azonban az emberré válás folyamatában határok olyan labirintusának bizonyul, amely minden kultúrában szükségeszerű az emberi létezés szabályainak elsajátítása során.

A határok meghúzása természetesen nemcsak stabilizáló, hanem egyben dinamizáló tényező is: minden határ kihívás a határt legyűrni kívánó erők számára. A babaágy rácsán át kell mászni, a messze fekvő babát el kell érni; a dolgoktól való távolság kifejleszti a két lábon járást, a tekintetet képessé teszi a határok feletti átrepülésre természetes akadályok korlátainak leküzdésére. A pillantás elsőként a horizontra esik - és ez a horizont ugyancsak mozgó határ, a pillantással együtt vándorol, és önmagát tágítva megteremti az imaginációt; az álmokon és a gondolatokon keresztül mindazt, ami tulajdonképpen mögötte van: a szelek mögött, ahogyan azt az Antillák szép szigetein mondják, a hegyek mögött, ahol a mesei hősök boldogságukat keresik, a Hold túloldalán, noha a mi évszázadunk ezt a fantáziát megmozgató távolságot az unalmas technikai csúcsteljesítmények nyomán mindörökre megfosztotta titokzatosságától.

A kicsi és szűk világok tág gondolati tereket hoznak létre. A paraszti látóhatár behatároltsága összhangban áll a végtelenség és a mennyei öröklét utáni vonzalommal, a legtávolabbi horizontok kémlelésével, amelyek oly távolságban húzódnak, hogy a tér és az idő - éppen a végtelenségben egymással összemosódik. A paraszti világ - ahogyan azt Fél Edit és Hofer Tamás megmutatta - olyan modell, amely világos topográfiai vonalakkal bír. Alul van a Föld, azaz a talaj, a legfontosabb termelőeszköz; felül van az áldást és esőt adó ég; mindkettő egyaránt lényeges jelentéssel bír a sikeres gazdálkodás szempontjából. Éppen ezért áll a falu középpontjában a templom, amely, akár csak a községháza, egységet, közösséget alapoz meg. Ugyanakkor ebben az egységesnek tűnő közösségben százával léteznek határok, amelyek úgy hálózák be ezt az egységet, mint erek a testet. Amit mi etnográfusok

szokásoknak nevezünk, az az előírásoknak egy hatalmas rendszere, amely mindenki számára világossá teszi, mi az, amit megtehet és mi az, amit el kell kerülnie.

A falu kódexének megfelel egy térbeli rend. A hesseni területen húzódó schwalmi népviseleti vidéken a szántóföld nagysága határozta meg a fejkötőn levő pántlikák számát; a megköthető házasságok körét hasonlóképpen a birtokolt földterület rajzolta körül. A térbeli határok össze-vissza barázdálják a falut; a templomban az asszonyok leggyakrabban baloldalt ülnek, a tekintélyesebbek elől. Azaz a templomi ülésrend ugyanakkor felismerhető társadalmi rend is, amelynek megsértése gúnyolódást vált ki. Emlékszem Gottfried Keller *Zöld Henrikjében* egy kis jelenetre, amelyben Henrik a templomban az atyai ülőhelyet „igénybe veszi”, és emiatt „a szegény emberkét, aki semmiféle földtulajdonnal sem bírt”, „a maga kedélyes jogbitorlása”, nevezetesen a családi hely elfoglalása miatt megbüntetik. Jóllehet tartós jogbirtoklásra maga sem tartott igényt: „Egyszer azonban én is ott akartam ülni és állni, ahol az apám.” A kis jelenet tartalmazza a szokások szocio-topográfiajának mindhárom dimenzióját - és itt nem csak általánosságban van szó valamely helyről és határokról. Ez a hely a hagyomány és a tulajdon alapján áll, az ember „megdöbbenve és szomorúan keres meg egy távollévő helyet a nincstelenek között”. Így válik érthetővé, hogy a hely társadalmi topográfiaja, amely a birtokosok és a nincstelenek között húzódik, a templomi rendben szimbolikus megfeleléssel bír. Azaz a szokások szimbolikus rendje a valóságos társadalmi hely megjelenítője, amelyet ily módon alapoznak meg, és a hagyomány érvényességén keresztül válik legitimmé.

Határokat húzni azt jelenti - egy helyet kijelölni, valaki számára a különbségeket láthatóvá tenni, s így rögzíteni azokat. Éppen ezért a faluban lévő térbeli határok egyben különbségeket jelző megkülönböztető jegyek. Ez így van már az egyes térbeli formákon belül is, amennyiben bizonyos személyek számára különböző tabuk és tiltott területek léteznek, ahogyan azt Pierre Bourdieu a gyakorlat elméletéről írott könyvében elemzi.¹

A küszöb jelentőségét Lilly Weiser-Aal a következőképpen indokolja: „A küszöb az ajtóval együtt mint a ház bejárata fontos határ, amelyik az idegen, ellenséges külvilágot a védett házbéli világtól elválasztja.”² A küszöb tehát választóvonal, pontosabban: a közteset, a belső és a külső, a saját és az idegen közöttit, a védetség és a veszély közöttit reprezentálja. Ez a „között”, amelyet mi mindenekelőtt mint metaforát ismerünk - székek között, frontok között - veszélyes, de egyben érdekes hely, amely elválaszt, de egyidejűleg összeköt, és a határ lényegét példaszerű módon hordozza magában.

Az átjárás egyeseknek tiltott; a gonosztevők és az öngyilkosok holttestét nem lehet a küszöbön keresztül kivinni - ezek visszatérhetnek. Ezért Dél-Németországban a koporsót a holttest kivitelekor háromszor leteszik a küszöbre, hogy a halott számára világossá váljon, ehhez a házhoz nincs többé köze, „szellemalakban” nem térhet vissza. Ennek megfelel az az elképzelés, mely szerint a halottak bizonyos időt egy köztes birodalomban töltenek, mielőtt végérvényesen alászállnának a holtak birodalmába. A küszöb olyan határ, amely a halottak számára is érvényes. Ezekhez az elválasztásokhoz hasonlóan a házközösségbe újonnan felvetteknek vagy bekerülteknek is bizonyos küszöbvel kapcsolatos rítusokat kell végrehajtaniuk, hogy a ház mikrokozmoszát ne zavarják meg nagyon. Bulgáriában, ahogyan arról Lilly Weiser-Aal tudósít, a menyasszony minden küszöböt, amit átlép, beken mézzel. Számos helyen a menyasszonynak nem szabad a küszöböt átlépnie, éppen ezért átviszik rajta. A küszöb bizonyos varázslatok helye is: ha például az ember kedvesének gyakoribb látogatását szeretné, akkor titokban ki kell tépnie egy hajszálát és el kell rejtenie saját ajtaja alatt. Szenvedélyes vágy kelthető vagy szentesíthető, ha az ember „egy halott három csontdarabkáját keresztalakban, valamint haját és tojásbéját a küszöb alá helyez”.³ Az utolsó példa már a maga bonyolultságán keresztül is mutatja, hogy itt nem egy technika tényleges gyakorlatáról van szó, hanem arról, hogy ezeket a hiedelem-hagyományokat gyakran mint poetikai feltételes módokat kell tekinteni, amelyek megkísérlik az élet bizonyos tapasztalatait

összefüggésekbe helyezni. Ezen összefüggés dramaturgiája szempontjából jelent fontos mágikus területet a külső és a belső, a védett ház és a veszélyes külvilág közötti határ. Az emlékezetnek ezek a nyomai egészen a máig húzódnak. Mint például a házasulandók esetében rögzült hiedelem: aki először lépi át az ajtóküszöböt, annak a szava lesz meghatározó a házasságban.

A rítusoknak van tartalma, de mégis mindenekelőtt formák, amelyek valamit összetartanak, besorolnak és rendszereznek. Az *ajtó* kategóriájában szintén megjelenik a „között”, az ajtó egyszerre bejárat és kijárat. Az ajtó megvéd, két irányba nyílik, és így legalább négyféle módon irányítja a forgalmat. Ha nyitva van, az ember kimehet, de be is jöhet; ha zárva van, az ember nem jöhet be, de ugyanakkor nem is mehet ki. Így tehát az ajtó dolga: megfelelő pillanatban nyitva, illetve zárva lenni. A kifelé való mozgásra irányuló vágy összefügg a befelé való mozgással kapcsolatos félelemmel. Ez az ambivalencia találta ki az ajtót, amely mindkét oldalt - sokkal inkább, mint az ablak - egyesíti magában: a zárral és retesszel történő védelmet, a zsanérokkal és a kinyitással elérhető szabadságot. Az ajtó, mint átjáró szintén a mai napig hatással van a viselkedési szabályokra. Még mindig fontos ki lépi át elsőként az ajtót, ki megy először ki rajta, ki nyitja ki, és kinek. Ezek a belépési szabályok elveszítették a szemünkben társadalmi jelentésüket, de hogy ezek mint viselkedési szabályok fennmaradtak, gondolkodásra kell, hogy készítsen bennünket. Létezik olyan rejtett jelentés, amely a tudatunkból elvész, de a szabályokban továbbél: a társadalmilag gyengébb helyzetű nyitja ki az ajtót, a tekintélyesebb megy elsőnek át, miközben ezt megköszöni. Ugyanakkor a férfiak nyitják ki a nők számára az ajtót, noha legalábbis a felszínen ők látszanak az erősebbnek. A nemi különbség a társadalmi különbségtől eltérő formákat erőszakol ki-a matriarchátusra emlékeztetés már túl nagy értelmezésbeli *salto mortale* lenne. Ugyanakkor a vendéglőbe, tehát egy nyilvános térbe már a férfi lép be először, feltehetően azért, mert ez veszélyes is lehet. Mindenesetre létezik az illemszabályoknak egy koreográfiája, amelyik különösen az átlépéseket, belépéseket szövi át, olyannyira, hogy a „kis határforgalomnak” ez a különlegessége világunkban máig érthető marad. Georg Simmel nagyon érzékletesen szépen fogalmazta meg ezt: „A behatároltság jelentése és méltósága először annak kapcsán kerül elő, ami az ajtó mozgékonyosságát szimbolizálja: annak lehetősége, hogy ebből a bezártságból bármely pillanatban ki lehet lépni a szabadságba.”⁴ A hidak és kompok ennek a „közötte térnek” a további helyei, amelyek szintén mély jelentésekkel vannak körülvéve, amelyek veszélyes helyként vannak megjelölve, mert lehetővé teszik a Sajátból a Másikba és persze a Másikból a Sajátba vezető utat is. S ez az a kockázat, amely óvatosságra int bennünket, s amely a külföldiekkel kapcsolatos vitában a Német Szövetségi Köztársaságban szomorú visszatérését ünnepelte.

Az átmenet biztosításának további eszköze a határon lévő fogadó, amely Joseph Roth elbeszéléseiben fontos szerepet játszik, mint felderengő formák megjelenési helye - vagy a Helene Grün által Alsó-Ausztriában vizsgált házi pad intézménye. Helene Grün azt mutatta meg, hogy a paraszti világban milyen multifunkcionális ez a bútordarab, s pontosan a privát és házi tér, illetve a nyilvános és falusi határán áll. Ünnepnep este ezen ül az ember, esőben alatta bújnak meg a tyúkok, mivel a házba nem mehetnek be, itt, ebben a köztes zónában látják vendégül a koldusokat, akik kaphatnak ugyan egy tányér levest, ám a házba nem léphetnek be.

Tehát a határok mellett, amelyeket falak, kerítések, sövények, kőfalak jelölnek, mindig vannak átjárási lehetőségek is. Ez a „közötte tér” valóban olyan átmeneti terület, amely a határok által jön létre, a köztes terület egyidejűleg híd és lezárt tér, az átmenő forgalom lehetőségének a tervszerű megfigyelés a következménye - vámtisztviselők jelenlétén, a határforgalom korlátozásán vagy a félelmet oldó rítusokon keresztül, amelyek annál kidolgozottabbak, minél veszélyesebb a határ. Mindez mindenekelőtt a legutolsó határra, a halálra vonatkozik, amely csak egy irányba léphető át - mert a másik part ugyan

hozzátartozik az élethez, de egyben annak végét is jelenti. Csak a révész tud átkelni a folyón, csak ő tér vissza. Nem csoda, hogy ez a határ félelemmel tölt el bennünket, s legszívesebben egy ajtó mögött tartanánk elzárva. Éppen ezért a túlvilágtól szívesen elfordulnánk, de még ezen a világon sem vagyunk az átlépéssel kapcsolatos félelmektől megvédve. Jean Delumeau az estével kapcsolatos félelmekről szóló nagy munkáját Montaigne egy leírásával kezdi, aki 1580-ban egyszer éjszaka akart Augsburg városába bejutni. Négy nagy, egymástól függetlenül nyíló és záródó kapu, egy árok feletti híd, egy ettől független felvonóhíd, egy vassorompó, belépési illeték, az iratok ellenőrzése - ezek voltak azok a biztonsági intézkedések, amelyekkel a határt őrizték. A bonyolult ellenőrzés azonban annak a bizonyítéka, hogy a határok nem abszolútak, s nemcsak a kizárást szolgálják, mint ahogy azt a *vasfüggönytől* megszoktuk, hanem mindenekelőtt a biztonságot garantálják, és csökkentik a félelmet. Az átmenet minden lehetősége egyben veszélyt is jelent: hiszen a nyitott határ nemcsak a kijárást, hanem az ellenség bejövételét is lehetővé teszi. A kapuk megnyitásának és bezárásának rituáléját az ember úgy is tekintheti, mint társadalom félelem- és bizonytalansági potenciáljának az olvasatát.

Mindez arra tanít bennünket, hogy nincsenek jó és rossz határok, hanem, hogy a határ mint „között”, a szó tényleges értelmében egy félhomályos hely, amely veszélyt és menekülést egyaránt jelenthet. A határon védelem és veszély, szűkösség és tágasság, zárás és nyitás ütköznek össze. Ezért azon sem lehet csodálkozni, hogy minden várakozás ellenére a határ mint a döntések) helye is említésre került. 1973-ban a tübingeni teológus, Jüngel zendített himnuszra a határok kapcsán, s a bezártságot mint „egy dimenzió szabaddá tételét” dicsérte, „amely dimenzióon belül a bezárt (ember) igenlésre s a létezés dicséretére lesz képes”,⁵ a teológus Paul Tillich egy tanulmánygyűjtemény címéül adta „A határon”-t és a bevezetőben a következőket írta: „A határ a tényleges megismerés számára leginkább gyümölcsöző hely.”⁶ Nem csoda, hogy mindketten teológusok, akik mégiscsak az élet legfontosabb határaival foglalkoznak, a fizika és a metafizika közti határokkal, amelyek sokféle átmeneti helyzetet és átlépési lehetőséget kínálnak föl, imát, csodát, víziókat. A gondolkozás túllépést jelent, áll Ernst Bloch tübingeni sírkövén, ami azt jelzi, hogy a gondolatok szabadok, még inkább, mint a tekintet, s képesek minden határt legyőzni és áthágni.

E gondolatok varázsa, de maga a probléma is abban rejlik, hogy összekeverem a különböző határformákat, nem tartom magam a térbeli határokhoz, hanem más limitációkkal játszom. Az értelmezésnek ezt a szabadságát a falu példáján mutattam be, amikor a falu kontextusában a térbeli rendet mint egy társadalmi rend kifejeződését, ezt pedig mint egy értékrend megtestesülését írtam le. A térbeli határok a szimbolikus elhatárolódás tényleges megnyilvánulásai. Ez azonban nemcsak a körülzárt falusi világokra érvényes, hanem éppen a topográfiai vonalak mai irányultságára vonatkozik, amelyek sokkal kevésbé figyelnek a kulturális határokra, mint az etnikai és az azokkal ismételtlen összeütközésbe kerülő nemzetállami-politikai határokra. A fogalomtörténet különösen érdekes archeológiai rétegekhez és hasonlóan figyelemre méltó nemzeti különutakhoz vezet bennünket.

Lucien Febvre, az Annales-iskola egyik alapítója példaértékűen mutatja meg a *frontière* kifejezés jelentéstörténetét.⁷ A kifejezés egy nőnemű, a *front* szóból származó melléknév, amely hamarosan főnévvé vált, és két jelentésváltozatot foglalt magába, egyrészt jelölte a templomhomlokzatot, másrészt az ellenséggel szembenálló, harcra kész csapat frontvonalát. Ha az ember a határt a mai értelmében akarta volna megnevezni, akkor a latin *finis*, francia *fias* szavakat választotta volna, amelyek határsávot jelölnek. Lucien Febvre azt mutatja meg, ahogy ez az inkább hatalom, mint térorientált fogalom érvényre jutott. „*Elle fait frontière*” - *mondja Orléans*. 1558-ban egy francia diplomata Velencében lévő kollégájának írt levelet királyának olaszországi politikájáról: „Ah, milyen elvakultak voltunk eddig, hogy nem vettük észre, a (területi) megnagyobbodás, a határok - amennyire csak lehet - állandó előretolása, az ellenség magunk előtt való űzése a királyság nyugodt és békés életének igazi és legbiztosabb

eszköze.”⁸ Tehát előrenyomulás és nagyobbá válás - feltehetően abból a célból, hogy még inkább békében és nyugalomban lehessen élni - milyen ismerősen cseng ez nekünk, 20. századi németeknek! A 17. században a *Dictionnaire universel* a következő meghatározást adta: „*Frontière* egy királyságnak vagy tartománynak a legszélső határa, amellyel az ellenség szembekerül, ha be akar törni. A szó a *frontaria*ból származik, amely az ellenségnek szembehelyezett homlokzatot jelent.” A szavakban tükröződnek a mögöttük húzódó elképzelések, a franciák esetében egy erőteljesen háborús *topographie imaginaire*.

A német kultúrföldrajzos, Georg Ratzel a germán határfejlődés állítólagos békésebb képét tárja elénk. Ez a fejlődés a lakatlan elválasztó sávokkal kezdődik, amelyek aztán bebiztosított és biztonságot szolgáló mezsgyékké változtak. A határ szó szláv eredetű, és az elnevezés a germán-szláv közösséget, illetve a határátlépést jelöli. A határvonal mint a szűkös tér szükségszerű következménye értelmezhető, mivel a puszta területek és erdők megművelése világosabb elhatárolódásokat tett szükségessé. Febvre azonban arra is utal, hogy ez az idillikus mechanika nem képzelhető el anélkül, hogy ne gondolnánk az államra. Legalábbis a francia forradalom óta a lineáris *frontière* nem más, mint a föld felszínére vetített körvonala „egy teljes mértékben öntudatos nemzetnek, amely tisztességét, méltóságát, minden erejét és hatalmát arra fordítja, hogy egy természetes módon homogén belépésért terület védelmét biztosítsa, tehát gyakorlatilag minden külső hatalmat megakadályozzon «határai megsértésében».”⁹ A politikai határok kialakulása tehát szorosan összekapcsolódik a nemzetállamok karrierjével. Egyidejűleg az ellenséggel szembenálló „homlokzat” is álarcba bújik. Danton 1793. január 31-i híres beszédében Franciaország körvonalait - az óceán, a Pireneusok, az Alpok és a Rajna - természetesnek nevezte. A hasonló területi igényeket tartalmazó német választ Hoffmann von Fallersleben *Deutschlandsliedjének* megfelelő sorai jelentik. Az olaszok a Brennerre helyezték a hangsúlyt, és így vált összeurópai jelenséggé a természetes határok követelése, amely mintegy előrevetítette a szomszédokkal való vitát, mely ebben az évszázadban kétszer is Németországból kiinduló katasztrófákhoz vezetett, s ismételten jelentős határártrendezéseket vont maga után. Ezek a katasztrófák Nyugat-Németországban a politikai határakkal kapcsolatos kedvetlenséghez vezettek, de remélhetőleg nemcsak itt.

A határok-nélküliség nemcsak egy szép utópia, hanem egyesek számára lidérces álom is. Munkahelyemnek, a Ludwig-Uhland-Intézetnek az archívumában Tübingenben megtalálható a „Nagynémet Birodalomnak” 1941-ből származó egyik térképe. A térkép lényegében nem tüntet föl határokat. Sem a Rajnán át nyugaton, sem keleten. Nemcsak a szabadság, hanem a náci terrorja is nélkülözi a határokat. A határok megszüntetése az autonómia lerombolását is jelentheti, amint azt az embernek Kutyait kapcsán át kellett élnie; de még agresszívabb és destruktívabb volt a náci Németország Csehszlovákia, Lengyelország, Franciaország, Dánia, Norvégia, a Balkán, a Szovjetunió elleni támadása - „és holnapra miénk az egész világ”. A határok megszüntetése tehát jelenthet bevonulást és megszállást, a támadók leverése új agressziókat szabadít fel, új megszállásokat vált ki, és új megszállási övezeteket hoz létre. Mi elvárjuk magunktól, hogy mások jogos agresszióját illegitimnek tekintsük. Ez az önmagunkkal szembeni elvárás bizonyonnyal a náciizmus egyik tanulsága. Egy másik, amelyet az emigránsok Prágában vagy Párizsban a Wehrmacht bevonulásáig levonhattak: a határok nemcsak összeszorítanak, hanem meg is védnek az üldözés ellen. Milyen diffúz szerepet játszottak a határok a náci terror idején! Egy útlevel, mint „határkulcs” ugyanolyan életmentő lehetett, mint egy biztos határ, amelynek persze valaki háta mögött kellett bezáródnia. Nussbaumnak, a német-zsidó festőnek van egy halálosan szomorú olajfestménye, amely az „Útlevel” címet viseli, s amelyik egy sárga csillaggal megjelölt zsidót mutat, magas falakkal körülvéve, útlevelemmel a kezében és a kérdéssel az arcán, vajon az útlevel segíthet-e neki a Németország-lágert elhagyni. A német-francia határral kapcsolatos kutatásaink közben Karlsruheban a tartományi levéltárban egy jó tucát, német zsidóktól - akik az életüket egy

határátlépéssel próbálták megmenteni - származó útlevelekérelmet találtunk. Az a tény, hogy az útlevelek nem az ő kezeikhez, hanem a levéltárba érkeztek meg, annak a jele, hogy az elutazás nem sikerült. A kérvényezők a többi elzászi és badeni zsidóval együtt a német megszállás után még ideiglenesen szabad francia területen lévő gurs-i internálótáborba kerültek. Vichy-Franciaország határai azonban nem tartottak ki, túl gyengék voltak ahhoz, hogy az üldözötteknek védelmet tudtak volna nyújtani; a nácik antiszemitizmusa viszont annyira erőszakos volt, hogy ennek a tábornak a túlélőit 1942 szeptemberében a Párizs melletti drancy-i táborban gyűjtötték össze, ahonnan a határt jelentő Rajnán keresztül a Nagynémet Birodalom halálzónájában lévő megsemmisítő táborokba kerültek. Ott szinte mindannyiukat meggyilkolták.

A térbeli határsértés itt is összefügg az etnikai határok lerombolásával. A határ nélküli imperializmus és a határ nélküli terror, úgy tűnik, egyazon törzset alkotnak. A háború utáni Németországban ennek kétirányú következményei lettek. Pontosán ott, ahol a fasiszta világ a határnélküliséget tervezte, Hitler birodalmi kancelláriájában jött létre egy mind stabilabbá váló elhatárolódás amelyet az egyik oldalon mint a szabad kelet-nyugati közlekedés akadályát tekintették, a másik oldalon antifasiszta védőfalként értelmezték. Az elválasztásnak önmaga által kiváltott dinamikájától eltekintve, kezdetben érthető volt a félelem, félelem az irracionális németektől, akik rendszeresen rárontanak keleti szomszédaikra, és kísérletet tesznek a határok felgöngyölítésére. A vasfüggöny, legalábbis kezdetben, az elképzelt veszélyekkel szembeni védőfal volt, ugyankor védőfal volt a németek mohóságával kapcsolatos és a történelmi erőszak miatt érthető félelemmel szemben is. Azonban ez a határ is sok szerencsétlenséget okozott, és bizonyosan hozzájárult az általános „határfáradtságához”.

A mára megszűnt határok persze lehetőséget nyújtanak patológiájuk átgondolására is. Az NDK vége annak a falnak is a végét jelentette, amely 1393 km hosszan húzódott végig Németország közepén, jelentős technikai megfigyelő eszközökkel felszerelve és egy fáradhatatlan határőrség által állandóan gyanakodva figyelve. Az NDK-ba való belépés minden utazó számára valamiféle rítus volt, azzal a címmel: „itt egy másik ország kezdődik”, teljesen más gondolkodási formákkal, abszolút bizalmatlansággal, amely az anyagi szintig „lecsapódott”, a tükörben, amellyel az autó alá lehetett nézni, a papírokat vizsgáló hivatalnoknak - aki mintha saját identitásában is kételkedne- azonosítást szolgáló pillantásában. Andreas Hartmann és Sabine Künstig egy szép könyvben, a német-német határon gyűjtött „határtörténetekben” mutatták meg, miként választott el ez a határ egymástól két senkiföldjét, ahol a másik oldallal kapcsolatos tapasztalatokat csak az emlékezet és a fantázia táplálta. Csak a megfigyelőtoronyból vetett pillantás létezik, de nincs igazi találkozás. A vasfüggönnyet egy magasfeszültség-határnak is lehet nevezni, amelyik nem teszi lehetővé a határforgalmat. Hogy ez mennyire fenyegette az embereket, mutatja a cseh írónak, Jan Tiborinak egy szellemes esszéje, az *Über die Grenzen*¹⁰: „A határvonal, amely a Kelet-tengertől... a Fekete-tengerig húzódott, és egy egész kontinenst megjelölt, különleges határ... Ez a menekülést megakadályozó szerkezet. Funkciója az érintetlenség.” S pontosan ez az érintetlenség jelentette a kíváncsiság kihívását. Amikor Tibori novellájának főszereplője 1968-ban megkapta a Bécsbe szóló kiutazási engedélyt, első kirándulása a Duna és a Morva összefolyásához vezetett. A határt a másik oldalról látni, ez a legfőbb vágya. Így a belső megszállottság is nyilvánvalóvá válik, a határ belevésődött belső világába; akárcsak az a része a felszabadulásnak, amely a fal megnyitását követő első napokban sok keletnémetet fáradhatatlanul a határ másik felének megtekintésére ösztönzött. Ily módon szemmel láthatóvá vált, hogy ez a másik egyáltalán nem létezik, hozzáférhető, hogy a védőfal mindenekelőtt a saját államot védte saját menekülői elől.

A politikai határok funkciója tehát, amint az már a mindennapokban is megmutatkozott, különböző. Egyrészt védik a határon belüliek integritását, megakadályozzák a határon kívüliekkel történő kicserélődést. A határok kétoldali áteresztőképessége olyan modellnek

felel meg, amely az elhatárolódás nélküli védelmet, a szabad lakóhelyváltoztatás jogát és egyidejűleg a másként való létezés zavartalan gyakorlásának a jogát tartalmazza. Minden különbség határt jelent; aki az egyiket figyelembe veszi, annak a másikat is tiszteletben kell tartania. A német-német határ ma már történelem, de a határ különböző területeken, különböző szabályok formájában ugyanúgy létezik, mint azelőtt. Csupán csak „belülre” tolódot, és megmutatkozik a nyugatiak önhietségében, a keletiek opportunizmusában, az itt és ott is létező klisékben, a megszámlálhatatlan kirekesztő jellegű viccben, amelyek biztos jelei annak, hogy a falat felváltotta egy stabil előítéletrendszer. A másik életformát csak mint alsóbbrendűt idézik meg, a Stasi valóban büntetendő gyakorlata alibiként szolgál az NDK egész történelmének kriminalizálásához, s hirtelen kitört a szimpatizánsokkal szembeni szigorúság, amelyet 1945 után nem sikerült érvényesíteni.

Ezek az emlékezetbeli határok és ezeknek a tv-tós hatása sokkal gyakoribb és erőteljesebb jelenség, mint azt az ember gondolná. Amikor a francia honvédség olyan atomtöltetekkel ellátott rakétákat állít föl, amelyek megfelelő körülmények között 450 km távolságba is elérnek, azaz a cél Augsburg vagy Kassel közelében is lehet, akkor ez olyan reminiscenciákat ébreszt, amelyek az emlékekben élő határokon alapulnak, amint az már a Maginot-vonal és az arra adott agresszív válasz, a Westwall esetében is történt. A határokra való keserű emlékezés az individuumokra is befolyással van, és bizonyos határok átlépésével kapcsolatos tapasztalatok olyan töltettel bírnak, amelyek meghatározott körülmények között heves érzelmi reakciókat váltanak ki. Ezért nem merte számos zsidó emigráns és üldözött a Holocaust után a német határt többé átlépni. Az az erőszakosság, amellyel a náci lerombolták a határokat, mélyen beleégett a lelkekbe.

A határon „magasba szökik” az, ami a gyűlölködés mélyén rejlik. A halottak milliói, a súlyos megbántások, az erőszakosságok, a pusztítások mélyen belevésődnek a népek emlékezetébe (és talán éppen ott, ahol mindezt túlharsogják vagy gesztusokkal igyekeznek elrejtetni). Mitterand elnök és Kohl kancellár kézfogása (1988) a verduni sírok felett a népek megbocsátásra való készségének a jele, de ugyanakkor a kollektív emlékezetben lévő, a háború okozta és az egyéni életek traumatikus tapasztalataival összehasonlítható sérülések tartósságát is mutatja. Egy katasztrófát sem fog tíz kellemes emlék meg nem történtté tenni.

A német-francia, akárcsak a német-európai viszony az egyesüléstől nem vált hirtelen barátságossá. A sebesülések hegei megmaradnak - még ha maguk a sebek be is gyógyulnak. A sebek a határáthágásokból származnak; nekünk, németeknek különösen tisztában kell lennünk azokkal a felsebzésekkel, amelyeket ezek a „határtalanítások” okozhatnak, „határtalanítások” térben, kultúrában, etikában, amelyek másoknak alacsonyabbrendűekként való besorolásával és kirekesztésével járnak együtt.

Lassan elérem saját határait, s ezért megpróbálom az eddig mondottakat némileg összefoglalni. Azt igyekeztem megmutatni, hogy a határokkal való bánásmód felemás érzéseket vált ki; nincsenek jó vagy rossz határok, hanem a határ mindkettő lehet, hogy különböző rendszerek emocionálisan feltöltik a határokat, amelynek során azok vagy csak előnyökkel bírnak, vagy pedig egy potenciális ellenséggel - amelynek nem mindig kell kívülről jönnie - szembeni befalazást szolgálják. Ez az egész ambivalencia jól megmutatkozott a vasfüggöny kapcsán. Még a Fal olyan igazi ellenségei, mint a *Bild Zeitung* is, szívesen látna egy biztos határt, amely a korábbinál keletebbre van, de hasonlóképpen szilárd, amely megvédené bennünket a szegény keleti menekültektől, nehogy gazdagságunkat meg kelljen velük osztanunk. Így a régi falnak a befalazás mellett még egy látens funkciója is volt, amely a szabad Nyugatnak a nyugodt lelkiismeret mellett a jó üzleteket is garantálta.

A határok védelmet jelentenek, a védelemmel, mint „védelmi őrizettel” azonban vissza is lehet élni. A határoknak le kell omlaniuk, a határok hiánya azonban az erőseknek a határ nélküli igények és jogok rossz tanácsát is adhatja. A nemzeti államok határai a saját nemzetiségnek a föld felszínére vetített elképzelése, amely azonban Csak mint zárt, nem

pedig mint nyitott egység kínálatik fel. A nemzeti államok kezdeteikor rögzített, általános érvényű határok jöttek létre, amelyek nem voltak képesek az enklávék elfogadására, inkább beletörődtek az etnikai kisebbségek létébe - s így mintegy előrevetítették az etnikai konfliktusokat. Az etnikai kisebbségek csupán a nemzeti államok beavatkozása nyomán váltak öntudattal bíró egységekké. Ahogyan a korábbiakban semmi különös nem volt abban, hogy valaki szászként Nagyszebenbe vagy svábként Magyarországra költözött; úgy a felsőbbrendű nép attitűdje a poroszokat a lengyelekre, a németeket mindenek, a bulgárokat a törökök fölé helyezte, s Európát egy robbanásveszélyes keverékké változtatta, amely irritáló késéssel éppen Jugoszláviát robbantotta föl.

Megkísértem a határok kettős jellegét meghatározni - mi elől és milyen eszközök segítségével védenek; másrészt hogyan nyílnak meg valami számára? Mit jelent ez a kulturális határok esetén - s mik egyáltalán a kulturális határok? E fogalom megközelítésekor abból a kérdéskörből kellett kiindulnunk, hogy milyen területek között húzódik ez a határ; két kultúrát vagy rész kultúrát választ-e el? Meghatározza azt a kulturális identitást, amelynek alapján más kultúráktól különbözik, egyidejűleg azonban szüksége van a másik kultúrára önmaga definiálásához. Identitás és különbözőség tehát nem oppozicionális fogalmak, hanem egymást kiegészítő elképzelések, amelyekre kölcsönösen szükség van az önmegértés érdekében. Már az eddigiek is megmutatták, hogy a „saját” elképzelhetetlen a „másik” nélkül, hogy minden egyszerű kontraszt-modellt - saját/idegen - el kell utasítani. A sajátnak mint másnak a tapasztalata a kulturális identitás kialakításának előfeltétele. Azaz a kultúrák sokfélesége sokféle határt jelent, amelyek a kultúrákat megkülönböztetik egymástól, ugyanakkor azonban a lehetőségek sokféleségén keresztül gazdagítják azokat - gazdagíthatnák, gazdagítaniuk kellene -, fűzhetjük hozzá csalódottan.

A legegyszerűbb példánál, a nyelvhatárnál maradván, már a gimnáziumot megelőzően léteznek népi tanítási és tanulási formák, amint azt Ueli Gyr a német-svájci parasztyerekek francia-svájci utazása kapcsán kimutatta. Hasonló cseremodellek a cseh területről is ismertek, ahol németek és csehek a fiatalok kölcsönös kicserélésén keresztül tették magukat az egymással való érintkezésre képessé. Egy másik nyelv megértésének a képessége az a komp, amelynek segítségével a kulturális identitás mint kulturális különbség válik megtapasztalhatóvá. Hogy mindez azonban nem elég a másoknak mint másoknak a védelméhez, sőt talán megbecsüléséhez, azt jól mutatja a dél-tiroli paraszt példája, aki egyenes szívvel biztosítja az idegent: „*die Walschen sind dumm, die sagen zum Ross Cheval*”.¹¹ A belső felfuvalkodottságnak ez a mentalitása nem tiszteli a különbözőséget, nem lépi azt át, hanem megsérti a határokat, nem veszi tudomásul, hogy a határok mögött egy másik jelentésrendszer van. Az identitás a különbség hierarchikus értelmezésével lesz megvédve. Sajnos ezek a dominancia-modellek és az ezeken keresztül megvalósuló kulturális elhatárolódások voltak az egymás mellett élés legelterjedtebb formái. Emlékeztetek vallásokra, amelyek magukat, Lessing gyűrűpéldázata ellenére, mindmáig mások felett állónak tekintik. A hittérítés egész története az önteltség története, amelyen csak a gyarmatosítás története tesz túl. Ennek a folyamatnak a során alakultak ki a felsőbbrendű emberrel kapcsolatos elképzelések, amelyek immár 500 évi fennállnak. Az Amerika felfedezésével kapcsolatos ünnepek mindenestre a kulturális fölény érzésének - amely minden gaztettet igazol - legsötétebb hagyományaiban gyökereznek. Ez a vonal egészen a nemzetiszocializmusig húzódik. Akkor senki sem tanulta és tanította a másik kultúra tiszteletét. Az árjanémet elképzelések alkották a kulturális hatalmat - és ebben hittek, noha az ország minden jelentősebb kulturális személyiségre vadászott, és olyan barbarizmusba süllyedt, amelyhez hasonlót évszázadokon keresztül hiába keresnénk.

Befejezésül néhány olyan kulturális elhatárolódást szeretnék bemutatni, amelyek a különbség és az identitás viszonyát különbözőképpen hozzák létre. Egyidejűleg az is

érthetővé válik, hogy ezeket a modelleket én nemcsak különbözőképpen tekintem, hanem másként is értékelem őket:

(a) a különbség tapasztalata és a bezártság: *a gettó*. Ez a forma megvetést termel ki, és nagyon alkalmas arra, hogy másokkal kapcsolatos projekciókat kifejlesszen és megerősítsen. Ha az ember a zsidók történetét, akiknek mindenekelőtt a gettóélethez kellett alkalmazkodni, évszázadokon keresztül nyomon követi, akkor ez a lenézés egészen nyilvánvaló. Glückel von Hameln tudósít arról, hogy a hamburgi utcakölykök azonnal megtámadták a zsidókat, amint az altonai gettó kapuján benyomultak. Ennek a fenyegetettségnek a lényege: viszonylagos biztonság - jó időkben és csak a gettón belül - kell az embernek hozzáfűznie. A frankfurti gettó kapui éppen ezért voltak esténként bezárva, hogy a betolakodókat távol tartsák, és a zsidókat megvédjék. Ez a magatartás, amely az emberalkotta erőszakot természetesnek és magától értetődőnek tüntette föl, a náci védőőrizetre emlékeztet, amely az embereket azért zárta be, hogy az előzőleg kiváltott népharagtól megvédje. Ezért jelenti a gettó a kulturális elhatárolódásnak egy balsikerű formáját. Hiszen itt a különbség a karhatalom által igazolódik, de az identitás bezáráson és kizáráson alapszik. Ez persze nem hoz létre sem egyensúlyt, sem cserét a saját és a másik között. Az ember egy zárt és nem biztonságos szigeten él, amelyet az ellenséges tenger vesz körül, amely minden pillanatban kész az áradásra.

(b) a különbség tapasztalata és az önelzárkózás: *a kolónia*. Itt a „pozitív gettóra” gondolok, a gyarmatosítók gögös településeire, ahol a felsőbbrendű embereket a bennszülöttek szolgálták ki. A kulturális kapcsolat minimálisra csökkentett, az ember a magához hasonló közt érzi jól magát, azaz mint a németek Isztambulban, az angolok Bombayben, a fehérek Alabamában stb. Itt sincs szó azonos értékű kulturális cseréről. A határokat a felüllevők húzzák meg, ők határozzák meg azt, ami nekik tetszik, és ők utasítják el azt, ami nekik idegen. Az együttélés mindkét formájában világosak a határok, a gettó esetében a kapu és a fal, amelyet kívülről megkövetelnek, belülről pedig szükség esetén - elfogadnak. Ily módon nemcsak a kulturális különbség válik biztosítottá, hanem a fölényben megnyilvánuló, fölényként megélt társadalmi és etnikai különbség is.

(c) A kulturális elhatárolódásnak ezektől a felsőbbrendű modelljeitől eltekintve az ember örülhetne azoknak az alapjában véve demokratikus elképzeléseknek, amelyek az Egyesült Államokban a *melting pot* címszava alatt léteznek, s amelyek a valóság minden egyéb irányú fejlődése ellenére az amerikaiak önértelmezését máig meghatározzák. Az eszme, hogy a világ legmodernebb országa egyben a polgári ideálok legbiztosabb bánásmódját is kialakította amelyhez a tolerancia mellett a jog előtti egyenlőség is megvonhatatlanul hozzátartozik, minden ország és minden generáció számára magával ragadó aspektussal bír: „Amerikában ez jobban van.” A különböző kultúrákból származó bevándorlók egy új társadalmat hoztak létre, új társadalmi renddel és a kulturális hagyományoknak egy, az amerikai kultúra fő áramába ágyazott sokféleségével együtt. A sokféleség megvalósult, az egyenlőség azonban elveszett. Csupán térbelileg nézve is mindenütt határok húzódnak az országban és a városokban. A gazdagodás eredményeképpen létrejövő előkelő negyedek mellett mindig újabb nyomornegyedek alakulnak ki, ez a folyamat a jog alkotmányos alapelveit kevesek számára váltja valóra, a többség számára inkább kigúnyolja azt.

(d) a *Ruszcuk-példakép*. Ez a kulturális határoknak és a multikulturális identitásnak olyan utópiája, amelyet Elias Canetti saját élettörténetének első kötetében írt le.¹² Ruszcukban, a multikulturális élet bulgáriai ideáltípusában mindaz, amivel az író későbbi életében újra szembekerül, előre meg volt formálva; az idegenekkel való találkozás is; amely színes és érdekes esemény, de egyben félelmet is kelt. Ennek a konfrontációnak a során létrejön egyfajta plurális identitás, amely az egymástól elhatárolt és különböző vallásokat, a másik nyelvet tiszteletben tartja, s amely mindezt a saját életperspektívák gazdagodásaként a saját identitásba, mind az egyéni, mind pedig a kulturális identitásba integrálja. Hogy ez a pluralitás mindig is veszélyeztetve volt, hogy fenyegetett az egymásba rohanás, azt az olasz-

szlovén-horvát „határjáró”, Fulvio Tomizza példázza, aki önmagát a határok emberének nevezi,¹³ és regényeiben ennek a határokon zajló életnek a veszélyeit írj. le. A határ nem a nyugalom helye, a határ valóban egy „között”, amelyet mindig az a veszély fenyeget, hogy az egyik oldal magába szippantja, vagy a két oldal között felmorzsolódik. A határok kérdése az önbecsülés és az idegenek tisztelete közötti egyensúly kérdése. A cél mindeközben nem a kultúrák színes palettájának az összekeverése, hanem másoknak a tisztelete mint a sajátjának a mások előtti tisztelete, amely azt, ami a miénk, nem bizonytalanná teszi, hanem gazdagíthatja.

Egyszerű gondolatok, mondhatná valaki - de milyen nehéz őket megvalósítani!

Fordította: Niedermüller Péter

* Jelen tanulmány a Magyar Néprajzi Társaságban 1992 márciusában tartott előadás változatlan szövege. Noha az azóta eltelt időszak eseményei az írás egyes megállapításait ma már más megvilágításba helyezik, a szöveg átdolgozására mégsem volt szükség, mivel annak mondanivalója az újabb politikai történések lényegében nem érintik. - *A szerk.*

Jegyzetek

- 1 Pierre Bourdieu: *Entwurf einer Theorie der Praxis*. Frankfurt 1969. 48-65.
- 2 *Handwörterbuch des Aberglaubens*. (HDA) Hg. von Hanns Behtold Stubli. Reprint 1987. Bd. 7. 1509-1543. i. h. 1510.
- 3 *HDA*, Bd. 7. 1528.
- 4 Georg Simmel: *Brücke und Tor. Soziologische Essays*. 6.
- 5 Eberhard Jüngel: Lob der Grenze. A tühingeni egyetem. *Attempto* 47/48. 1973. 13.
- 6 Paul Tillich: *Auf der Grenze. Aus dem Lebenswerk Paul Tillichs*. Stuttgart 1962. 13.
- 7 Lucien Febvre: *Frontière: Le mot et le notion*. 1928. Német fordítás az Ulrich Raulff által kiadott tanulmánykötetben: *Das Gewissen des Historikers*. Berlin 1988. 27-38.
- 8 Lucien Febvre: *Frontières*. In: *Das Gewissen des Historikers*. i. m. 28.
- 9 Uo. 31.
- 10 In: Christoph Ransmayer (Hg.): *Im blinden Winkel. Nachrichten aus Mitteleuropa*. Frankfurt 1989. 14-50.
- 11 Lefordíthatatlan szójáték, amelynek lényege, hogy a francia nyelvű svájciak egy másik szót (Cheval) használnak a ló jelölésére, mint a dél-tiroli német ajkúak (Ross). (*A ford. megjegyzése.*)
- 12 Elias Canetti: *A megőrzött nyelv*. Budapest 1983.
- 13 *Frankfurter Rundschau* 1991. november 30.

UTZ JEGGLE

BOUNDARIES AND IDENTITIES

Political and national boundaries seem to lose their importance. They decrease of separating force, becoming more open and penetrable. Existing and recently born boundaries, however, continue to separate people; and it seems probably that an anthropological constant exists which bounds together construction of identity with demarcation from “the others”. This paper analyzes the historical multitude of political, cultural and mental boundaries in a series of examples, proposing three models of construction of cultural differences, groupings and identities: the models of ghetto, colony and everyday multiculturalism.

URS ALTERMATT

Svájc - az európai modell?

Szent Jeromos a vadállatok között: ezzel a szentek legendáiból vett képpel jellemezte 1915-ben René Schickele elzászi író a Svájci Államszövetséget a béke szigeteként az első világháborúban.¹ Már 1848-ban számos politikus és író hivatkozott a svájci modellre, hogy alátámasszák egy multikulturális Európára tett javaslataikat. A Kelet-Európáról folytatott vitában azonban a svájci minta az első világháborúig sohasem kapott gyakorlati jelentőséget.

Összehasonlítási alap Ausztria és Kelet-Európa számára

Svájc külön útja már a 19. században is nagy figyelmet keltett az európai államok között.² Az 1848-as forradalmi év után főként Németország és a Habsburg Birodalom értelmisége érdeklődött a svájci modell iránt, amely semlegességében, köztársasági államformájában és tartományi föderalizmusában különbözött az európai átlagtól.

Carl von Rotteck, német történész és politikus, az 1848-ban második kiadásban megjelent államjogi lexikon a Habsburg-Monarchia föderalizálása mellett emelt szót.³ Ugyanebben az évben Julius Fröbel, német publicista és politikus a Habsburg Birodalmat mint „nagy monarchikus Svájcot” emlegette.⁴ Két évtizeddel később Adolf Fischhof, zsidó orvos és liberális politikus közreadta az Ausztria fennállásának garanciáit elemző írását, melyben Svájcot mint kis köztársasági Ausztriát, Ausztriát pedig „nagy monarchikus Svájként” ábrázolta.⁵

A Habsburg-monarchia helvetizálását sürgető felszólalások nem értek el gyakorlati hatást. Karl Renner osztrák szociáldemokrata politikus 1902-ben azt írta, hogy Svájc maga messzemenően zárt nyelvi területeivel nem kínál alkalmas példaképet Kelet-Európa kevert néptömegei számára.⁶

Az első világháború előtt Svájc megítélése Bécsben egyébként sem volt túl pozitív. Az uralkodókörök elszalasztották a 12 nemzetiségből álló soknemzetiségű birodalom modern föderatív állammá való átalakítását. A dunai monarchia hanyatlása idején írta Friedrich Tezner bécsi államjogász, hogy a birodalomnak éppen amiatt kellene aggódnia, „nehogy Nagy-Svájc legyen”.⁷ Ezzel egy olyan klisé hozott szóba, amely még ma is feltűnik, főként Németországban: Svájc mint olyan ország példája, amely kivonult a világpolitikából és az államok közösségének keretein kívül rendezkedett be.⁸

Az 1919. évi békerendezés a német nyelvű peremrégióknak és a nem német nemzeteknek a Habsburg Birodalomból való kiválásához vezetett. Ez utóbbiak éltek a népek önrendelkezési jogával, és saját nemzeti államokat alkottak. Egy megcsonkított Ausztria maradt hátra, amely a redukció sokkjától szenvedett, és kételkedett a kisállami identitás lehetőségében.⁹ Mindenesetre a kis Svájc nem szolgálhatott példaképül az osztrákok számára.

Ezzel szemben az első világháború után a svájci példa reneszánszát élte Kelet-Közép-Európában. Az újonnan alapított Csehszlovákia vezető politikusai a helvét példára hivatkoztak, mindenesetre anélkül, hogy azt a gyakorlati politikában követték volna. Tomáš G. Masaryk elnök 1922-ben inkább a belga, mint a svájci modellre hivatkozott: „Talán inkább a belga mintáról beszélhetnénk, mert Belgium egységes állam, míg Svájc már régóta sok kis államra esik szét. A mi államunkban - különösen a cseh tartományok történelmileg egységesen fejlődtek, és ezért így is kell maradniuk. Területi autonómiáról nem lehet és nem is fogunk tárgyalni. Ez a kisebbségek előnytelen konfigurációját sem engedi meg.”¹⁰ Masaryk és később Edvard Beneš ragaszkodtak a központosított nemzetállam modelljéhez, és ezzel

megteremtették - bármilyen paradoxul hangzik is - az alapokat a csehszlovák állam 1992-ben bekövetkezett szétválásához.¹¹

A legnagyobb sikert a svájci modell a második világháború után könyvelhette el magának, amikor Ausztria Julius Raab Szövetségi kancellár vezetése alatt 1955-ben semlegesnek nyilvánította magát.¹²

Karl Renner köztársasági elnök a hivatalos *Wiener Zeitung* 1947. január 19-i számában azt írta, hogy Ausztria és Svájc arra hivatottak, hogy „zárt népi hidat képezzenek Kelet-Európán keresztül”, és ezzel az európai béke ügyét szolgálják.¹³ Hogy Ausztria, az 1815 utáni Svájcéhoz hasonló státust kaphasson, az osztrák semlegesség mellett emelt szót.

Tény, hogy Svájc a 20. század második felében izolációba vonult vissza, és ezzel eljátszotta annak lehetőségét, hogy a nyugat-európai integrálódási folyamatban középponttá váljon. A svájciak - hogy Herbert Lüthy szavait idézzük 1969-ből - „Európa antitéziseként” értelmezték magukat,¹⁴ és nem vették észre, hogy Nyugat-Európa gyors tempóban változott.¹⁵

A változásokat, főként a nyugat-európai konkordanciarendszerek és föderatív államformák kialakulását, Klaus Jacobi államtitkár 1991-ben „Európa helvetizálódásának” nevezte: „Ezzel azonban legalábbis részben eltemették Svájc különleges helyzetét is, hiszen mi svájciak mindezen változások után többé nem számítottunk már különleges esetnek, hiszen Svájc példája európai normává vált.”¹⁶

A nemzetállami hullámmal összefüggésben, amely a szovjet birodalom összeomlása után indult el Kelet- és Közép-Kelet-Európában, a svájci modell új vonzerőt nyert. Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter 1993. október 29-i látogatásán kifejezetten a svájci példát dicsérte.¹⁷ Az egykori Jugoszlávia új államrendjéről folytatott vitákban is gyakran utaltak Svájcra a kilencvenes évek elején. Különösen a volt Jugoszlávia úgynevezett kanionizálásának helyeslői érveltek egy ideig a svájci példával. Ekkor azonban teljesen hibás feltételezésből indultak ki. Aki a politikai közeg etnicizálódását helvetizálódásnak tekinti, alapjaiban téved. A svájci viszonyok legfontosabb jellemzője ugyanis éppen abban áll, hogy az etnikai, vallási és nyelvi határok nem azonosak az ország külső politikai határaival.

Nyugat-Európában a modern fejlődés többé-kevésbé homogén nemzetállamokat hozott létre, melyek általában egyetlen nyelvvel, vagy legalábbis egy uralkodó nyelvvel definiáltak magukat.¹⁸ Rendszerint a nyelvi nacionalizmus hódított tért, mely a többségi nemzet nyelvét, hivatalos nyelvvé tette.

A 19. és 20. század folyamán négy nagy hullámban kerekedett felül a nemzetállam elve.¹⁹ Ideális esetben gondoskodtak a politikai és kulturális határok egybeeséséről, és a nyelvet az oktatási rendszer segítségével „nacionalizálták”.²⁰ A képlet így hangzott: minden nemzetiség külön állam -az összes nemzetiség együtt állam.

Az európaiak hajlamosak kulturális és politikai egységük kialakításának leglényegesebb jegeit a nyelvben látni. Azt, hogy ez nem magától értetődő, nyomatékosan mutatja a zsidó példa. Svájc sem illett ebbe a sémába, mert más fejlődésen ment keresztül. 1848-ban nemzetiségek multinacionális államként határozta meg magát, és a többnyelvűséget rendezőelvnek ismerte el.²¹ Az állam alkotmányában a három nyelvet, a németet, a franciát és az olaszt egyenrangú állami és hivatalos nyelvek fogadták el, jöllehet a „latin Svájc” csupán a népesség egynegyedét ölelte fel.

A 18. század végéig a „Régi Esküközösség” német nyelvű közösségnek tekintette magát, melyhez a francia, olasz, rétoromán vidékek laza kötelékekkel kapcsolódtak. A más nyelvű szövetségesekkel és alattvalókkal a Svájci Államszövetség megalapítói lehetőség szerint azok anyanyelvén érintkeztek.²²

Amikor 1798-ban a forradalom a Helvét Köztársaság összes lakosát egyenrangú polgárrá tette, az egyenlő polgári jogállás a nyelvek egyenjogúságát is magával hozta.²³ A központi kormányzat dekrétumait akkortól németül, franciául és olaszul hozták nyilvánosságra.²⁴

A Helvét Köztársaság meghiúsulása után, 1803-tól a restaurációban egy köztes időszak következett, mely a németeket ismét privilegizált helyzetbe juttatta, azonban az államszövetség nem német nyelvű kantonjainak belső kulturális életét teljes körűen meghagyta. A szövetségi parlament határozatait német nyelven fogalmazták meg, és csak 1832 óta készültek nem hivatalos francia fordítások.²⁵

Az 1830/40-es évek alkotmányos konfliktusai során a szélsőliberálisok és konzervatívok közötti világnézeti ellentét megosztotta a modern Svájcot: ez az ellentét gyakran -de nem folyamatosan - egybeesett a felekezeti határokkal. Most a politikai körök a maguk újságjaival, egyesületeivel és pártjaikkal alkották az összekötet „amalgámot”.²⁶ Svájc felett politikailag lojális csoportok sokrétű hálója feszült, melyek összetartották a multikonfesszionális, soknyelvű államot. A katolikus-konzervatív freiburgi francia nyelv inkább közösséget érzett a katolikus-konzervatív luzerni német felfogással, mint a radikál-liberális genfi francia világnézettel. A nyelvi összetartozás alárendelt szerepet játszott.

Megfelelt az általános köztudatnak, hogy az 1847-es alkotmány nem tartalmazott határozatokat a nyelvekről.²⁷ Csak a parlamenti vita során hozta fel a francia nyelvű kanton, Waadt képviselője: „Svájc három fő nyelve a német, a francia és az olasz, a szövetség nemzeti nyelvei.” Mivel a waadtiak egyidejűleg kijelentették, nem várják el a parlamenti jegyzőkönyvek háromnyelvű megszövegezését, javaslatukat ellenszavazat nélkül elfogadták.²⁸

Ezzel rendkívüli pragmatikus módon Véglegesen véget vetettek a német nyelv uralkodásának. Mindent egybevetve létrejött a többnyelvű Svájc, amit ma nagyobb elvi viták nélkül magától értetődőnek tekintünk.

A francia nyelvű genfiak és waadtiak, valamint az olasz nyelvű tesszíniek számára a helyi önkormányzat és a demokratikus republikánizmus fontosabb politikai értéknek bizonyultak, mint a feltörekvő nyelvi-kulturális nacionalizmus.

Azonkívül szerencséje volt Svájcnak, hogy a német nyelvűek alkották a többséget, mert bennük egyáltalán nem merült fel a Németországgal való újraegyesítés kérdése. A svájci németek már fejlett nemzeti identitástudattal rendelkeztek, mely a Német Birodalommal szemben alakult ki.²⁹ A francia nyelvű romannok és a tesszíniek követték őket helvétizmusukkal.

A többnyelvűség mint állam

Helytelen volna azt gondolni, hogy kezdetektől a többnyelvűség testesítette meg a svájciak uralkodó elképzelését az államról. A többnyelvűség ötletének csak a 19. század második felében sikerült tényleges államideológiává válnia.

1872-ben Gottfried Keller író, a zürichi kanton főjegyzője, a strasbourgi egyetem egyik professzorának tiszteletére összehívott búcsúvacsorán például még a következő ábrándképet vázolta fel: „Amint a Német Birodalom ismét teret enged a demokratikus állameszméknek, határcölöpei kerüljenek a Szent-Gothárd hágóra.”³¹ Keller - mint sok más kortársa - a kantonok államszövetségének jellemzőjét a demokratikus-republikánus államformában, és nem a többnyelvűségben látta. Ezzel egy időben az Olaszországban és Németországban lezajlott nemzeti egyesítési mozgalmak kényszerítették a svájciakat arra, hogy identitásukat újra definiálják, ha el akarták kerülni, hogy a szomszédos nemzetek kulturális nacionalizmusa szívó hatást fejtsen ki az ország nyelvokon régióra. Csak ekkor, a nyelvi nacionalizmussal folytatott eszmei összetűzés során helyezték a svájci értelmiségiek és politikusok a hangsúlyt a „politikai akarati nemzetre”, és a nyelvközösség közös történelmét, valamint a közös politikai kultúrát helyezték előtérbe.

A szövetségi állam nem csak a pénzügyet, a postát és a vasutat nacionalizálta; növekvő mértékben meghatározta a svájci közélet szellemi és kulturális tartalmát is. A szövetség

elkezdte saját magát ünnepelni, 1891-ben a Svájci Államszövetség 600 éves ünnepségét celebrálták, és első alkalommal jegyezték szövetségi ünnepként augusztus első napját.³² Svájcban mindenhol szobrokat és emlékműveket állítottak fel, könyvtárakat és múzeumokat létesítettek; a tankönyveket nemzettörténeti anyagokkal töltötték meg. Így a 19. század utolsó két-három évtizede jelentene a tulajdonképpeni helvét kultúra kialakulását.

A fiatal szövetségi állam gazdaságilag és politikailag konszolidálódott, mielőtt az európai nacionalizmusok az első világháborúban konfrontálódtak. Akkoriban mély szakadék támadt a német és az olasz Svájc között, olyannyira, hogy Carl Spitterer, német nyelvű Nobel-díjas író 1914-ben nyomatékosan Svájc állampolitikai bölcsességére és semlegességére apellált; arra kérte Svájc polgárait, hogy a két háborús félhez fűződő kölcsönös szimpátiájukat, tekintettel a közös történelemre és állampolgárságra, szorítsák háttérbe.³³

Az 1914-18. közötti belső válságot Svájc csak a külpolitikai semlegesség segítségével tudta átvészelni.³⁴ Ezt követően kezdték a politikusok és az írók Svájc többnyelvűségét „tényleges államgondolatként” magasztalni. Fritz Fleiner államjogász írta 1923-ban: „Ahogy Európa nagyállamaiban az egységes nyelv a nemzeti sajátosság kifejezője, úgy Svájcban a többnyelvűség a nemzeti.”³⁵

A négy nyelvközösségnek a nacionalizmus és a fasizmus totalitárius népi ideológiája elleni egyöntetű szembeszegülésében végleg kiformalódott a svájciak multinacionális államtudata.³⁶

1938-ban a svájci nép elfogadta azt az új nyelvi cikkelyt, amely a rétorománt túntetőleg negyedik államnyelvként ismerte el.³⁷ Hivatalos nyelvként Svájc egész területén továbbra is a német, a francia és az olasz nyelv volt érvényes. A Szövetségi Tanács nyilatkozata leszögezte, hogy a négynyelvű Svájc gondolata alkotja a svájci állameszme alapját: „Amennyiben más államok nyelvi közösségből alakultak ki, és a nyelv egységében erejük oszlopát pillantották meg, úgy megfelel államszövetségi állameszménk sajátosságának, hogy nagysága az összefogásban és mindazon nyelvek együttélésében, illetve összhangjában található, melyek a svájci földdel összefonódtak, és nemzetünk örökségéhez tartoznak.”³⁸ Az 1970-es és 1980-as években széles körű vita indult a nemzeti identitásról és a multikulturális sokszínűségről. A legújabb társadalmi fejlődések -címszavakban: az angol nyelv előretörése, nyelvjárási hulláma a svájci német köznyelvben, a nemzeti és állampolgári tudat eróziója stb. - új megfontolásokat követeltek jelenleg sok minden változásban van. Még általános a konszenzus a tekintetben, hogy a négy nemzeti nyelv megtartása a szövetség és a kantonok közös feladatát jelenti. Így a Szövetségi Tanács 1991-ben a nyelvi cikkely revíziójáról szóló nyilatkozatában megállapította, hogy a nyelvi kérdés alkotmányos szintű szabályozást igényel, a szövetség és a kantonok közös törekvésére van szükség.³⁹

A megoldás módját illetően azonban egyre növekvő mértékben különböznek a vélemények. Peter Saladin államjogász átfogó jelentést készített a nyelvekről.⁴⁰ Flavio Cotti szövetségi tanácsos és Alfred Defago a szövetségi hivatalokban a kulturális kérdésekért felelős igazgató vezetésével kidolgoztak egy új nyelvi és kulturális cikkelyt, melynek azonban a népszavazáson még helyt kell állnia.

Összegezve: a négynyelvű Svájchoz vezető út lassabban, vagy legalábbis kevésbé látványosan zajlott, mint ahogy azt megfigyelők általában elképzelik. Svájcban ugyan már 1848-ban több egyenrangú államnyelv létezett, és ezzel világosan elutasította a kulturális nacionalizmust, de csupán a 19. század végén és az első világháborúban avatta a többnyelvűséget tényleges állameszmévé. 1848-ban elsősorban a politikai állampolgárság, vagyis a demokratikus államforma volt az, ami a különböző nyelvű és felekezetű svájciakat politikai közösségnek megnyert.

A svájci nyelvi szabályozás megkísérel pragmatikus úton két alaptörvényt összekötni: egyrészt az individuális nyelvi szabadság még íratlan alkotmányos alapelvét, másrészt a hivatalos és oktatási nyelvek kantonális-állami rendelkezési jogát.⁴¹ A föderációs

államfelépítés a kantonokra bizza a nyelvi szabadság iránti individuális igény és a történelmileg kialakult nyelvi közösségek közötti feszültségek kiegyenlítését. A kantonok illetékesek gondoskodni arról, hogy a lakosok az iskolában a térség hivatalos nyelvét megtanulják, és ezt a községi és kantonális hatóságokkal szemben alkalmazzák.

A szövetségi hatóságokkal minden svájci a három hivatalos nemzeti nyelv egyikén érintkezhet.⁴² A rétorománok a gyakorlatban szintén az anyanyelvüket használják.⁴³

A nyelvi alkotmány egyik alapkövét az úgynevezett territoriális elv jelenti. A felekezeti analógiára támaszkodva fejlesztették ki a hatóságok a „cuius regio, eius lingua” képlet alapján a nyelvterületi elvet, és így szabályozták a nyelvi közösségek együttélését. Abból a feltételből indultak ki, hogy a nyelvi közösségek fenntartása a többnyelvű Svájc nemzeti érdeke.

Ha az elmúlt 150 évet áttekintjük, a territoriális elv egyértelműen megfelel a kisebbségek védelmének. A latin nyelvi kisebbségek ily módon tudták megvédeni magukat a német nyelvű többség gazdasági és demográfiai nyomásával szemben. Csak így volt lehetséges, hogy a svájci nyelvterületek az ipari mobilitás ellenére messzemenően stabilak maradtak. A négy országnyelv ősi, évszázadok alatt kialakult területekkel rendelkezik, melyek földrajzi határait és kulturális homogenitását elvileg óvni kell. Nagyobb behatások csak a rétoromán nyelvet érték.

Száz évvel ezelőtt - 1888-ban - az államszövetségi népszámlálás kimutatta, hogy a svájciak közül 71,4 százalék német, 21,8 százalék francia, 5,3 százalék olasz és 1,3 százalék rétoromán anyanyelvűnek tartotta magát. 1890-ben a számadatok a svájci lakosságot illetően (külföldiek nélkül) a következőket mutatták: 73,4 százalék német, 20,5 százalék francia, 4,1 százalék olasz és 0,7 százalék rétoromán.⁴⁴

A számok helyes értékeléséhez szem előtt kell tartani, hogy 1990 körül Kelet-Közép-Európának többnyelvű városai végérvényesen homogenizálódtak. Budapest elmagyarosodott, Prága pedig elcsehenedett. Aki ezekben a fővárosokban fel akart emelkedni, alkalmazkodott az uralkodó nyelvi kultúrához. Ez Svájcban másként volt, mert a bevándorlókat rákényszerítették, hogy az iskolában és a közéletben az adott területen érvényes nyelvet használják.

Ami Svájcot illeti, a történésznek egy további hasonlóság is feltűnik. 1848 után a nyelv kezdte el az államszövetségben azt a helyet elfoglalni, mely korábban a felekezetet illette meg. 1848-ban a szövetségi alkotmány elismerte a vallásszabadságot, és a felekezetet magánüggyé tette, melynek gyakorlása már nem kötődött a letelepedési joghoz.⁴⁵ Az 1798-as helvét forradalom előtt ez éppen fordítva volt. A vallás közügynek számított, a nyelvet messzemenően az egyén tetszésére bízták. Az egyszerű emberek területenként német, francia, olasz vagy rétoromán dialektusokat beszéltek; a városi patrícius felsőréteg pedig a 18. században általában franciául társalgott, anélkül, hogy ez a népességet zavarta volna.

A nyelvi szabadság ugyan a szövetség egyik íratlan alkotmányos jogát jelenti, azonban ez az alapvető jog nem abszolút érvényű. A svájci rendszabályozás sokkal inkább akkor eszközöl korlátozásokat, amikor ezek a nyilvánosság érdekében állnak és viszonylagosnak tűnnek. A nyelvterület sem rendelkezik korlátlan érvényességgel; nem minden körülmények között ismeri el az öröklött nyelvi határokat, mert ez ellentmondana a társadalmi fejlődés dinamikájának.

A személyiségi és a területi elv között modus vivendit találni elsősorban a civil társadalom feladata, vagyis a politikai kultúráé és a kulturális toleranciáé. Ezen okból a szövetségi alkotmány a 116. cikkely kivételével gyakorlatilag nem tartalmaz nyelvi kitételeket.⁴⁷

Mivel a szövetségi alkotmány a kultúra és a vallás területét alapvetően a kantonokra bizza, a kulturális, nyelvi és etnikai konfliktusokat nemzeti szinten kezelik. Fordítva, a nyelvi

kisebbségek indirekt módon, azaz kantonaikon keresztül rendelkeznek politikai, állami csatornákkal, hogy kulturális érdekeiket a szövetségi államban érvényesítsék.

A Svájci Államszövetség a mai napig elkerülte, hogy a nyelvi közösségek számára politikai természetű, szövetségi státusú intézményeket létesítsen. Más országokkal ellentétben a nyelvi közösségek nem politikai tömbökként lépnek fel. Az amerikaiakhoz hasonlóan, a svájci hatóságok is óvakodtak attól, hogy polgáraikat etnikai-nyelvi kritériumok alapján sorolják be. Mind az amerikai, mind a svájci személyi azonosító kártyákról hiányzik minden utalás nyelvi vagy etnikai hovatartozásra. Ezzel szemben a vallást vagy a felekezetet évtizedeken keresztül a lehető legpontosabban tüntették fel.

Az eddigi fejtegetésekből kiderül, hogy a területi elv csak ott tud bizonyos mértékig működni, ahol a központi állam föderatív szerkezet, és a nyelvi csoportok többé-kevésbé elváltak egymástól. Ha a nyelvi csoportok átfedik egymást, más szabályokat kell alkalmazni. Ezekben az országokban a fokozatos kétnyelvűség tör előre. Az USA-ban az angol - hivatalos oktatási és kommunikációs nyelvként - megkönnyíti az integrációt; a Szovjetunióban pedig az orosz rendelkezett hasonló funkcióval.

Felmerülhet a kérdés: példakép-e Európa számára a svájci modell? A válasz kézenfekvő: a svájci viszonyokat nem lehet sematikusan Európa egyes országaira átültetni. Hiszen egyedülállóak a történelmi keretfeltételek, melyek között a modern Svájc nemzetállammá formálódhatott. A kis Svájc évszázadokon keresztül képes volt Nyugat-Közép-Európában semlegességével távol tartani magát az európai konfliktusoktól és az ország belsejében felépíteni az egyensúlyi rendszert a különböző felekezeti, nyelvi és regionális csoportosulások között.

Fordította: Bodor Endre

Jegyzetek

1 Idézi: Albert Bettex: *Spiegelungen der Schweiz in der deutschen Literatur 1870-1950*, Zürich 1955. 151.

2 Svájc példakép-szerepéhez Ausztria számára ld. Norbert Leser: Die Schweiz als Vergleichsmaßstab für Oesterreich. Vier historische Parallelen. In: *Neue Züricher Zeitung* 1985. május 11/12.

3 Carl von Rotteck, Carl Welcker (Hg.): *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften*. 10. Altona 1848. 331.

4 Ezt a kifejezést Julius Fröbel használja az 1848-ból származó röpiratában: *Wien. Deutschland und Europa* Idézve: Theodor Schieder: *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen 1991. 305-306.

5 Adolf Fischhof: *Oesterreich und die Bürgerschaften seines Bestandes*. Wien 1869. 89.

6 Karl Renner: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich*. Leipzig/Wien 1918. 73. Itt a második, teljesen átdolgozott kiadásról van szó Karl Kenner: *Der Kampf der oesterreichischen Nationen um den Staat*. Leipzig/Wien 1902.

7 Friedrich Tezner: *Die Wandlungen der oesterreichisch-ungarischen Reichsidee. Ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit*. Wien 1905. 126.

8 A legutóbbi időkből ld. pl. a következő példákat: Gunter Hoffman: Mach's nochmal, Deutschland! *Die Zeit*. 1993. október 29.; Ulrich Beck: Der feindlose Staat. Militär und Demokratie nach dem Ende des kalten Krieges. In: Siegfried Unseld (Hg.): *Politik ohne Projekt? Nachdenken über Deutschland*: Frankfurt am Main 1993. 115.

9 V.ö. a 2. jegyzettel.

10 Tomáš G. Masaryk 1922-es újévi beszédéből. Idézve: Schieder: *Nationalismus*, i. m. 317-318.

11 V.ö. Schieder: Nationalismus, i. m. 315-324. V.ö. Eduard Beneš: *Der Aufstand der Nationen*. 1928.

12 V.ö. Gerald Stourzh: *Kleine Geschichte des österreichischen Staatsvertrages*. Graz 1975.

13 V.ö. a 2. jegyzettel.

14 Herbert Lüthy: *Die Schweiz als Antithese*. Zürich 1969.

15 V.ö. Svájc külpolitikája 1945 után című áttekintésemmel: Urs Altermatt: Geschichte der schweizerischen Aussenpolitik 1848-1991. Vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zur Gegenwart (1945-1991). In: Alois Riklin, Hans Haug, Raymond Probst (Hg.): *Neues Handbuch der schweizerischen Aussenpolitik*. Bern 1992. 61-78; lásd továbbá Urs Altermatt (Hg.): *Die Schweizer Bundesräte. Ein Biographisches Lexikon*. Zürich 1991.

16 Klaus Jacobi: *Europa im Wandel - eine Bestandesaufnahme*. Előadás a Zürichi Kereskedelmi Kamara nagygyűlésén 1990. július 5-én *Wirtschaftliche Publikationen der Züricher Handelskammer*. 47, Zürich 1990. 11.

17 V.ö. *Neue Züricher Zeitung*. 1993. október 30./31.

18 V.ö. Eric Hobsbawm: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main/New York 1990. Harald Haarmann: *Die Sprachenwelt Europas. Geschichte und Zukunft der Sprachnationen zwischen Atlantik und Ural*. Frankfurt am Main/New York 1993.

19 V.ö. Schieder: *Nationalismus*. i. m. 9.

20 Ezt a tézist képviseli Ernest Gellner: *Nations and nationalism*. Oxford 3. 1990.

21 V.ö. Cyril Hegnauer: *Das Sprachenrecht in der Schweiz*. Zürich 1947; Hermann Weilenmann: *Pax Helvetica. Oder die Demokratie der kleinen Gruppen.*, Zürich 1951; Robert Schläpfer (Hg.). *Die viersprachige Schweiz*, Zürich/Köln 1982; Ernest Weibel: *Sprachgruppen und Sprachprobleme in der Schweiz. Konflikte und Konfliktregelungsmodelle*. in: *Die Schweiz*. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz 1988. 79-99.

22 V.ö. Walter Haas: *Sprachgeschichtliche Grundlagen*. In: Schläpfer: *Viersprachige Schweiz*. 64-65.

23 Peter Saladin: *Zustand und Zukunft der viersprachigen Schweiz. Abklärungen. Vorschläge und Empfehlungen einer Arbeitsgruppe des Eidgenössischen Departementes des Innern*. Bern 1989. 159.

24 Hegnauer: *Sprachenrecht*. i. m.136.

25 Hegnauer: *Sprachenrecht*, i. m.137.

26 V.ö. Urs Altermatt: *Der Weg der Schweizer Katholiken ins Ghetto. Die Entstehungsgeschichte der nationalen Volksorganisation im Schweizer Katholizismus 1848-1919*. Zürich/Köln 1972. Uo.: *Katholizismus und Moderne: Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Schweizer Katholiken im 19. und 20. Jahrhundert*. Zürich 1989.

27 Haas: *Sprachgeschichtlichen Grundlagen*. In: Schläpfer: *Viersprachige Schweiz*, i. m. 70.

28 Uo.

29 V.ö. Peter Rück (Hg.): *Die Eidgenossen und ihre Nachbarn*. Marburg an der Lahn 1991.

30 V.ö. Hans von Greyerz: *Nation und Geschichte im bernischen Denken. Vom Beitrag Berns zum schweizerischen Geschichts- und Nationalbewusstsein*. Bern 1953. Georg Kreis: *Die besseren Patrioten. Nationale Idee und regionale Identität in der französischen Schweiz vor 1914*. In: Francois de Capitani, Georg Germann (Hg.): *Auf dem Weg zu einer schweizerischen Identität 1848-1414. Probleme - Errungenschaften - Misserfolge*. Freiburg 1987. 55-74; Ulrich Im Hof: *Mytos Schweiz*. Zürich 1991.

31 Idézet Adolf Guggenbühl nyomán. Adolf Guggenbühl: *Die Schweizer sind anders. Die Erhaltung der Eigenart - Eine Frage der nationalen Existenz*. Zürich 1967. 149. V.ö. Emil

Ermatinger (Hg.): *Gottfried Kellers Leben, Briefe und Tagebücher*. 1. Stuttgart/Berlin 1924. 436.

32 Csak az 1993-as 700 éves évfordulóhoz kapcsolódva vezették be hivatalosan augusztus 1-jét munkaszüneti napként Svájc egész területén. V. ö. A Szövetségi Tanács küldetése az összállamszövetségi népi kezdeményezésért: „für einen arbeitsfreien Bundesfeiertag ('1. August-Initiative')” 1992. május 20-án (*Bundesblatt* 1992. Bd. III. 903): „Egy összsvájci államünnepnek nem kell a föderalista államfelépítés csorbítását jelentenie....Az állami ünnep alapvető jelentése jogosnak tünteti fel, hogy augusztus 1-jét munkaszüneti ünnepnapnak nyilvánítsák.” A 600 éves évforduló történetéhez: Urs Alterman: Das Bundesjubiläum 1891, das Wallis und katholische Schweiz. In: *Blätter aus der Walliser Geschichte* 21 (1989), 89-106.

33 Carl Spitteler: *Unser Schweizer Standpunkt*. Az „Új helvét társadalom” csoport 1914. december 14-i zürichi ülésén tartott előadás. Zürich 1915.

34 V.ö. Edgar Bonjour: *Geschichter der Schweizerischen Neutralität. Vier Jahrhunderte eidgenössischer Aussenpolitik*. 2, Basel 1965.

35 Fritz Fleiner: *Schweizerisches Bundesstaatsrecht*. Tübingen 1923. 29.

36 V.ö. Werner Möckli: *Schweizergeist-Landigeist? Das schweizerische Selbstverständnis beim Ausbruch des Zweiten Weltkrieges*. Zürich 1973. Kennet Angst: Nähe und Distanz - eine Art Nachwort. In: *Die Landi. Vor 50 Jahren in Zürich. Erinnerungen -Dokumente-Betrachtungen*. Stäfa 1989. 151-153.

37 V.ö. Peter Saladin: *Zustand und Zukunft*, i. m. 160.

38 A Szövetségi Tanács jelentése a Szövetségi Gyűléshez a rétoromán nemzeti nyelvként való elismeréséről, 1937. június 1-jén. In: *Bundesblatt* 1937. Bd. II. 21.

39 A szövetségi alkotmány nyelvi cikkelyének revíziójáról szóló jelentés (az alkotmány 116-os cikkelye) 1991. március 4-én: *Bundesblatt* 1991. 1, 331-332.

40 Saladin: *Zustand und Zukunft* i. m.

41 V.ö. Hegnauer: *Sprachenrecht* i.m. Saladin: *Zustand und Zukunft* i.m. Ernst Wolfgang Böckenförde: Nationen und Nationalstaaten. Die Ordnung Europas am Scheideweg. In: Hilmar Hoffman, Dieter Kramer (Hg.): *Das verunsicherte Europa*. Frankfurt am Main 1992. 77-87; Daniel Thürer: Schutz sprachlicher Minderheiten im Staatsrecht. In: Kurt Müller (Hg.): *Minderheiten im Konflikt. Fakten. Erfahrungen, Lösungskonzepte*. Zürich 1993. 116-128. További művek a svájci nyelvkérdéshez és nyelvi joghoz: Peter Schäppi: *Der Schutz sprachlicher und konfessioneller Minderheiten im Recht von Bund und Kantonen*. Zürich 1971. Rudolf Viletta: *Grundlagen des Sprachenrechts*. Zürich 1978. Thomas Fleiner: Die Stellung der Minderheiten im schweizerischen Staatsrecht. In: Ulrich Häfelin, Walter Haller, Dietrich Schindler (Hg.): *Menschenrechte - Föderalismus -Demokratie*. Zürich 1979. 115-128; Christine Mart-Rotti: *La Liberte de la langue en droit suisse*, Lausanne 1979. Iso Camartin, Hans Rudolf Dörig, Christoph Reichenau (Hg.): „2 112 sprachige Schweiz?” - *Zustand und Zukunft des Rätoromanischen und des Italienischen in Graubünden - Abklärungen und Empfehlungen einer Arbeitsgruppe*. Disentis 1982.

42 Saladin: *Zustand und Zukunft*, i. m.125.

43 A Szövetséghez benyújtott rétoromán beadványokat a tartományi kancellária automatikusan lefordítja, amennyiben ez még nem történt meg a Szövetségi Kancelláriában. V. ö. a rétorománhoz: Iso Camartin: *Nichts als Worte? Ein Plädoyer für Kleinsprachen*, Zürich/München 1985.

44 *Svájc Statisztikai Évkönyve* 1982. Basel 1982. 31; *Svájc Statisztikai Évkönyve* 1994. Zürich 1993. 353.

45 V. ö. Altermatt: *Katholizismus und Moderne*, i. m.

46 Saladin: *Zustand und Zukunft*, i. m. 213-219; Thürer: Minderheiten. In: Müller: *Minderheiten im Konflikt*. 116-128.

47 A 116-os cikkely a legfontosabb és gyakorlatilag az egyetlen nyelvi szabályozás a Svájci Szövetségi Alkotmányban: „A német, a francia, az olasz és a rétoromán Svájc nemzeti nyelvei. A Szövetség hivatalos nyelvének a németet, a franciát és az olaszt nyilvánítjuk.” Ehhez járul még a 107. cikkely első bekezdése, amely lefekteti a hivatalos nyelvek képviseleti igényét a Szövetségi Bíróságon: A Szövetségi Bíróság tagjait és a tartalékszemélyeket a Szövetségi Gyűlés választja. Ezek választásánál ügyelni kell arra, hogy az állam mindhárom hivatalos nyelve képviseltetve legyen.”

URS ALTERMATT

SWITZERLAND - THE EUROPEAN MODEL?

The separate development of multilingual Switzerland has always excited experts of constitutional law and politicians. The first part of this paper examines the adaptability of Swiss cantonal-federative model in Central Eastern Europe, asserting that the characteristics of this model, shaped in the course of a long development, prevented it from being copied in the Habsburg Empire; and in the reorganization of Central Europe after World War I. However, an increased interest in some elements of Swiss model is shown in Central European region.

The second part of the paper analyzes the inner development of Swiss state idea, emphasizing neutrality conserved during World War I and immunity to various forms of nationalism. According to the author, reconciliation of individual rights to use of mother tongue and the idea of “*cuius regio eius lingua*” has been successful in Switzerland because different ethnic groups are rather separated from each other, and because state federalism assures them the representation of their rights on the level of the state.

HADAS MIKLÓS

Határtérség és modernizáció

Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar-szlovák-ukrán hármashatár körzetében

Határ, határmentiség, határnélküliség, határok spiritualizálódása, *határáthágás, határmegvonás*: olyan fogalmak ezek, melyekkel manapság a legkülönbözőbb szövegekörnyezetekben találkozhatunk a napisajtótól a posztmodern filozófiáig, a politikusok beszédeitől a rendszerelméletig. Esszéisták értekeznek a határ nélküli világbirodalom csábító utópiájáról, történészek és közgazdászok vizsgálják a határ és periféria évezredek alakváltozásait, s böszöknység asszonyok bicikliznek át az országhatár másik oldalára, hogy ott lisztet vásároljanak.

Az alábbi írás szerény adalékul kíván szolgálni a határok létevel és fogalmával összekapcsolódó rendkívül sokféle ágazó jelenség-halmaz tanulmányozásához. A Magyarország hármashatár-régióit vizsgáló kutatás keretében¹ összegyűlt empirikus adatok egy részének rövid értelmezését kísérli meg, abban a reményben, hogy a magyar-szlovák-ukrán régióról elmondottak az adatfeldolgozás későbbi fázisában jól összehasonlíthatók lesznek a többi régió adataival.

A kutatás tárgya és hipotézisei

A határ menti régiók vizsgálata rendkívüli lehetőségeket biztosít az empirikus történeti vizsgálatok számára, hiszen a kutató szinte laboratóriumi körülmények között elemezheti azt a folyamatot, melynek során a különböző államok intézményrendszere strukturálisan behatárolja az egyes etnikai csoportokba tartozó egyének létfeltételeit, életstílusát és pályáivét. A hármashatár különböző oldalán élő egyének és csoportok összehasonlító szociológiai vizsgálatakor indokoltnak tűnik az egyéni mobilitás középpontba állítása, hiszen ezáltal mikroszinten válik megragadhatóvá és összehasonlíthatóvá a történelmileg kondicionált makro-meghatározottságok összessége. Más szóval: egy ilyen vizsgálatban jó lehetőség kínálkozik a társadalmi változás történeti dimenziójának szisztematikus megragadására, a mikro- és makroszint összekapcsolására és a változók matematikailag-statisztikailag megalapozott és kidolgozott eljárások révén történő feldolgozására.

E dolgozatban előbb a magyar-szlovák-ukrán hármashatár három oldalán élő magyar etnikum három generációjának életstílusbeli változásait kívánom összehasonlítani. Ezt követően a vizsgált népességnek más etnikai csoportokkal szembeni attitűdjeit teszem elemzés tárgyává. Vizsgálódásom főbb elméleti referenciáit mindenekelőtt Pierre Bourdieu életstílus-elemzéseit (főleg: Bourdieu: 1979. 189-249.) és Karl-Ulrich Mayer életút-vizsgálatait (Mayer: 1990. a. Mayer-Huinink 1990. b.) jelentik. Ezek alapján az egyének társadalmi mobilitási pályáivét az egymásra következő generációk makro-meghatározottságú életstílusváltozásaiként fogom föl.

Dolgozatomban két kérdésre keresek választ. Az első: mennyiben és hogyan befolyásolja a régió falusi lakosainak modernizációját és mobilitási esélyeit az a tény, hogy a határ három oldalán, három különböző államban élnek. Más szóval: a kisebbségi léthelyzet hátrányosan hat-e a magyar népesség modernizációjára, mobilitási esélyeire? A második kérdés: a határ különböző oldalain élők milyen attitűdökkel viszonyulnak a különböző népekhez, kisebbségi csoportokhoz. Azaz: a kisebbségi léthelyzet elősegíti-e a más népcsoportokkal szembeni negatív attitűdök, előítéletek kialakulását?

Előzetes feltételezéseim szerint a kisebbségi helyzet összességében hátrányosan hat egy népcsoport modernizációs, illetve mobilitási esélyeire. A magyarországi népesség vizsgált három generációja ezért a szlovákiai és ukrainai magyarság azonos kohorszaival összehasonlítva várhatóan erőteljesebb modernizáción és fölfelé irányuló mobilitási folyamatokon ment keresztül a huszadik században. Ami pedig a második kérdésre adandó hipotetikus válaszat illeti: a más népcsoportokkal való tartós együttélés várhatóan csökkenti az idegen etnikumokkal szembeni negatív attitűdök, előítéletek kialakulásának valószínűségét, következésképpen a magyarországi népesség attitűdjei föltehetően intoleránsabbnak bizonyulnak majd.

Elemzés

Az 1993 nyarán elvégzett empirikus adatfölvétel során a vizsgált régióban Magyarország húsz településéről 198, Szlovákia tíz településéről 69, húsz ukrainai településről pedig 176, tehát összesen 443 magyar háztartás került a mintába. Az ötven-hatvan év közötti háztartásfők nem csupán önmagukról, hanem a század elején született édesapjukról és átlagosan harminc év körüli első gyermekükről is közöltek adatokat. Az összehasonlító vizsgálat tehát a három korosztályba tartozó 1 329 fő adatainak felhasználásával történt.

Az elemzést három változó csoport alapján végeztem (melyeket a kérdőíves adatfölvételből készült SPSS system file-ból válogattam). A *foglalkozási mobilitást* a nagypapa foglalkozása, az apa foglalkozása és a gyermek foglalkozása révén vizsgáltam.² Az *anyagi modernizációt* a nagypapa és az apa házának fürdőszobával és vízöblítéses WC-vel való ellátottságával és házfalaik anyagával mértem,³ míg az *életstílus modernizációjának* indikátoraiul a három generáció szabadidő-eltöltésének módját, a háziállatok tartását és a videolejátszó birtoklását választottam.⁴

Első lépésként *hierarchikus loglineáris elemzést* végeztem,⁵ megállapítandó, hogy mely indikátorok között áll fenn a legerőteljesebb matematikai- statisztikai összefüggés. Előzetes várakozásaimat alátámasztva az alrégióba tartozás bizonyult a legfontosabb változónak. Mindez azt jelenti, hogy a vizsgált magyar háztartások alsósorban aszerint különültek el egymástól, hogy mely országban voltak találhatóak. Így tehát teljesen indokolt volt a határhárom oldalán élő emberek életstílusának és modernizációjának generációk közötti változásait külön-külön vizsgálni.

A három alrégió elkülönített elemzését először *korrespondencia-analízis*⁶ segítségével végeztem el. A *magyarországi alrégió* esetében a legerőteljesebben az apa foglalkozása és a gyermek foglalkozása, alapján különíthetők el az egyes csoportok. (Az első, vízszintes dimenzióban az apa foglalkozása a legtöbbet magyarázó változó, míg a második, függőleges dimenzióban a gyermek foglalkozása diszkriminál legerőteljesebben.)

Mindezek alapján az alrégió településein nagyfából *három történeti életstílus-csoport* körvonalazható (1. ábra). Az első csoportba tartoznak azok a háztartások (Id. az ábra jobb felső harmadát), ahol az apa szellemi foglalkozású, gyermeke pedig felsőfokú végzettséggel és viszonylag jelentős szabadidővel rendelkezik. E csoportban nagy az esélye annak, hogy az apának nincsenek háziállatai, következésképpen a mezőgazdasági tevékenység által meghatározott életvitel kevésbé jellemzi. (Megjegyzendő, hogy az e csoportba tartozók nagypapa is többnyire kvalifikált, s a háztartások jelentős része videolejátszóval rendelkezik.) Mindezek alapján ezt a csoportot *modernizálódott helyi elitnek* nevezhetjük.

Az alrégió második, viszonylag jól körülhatárolható csoportjába azok a háztartások sorolhatók, melyekben az apának és gyermekének szakképesítése van, s a gyermek olykor diplomát nem igénylő szellemi munkakörökben is elhelyezkedhet. Jóllehet az apai házban többnyire már van fürdőszoba, mindhárom korosztály életvitel a mezőgazdasági munka

körül szerveződik, s ezzel összefüggésben szabadidővel nemigen rendelkeznek. Mindezek alapján e csoportot talán *helyi középosztálynak* nevezhetnénk.

A magyarországi alrégió harmadik csoportjába *az alulqualifikáltak* tartoznak. Egyik generáció sem rendelkezik semmiféle szakképesítéssel, így erősen valószínűsíthető, hogy életük elsősorban a mezőgazdasági munkavégzés köré szerveződik. Jellemzőnek tekinthető az is, hogy anyagi modernizációs szintjük alacsony (ezt támasztja alá a fürdőszoba hiányának magas szignifikancia-szintje).

Az ukrain alrégióban az egyes csoportokat a magyarországihoz képest más változók alapján határolhatjuk el egymástól. Itt mindenekelőtt a foglalkozás és a vallási hovatartozás különbözteti meg egymástól a határvidék magyarságát (1. dimenzió), másodsorban pedig az életstílus modernizációja (a 2. dimenzióban legerőteljesebben a videolejátszó birtoklása, majd a háziállatok tartása, illetve a szabadidő megléte diszkriminál).

Ennek alapján ebben az alrégióban a vizsgált népesség körében kétféle életstílus-modell körvonalai rajzolódnak ki (2. ábra). A baloldalon helyezkedik el az a *modernizálódott csoport*, melynek tagjai többnyire katolikusok, az apák szellemi foglalkozásúak, gyermekeik diplomások vagy szellemiek, állatokat nem tartanak, ugyanakkor anyagi modernizációs szintjük viszonylag magas. Velük szemben találjuk a *tradicionális csoportot*, amelybe főleg református családok tartoznak, ahol az apák és gyermekeik nagy valószínűséggel kvalifikálatlanok, kevés szabadidővel rendelkeznek, s anyagi modernizációs szintjük is elég alacsony.

A szlovákiai alrégióban legerőteljesebben az életstílus modernizációja alapján határolhatók el egymástól a helyi társadalom egyes csoportjai, s a foglalkozási mobilitás csupán másodlagos fontossággal bír. (Az ábra első dimenziójában legszignifikánsabb az állattartást, azaz a mezőgazdasági tevékenység súlyát mérő indikátor, melyet a szabadidő mutatója követ. A második dimenzióban mindenekelőtt az apa és a nagypapa foglalkozása diszkriminál.)

Ily módon a szlovákiai alrégióban élő magyarok körében is egy kétpólusú életstílus-modell vázolható föl (3. ábra), ennek szerkezete azonban több vonatkozásban eltér az ukrainaiétól. Szlovákiában is létezik ugyan a helyi társadalom *modernizálódott* és *tradicionális csoportjai* közötti szembenállás (ahol egyik oldalon található a nem mezőgazdasági tevékenységet végző, több szabadidővel és diplomával rendelkezők csoportját, a másikon pedig a mezőgazdaságban dolgozó, szabadidővel nem rendelkező kvalifikálatlanokét). Itt azonban a vallási-felekezeti hovatartozásnak minden jel szerint gyakorlatilag semmiféle jelentősége nincs, ugyanakkor az életstílus modernizációjának megkülönböztető funkciója a három alrégió közül a legmagasabb.

Hogyan értelmezhetjük mindezt? Nyilvánvaló, hogy a három alrégióról elmondottak korlátozott érvényűek. Először is: a korrespondencia-analízisben kevés volt az indikátor, több dimenzió helyett csupán kettőben történt meg az adatok értelmezése, viszonylag alacsony volt a változók közötti asszociációk szignifikancia-szintje. A szlovákiai alrégió kicsi elemszáma miatt az innen származó adatok reprezentativitása megkérdőjelezhető. S akkor még egy szót sem szoltunk a kérdőíves empirikus adatfölvétel és a számítógépes földolgozás kumulálódó korlátairól, melyeknek köszönhetően az intenzívebb, történeti-néprajzi jellegű adatfölvételt technikákhoz képest csak kevésbé finom összefüggések válnak megragadhatókká.

Ám minden hiányossága ellenére a korrespondencia analízis érzékelhetővé tette, hogy az egyes alrégiók összefüggésrendszerében más és más megkülönböztető jegyek válhatnak hangsúlyossá. Láthattuk, hogy *Magyarországon a foglalkozás, Ukrajnában a vallás és a foglalkozás, Szlovákiában pedig az életstílus jellege alapján váltak elsősorban elhatárolhatóvá az egyes társadalmi csoportok*. E technika tehát egyrészt megakadályozta, hogy az alrégiókat ugyanazon változók alapján mechanikusan vessük össze, másrészt izgalmas szempontokat adott a további, intenzívebb vizsgálati eljárásokat alkalmazó kutatásokhoz. Harmadrészt pedig nem csupán az alrégiókon belüli modernizációs folyamatok

relacionális struktúráit segített megragadni, hanem az alrégiók közötti fejlődésbeli eltérések komparatív értelmezéséhez is hozzájárult. A korrespondencia-analízis alapján ugyanis erősen valószínűsíthető, hogy nem tartható az a föltevés, miszerint a kisebbségi léhelyzet hátrányosan hat a határ túlsó oldalain élő magyarság modernizációjára. Mindenesetre ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy a szlovákiai magyarság csoportjait elsősorban az életstílus jellege, azaz a kulturális megkülönböztetések révén objektívalódó jelentéstartalmak halmaza teszi elkülöníthetővé egymástól (szemben a régió magyarországi háztartásaival, melyekben sokkal nagyobb a jogilag is kodifikált foglalkozási csoportokon alapuló csoportképződés esélye).⁷

Ha szemügyre vesszük az 1. táblát, nem kell többé föltételes módban fogalmaznunk: egyértelműen elvethetjük első hipotézisünket! Az alrégiók Összehasonlító adatait tartalmazó kereszttábla alapján ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy *csaknem minden szempontból a szlovákiai magyarok tekinthetők a legmodernizálódottabbaknak*: mindhárom korosztályban ők a legmagasabban kvalifikáltak, náluk a legkorszerűbbek a házak (kiemelkedik a téglapépületek és a vízöblítéses vécék mennyisége, s a fürdőszobák aránya is egyértelműen magasabb itt, mint a másik két alrégióban), videolejátszóval is sokkal többen rendelkeznek közülük, s főltűnően csekély körökben a mezőgazdasági jellegű munkát végzők aránya.

A kereszttáblák alapján egyébként a másik két alrégió közötti hasonlóságok a közöttük fennálló különbségeknél fontosabbaknak tűnnek. Majdnem teljesen megegyezik a magyarországi és ukrainai családok három generációjának foglalkozási összetétele, s az anyagi modernizáció tekintetében is legfőljebb minimális a magyarországi alrégió előnye. A magyarországi 70 százalékkal szemben az ukrainai alrégió háztartásainak 94 százalékát jellemző állattartás az egyetlen olyan indikátor, mely alapján az elemző valószínűsítheti a határon inneni életvitel modernizációjának előrehaladottabb voltát.

A rendelkezésre álló változók alapján tehát az első hipotézis elvethető. Ugyanakkor komoly korlátoltságra utalna, ha megelégednénk e szűkös adatbázis fenti technikákkal és módszerekkel történő elemzésével, hiszen a kérdések tucatjai maradtak megválaszolatlanul. Vajon joggal tekinthetjük-e például az állattartást a mezőgazdasági jellegű életvitel indikátorának? S ha esetleg igen, vajon az állattartásnak ugyanaz-e a jelentéstartalma és helye a családok életvitelében mindhárom alrégióban? Figyelmen kívül hagyható-e ennek kapcsán, hogy igencsak különbözik Magyarországon és Ukrajnában a fogyasztási javakkal való ellátottság általános szintje? (Azaz nem lehetséges-e, hogy ami az egyik országban választás, az a másikban kényszer?) Vajon egy ukrainai és egy magyarországi szakmunkás-képesítés gond nélkül összevethető? Vajon a Kassa és Ungvár közelségéből származó regionális kontextuális hatás (illetve a határ innenső oldalán egy ezekkel egyenértékű nagyváros hiánya) mennyiben módosíthatta a változók közötti összefüggéseket?

És így tovább, és így tovább... Miután azonban a jelen vizsgálati szakaszban az ilyen kérdések csupán a kutató jó szándékú tehetetlenségének bizonyítékául szolgálhatnak, befejezésül kíséreljünk meg röviden válaszolni a dolgozat bevezetőjében fölvetett második kérdésre, bízván abban, hogy a rendelkezésre álló adatok ezt lehetővé teszik számunkra.

A 2. tábla alapján először talán a vizsgált népesség különböző nemzetek és népcsoportok iránti attitűdjeinek hasonlóságait ajánlatos kiemelni. Mindhárom alrégióban legkedvezőbb a két távolibb nyugati nemzet, az amerikaiak és a németek megítélése (noha az irántuk megnyilvánuló szimpátia Ukrajnában következetesen alacsonyabb). Egészen hasonló a zsidók iránti többnyire pozitív beállítódás is. A cigányokhoz mindhárom ország magyarsága negatív attitűddel viszonyul, noha-mint látni fogjuk-e negatív attitűd mértékében szignifikáns eltérések tapasztalhatók. További fontos hasonlóság, hogy a kisebbségben élő magyarok igen pozitívan viszonyulnak országuk nemzetalkotó többségéhez (a szlovákiai alrégióban élő magyarok 69 százaléka kedveli a szlovákokat, míg az ukrainaiak 66 százaléka az ukránokat).

A három alrégió magyarságának attitűdjeiben ugyanakkor lényeges eltérések is megfigyelhetők. Amint azt a tábla legalsó sorában található átlagok bizonyítják, a magyarországiak sokkal kedvezőbben ítélik meg az idegen népcsoportok tagjait, mint a másik két alrégió polgárai, s az Ukrajnában élők tűnnek a leginkább előítéleteseknek. E téren igen jellemzőnek tekinthetjük, hogy míg a magyarországi alrégióban 53 százalék mondta, hogy nem szereti a Cigányokat, addig az így válaszoló aránya a szlovákiai megkérdezettek között 68, az ukrajnaiak esetében pedig 72 százalék volt.

Lényegében hasonló az arabok iránti attitűdök megoszlása is: míg a magyarországiaknak csupán a 26 százaléka viszonyult negatívan e népesoporthoz, addig az ukrajnai magyarok 40 s a szlovákiaiak 56 százaléka mutatkozott kifejezetten arabellesnek! Ezek az adatok már csak azért is elgondolkodtatóak, mert nem valószínű, hogy a megkérdezettek jelentős személyes tapasztalatokkal rendelkezzenek az arabokat illetően. (Persze az sem zárható ki teljesen, hogy a közeli nagyvárosokban - Kassán és Ungváron - volt alkalmuk arabokkal találkozni. Ha ez így volna, a tényleges negatív élmények valószínű hiánya miatt erőteljes negatív attitűdjeik még nehezebben volnának értelmezhetők.)

Mindezek alapján a dolgozat bevezetőjében megfogalmazott második hipotézis csupán részben állja meg a helyét. Mert igaz ugyan, hogy a vizsgált kisebbségi magyarok lényegében toleránsnak bizonyultak az országaikban élő többségi nemzet iránt, ugyanakkor attitűdjeik kirívóan elutasítóak voltak a társadalmi térben alattuk elhelyezkedő cigánysággal, illetve a tömegkommunikáció által gyakorta negatív színben föltüntetett arabokkal szemben. A jelen összefüggésrendszerben sajnos megválaszolhatatlan, hogy e kisebbségi csoportokban vajon milyen módon kapcsolódnak egymáshoz a másokkal szembeni pozitív és negatív attitűdök. Nem tudható egyértelműen, vajon ezen attitűdök összeállnak-e rendszerré, s ha igen, minek alapján, miféle szervezőelvek szerint. Az sem tudható, hogy egy nemzeti kisebbségi csoportban a domináns népcsoporttal szembeni deklaratív vagy ténylegesen átélt pozitív érzület mennyiben valószínűsíti az alávetettekkel, a még gyöngébbekkel szembeni negatív beállítódások kialakulását. Egyelőre rejtély, hogy régióinkban az uralmi viszonyok dinamikája, az alávetettségek és fölérendeltségek bonyolult összefüggésrendszere mely áttételeken keresztül, milyen emberi diszpozíciókban ölt testet. Ám azt is tudjuk: a rejtélyek arra valók, hogy föltárjuk őket.

Jegyzetek

- 1 *Multietnikus régiók és határmentiség* címmel 1993 nyarán a Teleki László Alapítvány megbízásából nagyszabású adatfölvételre került sor a magyar-román-ukrán, a magyar-szlovák-ukrán, a magyar-szlovák-osztrák és a magyar-osztrák-szlovén hármashatár-régiókban. A hármashatár találkozási pontjaitól meghúzott 30 km sugarú körbe alrégióként (azaz országonként) tíz településről egyenként tíz háztartás adatai kerültek lekérdezésre. Egy régióban tehát három ország 30 településének háromszáz háztartását keresték föl a kérdezőbiztosok. A négy régióban összesen így 120 település 1200 háztartásába sikerült eljutni. A lekérdezésre került strukturált kérdőív főbb témakörei az alábbiak voltak: a háztartás három generációjának mobilitása, gazdasági helyzete, kulturális fogyasztása, nemzeti azonosságtudata és attitűdjei, vallási beállítódása, politikai-közösségi részvétele, társas- és interetnikus kapcsolatai. A kutatás hipotéziseiről, mintavételéről és egyéb kérdésvölvetéseiről ld.: Böhm Antal-Eger György-Hadas Miklós: *Multietnikus régiók és határmentiség. Hármashatár térségek Magyarország és szomszédai viszonylatában*. Budapest 1994. Teleki László Alapítvány. Kézirat.
- 2 Az egyes generációkban értelemszerűen eltérő alcsoportokat képeztem. Így a nagyapánál két foglalkozási csoportot különböztettem meg: a szakképzetleneket és a szakképzetteket. Az apánál három foglalkozási csoportot létesítettem: a szakképzetlenekét, a szakképzettekét és a szellemiekét. A gyermekeknél négy alcsoportot hoztam létre: a szakképzetlene- két, a szakképzettekét, a szellemiekét és a diplomásokét.
- 3 Az anyagi modernizáció mutatóit dichotóm, azaz kétagú változókra bontottam. Eszerint például a nagyapa házában vagy volt fürdőszoba, vagy nem. A házfal pedig vagy vályogból, vagy téglából épülhetett.

- 4 Ebben az esetben is dichotóm változókat képeztem. Miután az adatfölvétel az apa generációjában történt, a háziállat tartására és a videolejátszó birtoklására vonatkozó kérdések a másik két generáció esetében hiányoznak.
- 5 A hierarchikus log-lineáris modellek a változók közötti interakciók matematikai-statisztikai értelemben vett hierarchiáját mutatják meg. Egy hierarchikus modellben a gyengébb interakciós hatásokat a számítógép egymás után szűri ki, s legvégül a legerőteljesebb hatásokat tartalmazó indikátorokból álló modellt hagyja meg. Esetünkben az indikátoraink közötti legerőteljesebb hatás a következő volt: *alrégió apa foglalkozása gyerekek foglalkozása*.
- 6 A korrespondencia-analízis (mely a szakirodalomban „homogeneity analysis” néven is ismert) nominális adatok kvantifikálása révén a kategóriákat numerikus értékkel ruházza föl. A számítógép által elvégzett korrespondencia analízis olyan ábrákat hoz létre, amelyekben az azonos kategóriákba tartozó változók egymáshoz közel, az eltérő kategóriába tartozók egymástól távol helyezkednek el. Más szóval: az elemzőnek az a feladata, hogy megállapítsa, vajon miért kerültek egymáshoz közel, illetve egymástól távol a kutatásában fölhasznált változói és változóértékei.
- 7 Amennyiben természetesen elfogadjuk Bourdieu-nek azt a gondolatát, hogy a kulturálisszimbólikus distinkciók akkor válnak igazán hangsúlyossá, amikor az egyéb, jogilag is kodifikált anyagi vagy foglalkozási elhatárolódási lehetőségek már telítődtek. (Annak tárgyalásától most eltekintek, hogy a szimbólikus distinkciók hogyan váltak újfent jogilag is kodifikált hatalmi viszonyok hordozóivá.) Minderről részletesebben lásd Bourdieu idézett művét, különösen a 145-189. oldalakat!

Irodalom

Bourdieu, Pierre (1979): *La distinction. Critique sociale du jugement*. Minuit. Paris.

Mayer, Karl-Ulrich (1990 a): Lebensverlaufe und Sozialer Wandel. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 31/1990.

Mayer, Karl-Ulrich - J. Huinink (1990 6): Alters-, Perioden- und Kohorteneffekte in der Analyse von Lebensverläufen oder: Lexis ade? In: Magnusson, D. (ed.): *Methodological Issues in Longitudinal Research I: Data and General Designs*. Cambridge.

MIKLÓS HADAS

BORDER REGION AND MODERNISATION

MOBILITY PROCESSES AND ATTITUDE AMONG HUNGARIANS IN THE HUNGARIAN-SLOVAKIAN-UKRAINIAN BORDER AREA

Based on an empirical data collection carried out in the Summer of 1993 a total of 443 Hungarian households, this study is an attempt to compare changes which have occurred in the life-styles of three generations of the Hungarian ethnic groups located on each side of the Hungarian Slovakian-Ukrainian triple border. It includes an analysis of the attitudes of the said population as compared of those of other ethnic groups. The Hungarian population of the Slovakian sub-region achieved the highest degree of modernization in every respect. Hungarians in Hungary have a much more positive attitude of members of other ethnic groups. Ethnic

Hungarians are essentially tolerant to the majority nationality of the country they live in, but at the same time they revealed outstandingly negative attitudes towards Gypsies and Arabs.

1. tábla

Az alrégiók összehasonlító adatai (%)

		Magyarország	Ukrajna	Szlovákia
Vallás	Katolikus	26	22	61
	Református	74	78	39
Nagyapa	Szakképzetlen	76	66	60
	Szakmunkás	24	34	40
Apa	Szakképzetlen	43	38	36
	Szakmunkás	41	45	42

	Szellemi	16	17	22
Gyerek	Szakképzetlen	26	18	9
	Szakmunkás	37	45	3R
	Szellemi	23	20	38
	Diplomás	15	17	15
Nagyapa házfala	Vályog	95	95	81
	Tégla	5	5	19
Apa házfala	Vályog	59	66	16
	Tégla	41	-34	84
Apának fürdőszobája	Van	25	17	2
	Nincs	75	83	98
Apának WC-je	Van	34	77	15
	Nincs	66	23	85
Háziállat	Van	30	6	45
	Nincs	70	94	55
Videolejátszó	Van	87	86	65
	Nincs	13	14	35

2. tábla

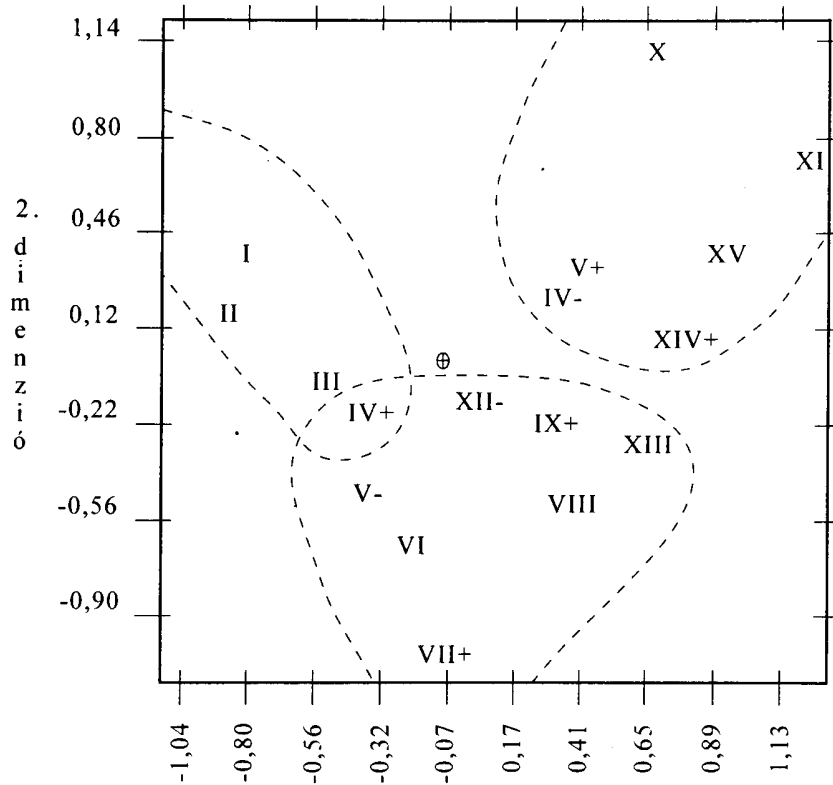
A vizsgált népességattitűdjei egyes népcsoportok iránt (%)

Attitűdök	Magyarország			Ukrajna			Szlovákia		
	-	0	+	-	0	+	-	0	+
Szlovákok	10	27	63	19	42	39	7	24	69
Ukránok	4	35	61	11	23	66	19	19	62
Románok	27	35	37	48	23	29	58	13	29
Cigányok	53	22	25	72	16	12	68	16	16
Zsidók	17	34	49	19	45	35	17	35	47
Amerikaiak	7	30	63	4	37	59	6	26	68
Arabok	26	34	40	40	42	17	56	19	25
Németek	6	30	63	6	37	56	3	12	85
Negatív átlag	18,75			27,37			29,25		
Semleges átlag	30,87			33,12			20,50		
pozitív átlag	50,12			39,12			50,12		
Átlag*	31,37			11,75			20,87		

* Pozitív mínusz negatív, semleges nélkül

1. ábra

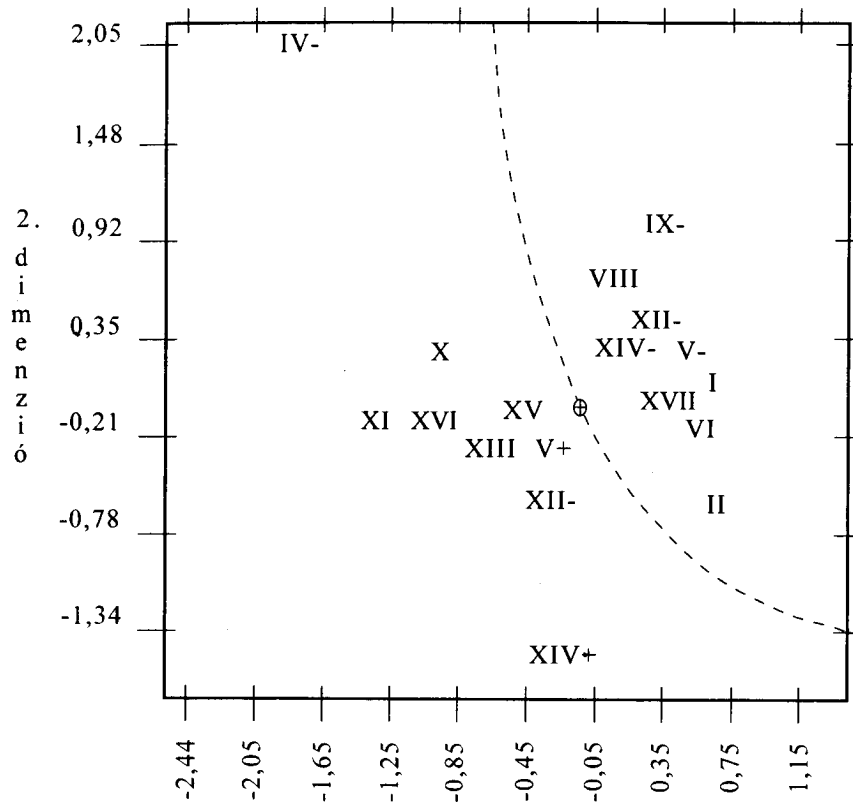
Magyarországi alrégió: a korrespondencia elemzés változóértékei (®= origó)

	1. dimenzió		
I	Gyerek szakképzetlen	X	Diplomás gyerek
II	Apa szakképzetlen	XI	Szellemi apa
III	Nagyapa szakképzetlen	XII	Apának van/nincs szabadideje
IV	Van/nincs háziállat		
V	Gyerekeknek van/nincs szabadideje	XIII	Szellemi gyerek
VI	Szakt munkás gyerek	XIV	Van/nincs videoleját szó
VII	Cigányok iránti +/- attitűd	XV	Szakképzett nagyapa
VIII	Szakképzett apa	XVI	Katolikus
IX	Apának fürdőszobája van/nincs	XVII	Református

2. ábra

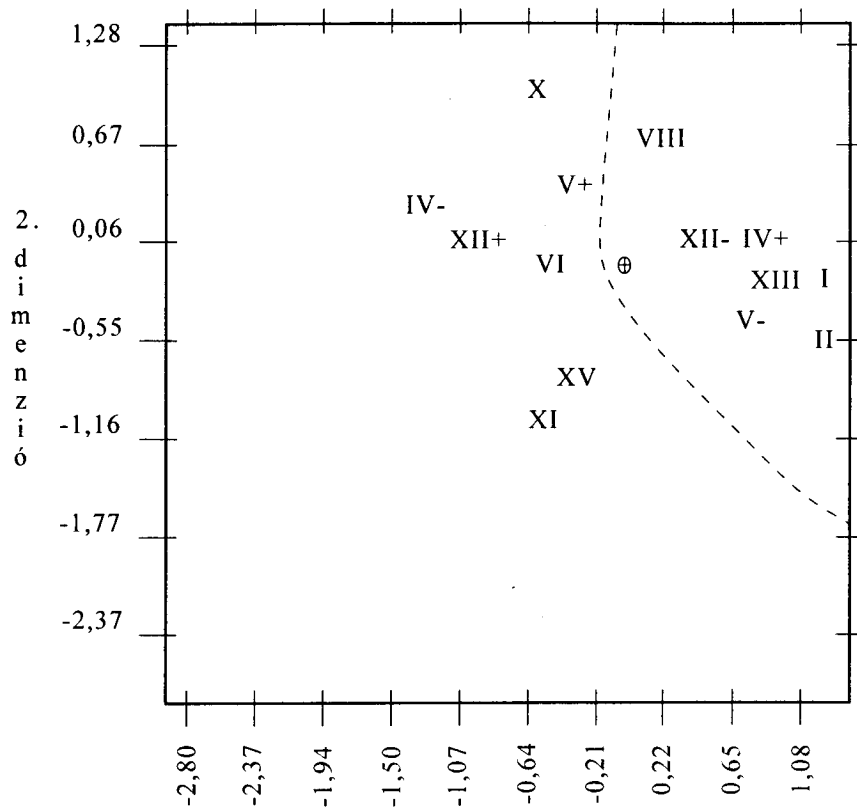
Ukrajnai alrégió: a korrespondencia elemzés változóértékei (® = origó)

	1. dimenzió		
I	Gyerek szakképzetlen	X	Diplomás gyerek
II	Apa szakképzetlen	XI	Szellemi apa
III	Nagyapa szakképzetlen	XII	Apának van/nincs szabadideje
IV	Van/nincs háziállat		
V	Gyerekeknek van/nincs szabadideje	XIII	Szellemi gyerek
VI	Szakt munkás gyerek	XIV	Van/nincs videoleját szó
VII	Cigányok iránti +/- attitűd	XV	Szakképzett nagyapa
VIII	Szakképzett apa	XVI	Katolikus
IX	Apának fürdőszobája van/nincs	XVII	Református

3. ábra

Szlovákiai alrégió: a korrespondencia elemzés változóértékei (® = origó)

	1. dimenzió	
I	Gyerek szakképzetlen	X Diplomás gyerek
II	Apa szakképzetlen	XI Szellemi apa
III	Nagyapa szakképzetlen	XII Apának van/nincs szabadideje
IV	Van/nincs háziállat	
V	Gyerekeknek van/nincs szabadideje	XIII Szellemi gyerek
VI	Szakk munkás gyerek	XIV Van/nincs videolejátzó
VII	Cigányok iránti +/- attitűd	XV Szakképzett nagyapa
VIII	Szakképzett apa	XVI Katolikus
IX	Apának fürdőszobája van/nincs	XVII Református

KARÁDY VIKTOR

A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910)

Írásomban átfogó értékelést szeretnék nyújtani az 1868-as Zsidó Kongresszust követő vallási szakadás társadalmi és gazdasági hátteréről. Mivel nem állnak rendelkezésünkre megbízható tanulmányok a szakadást követően kialakult három zsidó közösség-hálózat társadalmi és gazdasági jellegzetességeiről - még csak olyan részletes összeírásról sem tudok, amely feltüntetné, hogy egy adott zsidó közösség az ortodox, a status quo ante vagy a neológ irányzathoz tartozott-e a Monarchia idején -, írásomat csupán korlátozott érvényességű kísérletnek szánom egy olyan széles terület vizsgálatára, amelynek tanulmányozásához sokkal finomabb módszerekre, különösen pedig a helyi társadalomtörténet tapasztalataira lenne szükség. Bevezetőül röviden összegzem azokat a főbb módszertani problémákat, amelyekkel kutatásom során szembekerültem, és amelyek döntően befolyásolták módszertani választásaimat.

A valláson belüli formális irányzatok, még ha követőik esetleg képesek is tökéletesen azonosulni velük, sohasem fejezik ki az egyéni vagy közösségi vallási választásoknak a vallási gyakorlatban, hitbéli súlypontokban vagy a vallási örökséggel szembeni magatartásban megnyilvánuló teljességét. Magyarországon a legtöbb helyen - városokban, falvakban, kerületekben csupán egyetlen intézményesült zsidó közösség működött, ám tagjainak vallásos magatartása igen sokféle volt. A neológ városokban néha kis ortodox, sőt olykor hászid imaházak próbálkoztak ortodox vagy status duo ante meggyőződésű párhuzamos közösség kialakításával. Ahogyan már említettem, nincsen megbízható összeírásom az egyes közösségekről (minthogy a Monarchia korából fennmaradt levéltári adatok nem hozzáférhetők). Még ha meg is tudnánk állapítani minden egyes közösség hovatartozását, jelenleg akkor sem tudnánk jó mutatókat találni az egyes közösségek társadalmi és gazdasági státusára, modernségére vagy asszimilációs fokára nézve.

Ezért az egyes megyék vagy önálló városok összesített mutatóira kell támaszkodnom, amelyeket az 1910. évi népszámlálás viszonylag nagy számban közölt, s ennek alapján dominánsan ortodox, status ante quo vagy neológ vallási jelleget tulajdonítani az illető megyének vagy városnak. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az összesített mutatók elnagyolt képet adnak és eltakarják azokat a korrelációkat, amelyeket egy árnyaltabb elemzés mutathatna ki a gazdasági rétegződést, társadalmi mobilitást, asszimilációt és modernizálódást illetően. A vallási meggyőződés és a statisztikákban objektívuló társadalmi, gazdasági és magatartásbeli tényezők összefüggései azonban így is nyilvánvalóan eltérő mintákat tárnak elénk, amelyek arra utalnak, hogy a Monarchián belüli zsidó közösségek (és vallási irányzatok) típusai jóval szorosabban kötődtek a helyi zsidó csoportok foglalkozásbeli és társadalmi helyzetéhez, valamint társadalom-pszichológiai beállítottságához, mint amennyire azt átfogó mutatóink sejtetik. Szeretném ezért röviden vázolni a későbbiekben elemzendő történeti problémát, amelyet az alábbi három, logikailag összefüggő hipotézis-csoportban összegezhetünk:

1. A zsidó valláson belüli irányzatok - amennyiben a vallási újítást és modernizációt, illetve (mint az ortodoxok esetében) ennek elutasítását érintik -párhuzamba állíthatók olyan újító vagy modernizációs magatartásformákkal, amelyek más közösségi vagy magánjellegű tevékenységi területeken figyelhetők meg. Érdemes tehát az ortodox, status quo ante és neológ közösségek közötti különbségeket a közösségeknek a társadalmi változáshoz való általános viszonyával összefüggésben vizsgálni.

2. Az intenzív társadalmi változás általánosan jellemző volt a Monarchiára már a zsidók egyenjogúsítását megelőzően is, de különösen azt követően. A Magyarország politikai

függetlenedését (1867) követő időszak a gyors modernizáció, gazdasági növekedés és intézményi újítások kora volt. A modernizációval együtt járt a liberális magyar politikai elitnek az a törekvése, amely az etnikai kisebbségek lehető legteljesebb társadalmi integrációját tűzte ki céljául, ami már csak azért is döntő jelentőségű volt, mivel ezek a kisebbségek - a zsidókat is beleértve - a magyarországi népesség nagyobb hányadát tették ki. Ez a rendszer megnyitotta a zsidók előtt a társadalmi és gazdasági mobilitás, sőt a dzsentrik és a klérus uralta merev státus-rendszeren belüli státus-mobilitás útját is. Valódi asszimilációs társadalmi szerződést kínált fel számukra:¹ védelmet a politikai antiszemitizmussal szemben, szabad hozzáférést a társadalmi mobilitás és fejlődés eszközeihez (mint az állami hitelek, közoktatás, törvényileg szavatolt vallási egyenlőség), valamint egy korábban elképzelhetetlen mértékű társadalmi integrálódás lehetőségét, cserébe a nemzetállam iránti lojalitásért, a hatalmi elit támogatásáért, a kulturális elmagyarosodásért és bizonyos mértékű társadalmi asszimilálódásért - beleértve különféle kulturális, viselkedésbeli, sőt a névadással kapcsolatos „zsidó furcsaságok” feladását. Ebben a kontextusban válik igazán érdekessé annak feltárása, hogy a magyarországi zsidóság mely csoportjai milyen mértékben fogadták el e szerződés feltételeit, megérezve a benne foglalt, egyedülálló történelmi dimenziójú kollektív kihívást, lehetőséget és kockázatot.

3. Ha a létező vallási áramlatok érzékenyen reagáltak a társadalmi változás lehetőségeire. érdemes a vallási megoszlás felől közelítve feltárni a modernizáció kollektív tapasztalatát. Az alábbiakban három, egymással összefüggő területen teszek erre kísérletet: a gazdasági és foglalkozásbeli rétegződés szempontjából (amely a társadalmi mobilitás eltérő mintáiról ad képet), a társadalmi integráció és kulturális „asszimiláció” oldaláról, valamint az objektív társadalmi mutatókon keresztül megtapasztalható egyéni vagy közösségi modernizációs viselkedésformák tekintetében.

Mindenekelőtt azonban meg kell vizsgálnunk a zsidó vallási megoszlás földrajzi vetületét.

A vallási megoszlás földrajzi dimenziói

A tanulmány gondolatmenetének megértéséhez röviden vázolnunk kell a három közösségi hálózat földrajzi elhelyezkedését a 20. század eleji Magyarországon, még akkor is, ha - mint alább látni fogjuk - az egyes közösségeknek az egyik vagy másik áramlathoz fűződő kapcsolata nem ugyanazt jelentette eltérő földrajzi és társadalmi környezetben.

A magyarországi zsidóságon belüli legfontosabb vallási megoszlást úgy szemléltethetjük a legegyszerűbben, ha átlós vonalat húzunk az ország térképén északnyugattól délkeletig, nagyjából Pozsonytól Brassóig. A vonaltól délre eső területeket túlnyomó részben a neológ zsidóság uralta; az ettől északra fekvőket az ortodoxok. A kisebbségi status quo ante közösségek helyzete jóval összetettebb volt; elhelyezkedésük pontos meghatározására nem vállalkozhatunk e tanulmány keretei között.²

Ha részletesebb képet akarunk adni: a Dunántúl főként neológ befolyás alatt állt, kivéve északnyugati részét, Győr, Moson és Sopron megyéket. A Tisza-Duna közét, valamint a Tisza és a Maros közét (kivéve Bihar megyét) ugyancsak neológok uralták. Budapest volt természetesen a neológok legfőbb erőssége, noha egyúttal itt működött az ország legnagyobb ortodox közössége is (a helyi ortodox közösség 50 000 tagot számlált, ami a főváros zsidóságának egynegyedét jelentette).³ A legnagyobb vidéki városok, három kivételével (Miskolc, Pozsony és Debrecen) szintén neológ központok voltak. A városi neológ központok között - amelyek gyakran meglehetősen hagyományörző megyéken belül helyezkedtek el - Kassa, Pécs, Szeged, Nagyvárad, Arad és Temesvár számítottak a legfontosabbaknak.

Az ország egyéb részei az ortodox vagy a status quo ante irányzathoz tartoztak (utóbbi gyakorlatilag az ortodoxia valamivel enyhébb formájának számított). Az ortodox irányzat különösen az északnyugati és északkeleti (szlovák és rutén lakosságú) területeken

összpontosult, valamint az Alföld és a Felső-Tisza vidékén. Erdélyt főként ortodoxok lakták, közöttük számos kisebb neológ várossal, ám a teljes zsidó lakosság arányszáma viszonylag alacsony volt.

Összefoglalásunk, amely több különféle vallási mutatón alapszik (így a *Magyar Zsidó Lexikonban* közölt közösségek hovatartozásán, az 1926-os Sabbath-tartási nyilatkozatokon, valamint az egyes közösségek 1941. évi irányzat szerinti összeírásán) alapvető földrajzi dichotómiára utal a magyar zsidóságon belül, amely így délnyugati és északkeleti típusra osztható.⁴ A vallási megoszlásnak ezt a leegyszerűsített megközelítését nagyban finomíthatják és javíthatják olyan további elemzések, amelyek valószínűleg alapvető különbségeket mutatnak majd ki a városi és a falusi neológ zsidóság, továbbá az ortodoxok regionálisan különböző viselkedésmintái között. Az utóbbit tekintve megkülönböztethetjük a nyugati és a keleti ortodoxiát az elmagyarosodott ortodoxoktól, illetve azoktól, akik még a 20. század elején is a jiddis vagy német kultúra meghatározó befolyása alatt álltak.⁵

Vallási megoszlás, gazdasági rétegződés és társadalmi mobilitás

Köztudott; hogy a bevándorló zsidó tömegeket, akik túlnyomórészt a 18. század végétől kezdve érkeztek Magyarországra, komoly letelepedési és foglalkozásbeli korlátozások sújtották. A 19. század közepéig nem folyhattak bele a földművelésbe és városi kézműiparba (utóbbi a céhtagok előjoga volt). Ez az oka, hogy a zsidók főleg kereskedelemmel, kisebb pénzügyletekkel és házi vagy falusi fogyasztásra termelő kisiparral foglalkoztak. A foglalkozásbeli korlátozások fokozatos feloldása 1840-től kezdve a gazdasági felemelkedés új útjait nyitotta meg előttük, különösen a mezőgazdaság, ipar és pénzügyek terén, valamint új középosztálybeli pályákon (szabad foglalkozásokban, félig nyilvános értelmiségi pályákon, mint az oktatás. sőt még az állami szolgálatban is). A társadalmi rétegződés 1910 után kialakuló regionális különbségei jól jelzik a foglalkozásbeli mobilitás megkülönböztetett irányait; áttekintésükhöz Id. az 1. táblázatot.

A földművelés csupán a keleti, északi és közép-keleti régiókban, azaz a jiddis vagy magyar ajkú keleti ortodoxia központi területein játszott jelentős szerepet. Az ortodox megyékben az aktív zsidó lakosságnak körülbelül egyhatoda foglalkozott földműveléssel. A kutatások igazolják, hogy ez a korlátozott létszámú csoport nyugaton és délen jelentős birtokokkal rendelkező földtulajdonosokból, valódi „földtulajdonos polgárságból” állt, míg keleti társaik jellegzetesen kisbirtokosok, sőt birtok nélküli földművesek voltak. A dunántúli megyékben (Fejér, Baranya, Komárom, Veszprém) a földműveléssel foglalkozó zsidóság többsége ugyancsak a földbirtokos réteghez tartozott. Hasonló volt a helyzet Nyugat-Szlovákiában, elsősorban Árva és Turóc megyékben. Keleten éppen ellenkezőleg, kisbirtokosok, sőt napszámosok alkották a többséget. Bereg, Ugocsa, Ung és Máramaros megyékben ahol a földműves zsidóság arányszáma meghaladta a lakosság 20 százalékát) és kisebb mértékben Szilággy, Szabolcs és Szatmár megyékben (ahol ez a szám 15 százalék körül volt) a kisbirtokosok voltak többségben, mellettük jelentős napszámos réteggel (Máramarosban az aktív népesség 10 százaléka). Mivel a kereskedők, kézművesek és ipari vállalkozók ugyancsak gyakran fektették vagyonukat földtulajdonba - főként keleten - azt kell mondanunk, hogy az egyenjogúsítást követően a mezőgazdaság kínálta a hagyományos zsidóság társadalmi és gazdasági rétegződésének és mobilitásának egyik legfontosabb lehetőségét. Megemlíthetjük a falusi polgárosodás egy másik jellemző mintáját, a birtokbérletet vagy a nagybirtokok fizetett intézői státusát is. Erre a mintára a Nyugat-Felvidék kínálja a legjobb példákat, de éppúgy megtalálható volt olyan elmagyarosodott, ám hagyományörző vidékeken is, mint Szabolcs megye, ahol a 14,8 százalékot kitevő zsidó mezőgazdasági népességből 6,6 százalék volt az 50 holdon felüli földbirtokosok és 3,5 százalék a birtokigazgatók aránya.

1910-ben még a kereskedelem jelentette a zsidók legfontosabb egyéni foglalkozását. Az alkalmazott nélküli kereskedők aránya Budapesten kívül 20 és 30 százalék között mozgott. Ez a továbbélő hagyományos foglalkozás kötötte le a kereskedelmi alkalmazottakkal és kétkezi munkásokkal együtt az aktív zsidóságnak körülbelül egyharmadát, illetve felét. Belső rétegzettségük ugyanakkor jelentősen eltért az egyes régiókban.

Budapesten a kereskedelmi alkalmazottak és az alkalmazott nélküli kereskedők száma körülbelül egyforma volt; a kereskedelemben foglalkoztatott kétkezi munkások száma sem sokkal maradt mögöttük. Ez a kereskedelmi tőke jelentős erejét, azaz a nagybani kereskedők és a nagy kereskedelmi társaságok fontosságát jelzi. Ez a minta volt jellemző általánosságban a városi zsidóságra, noha valamivel hangsúlyosabb volt a neológ, mint az ortodox városokban (ld. a 2. táblát). Ezzel szemben kirívó a kereskedelmi befektetések hiánya a keleti zsidóságnál. A kereskedelmi alkalmazottak viszonylag alacsony létszáma különösen jellemző volt Máramaros, Bereg, Ung, Ugocsa, Szatmár és Szilágy megyére, ahol az alkalmazottak és kétkezi munkások száma az alkalmazott nélküli kereskedők egytizedét sem érte el; ez kis tőkeerejű, fejletlen, személyes szálak mentén működő kereskedelmi szolgáltatásra utal. A hagyományos zsidóság bizonyos csoportjainál az üzleti és kereskedelmi foglalkozás gazdasági konzervativizmusra utalt, a társadalmi mobilitás hiányára és egyúttal egyfajta kulturális üvegházra is, ahol a társadalmi reprodukció a hagyományos foglalkozási szerkezet keretein belül maradt. A városokban azonban - elsősorban Budapesten - a felhalmozott tőke nagyfokú üzleti mobilitást tett lehetővé a kis- és a nagykereskedelemben, egyszersmind valószínűleg a kereskedelem, a bankügyletek és az ipar között is: ez magyarázza az alkalmazott nélkül működő kereskedők kis számát a fővárosban. Árnyaltabb elemzés jelentős különbségeket mutatna ki a foglalkozás struktúráján belül is: a falusi kereskedelem főként hagyományos fűszerüzletekre, kocsmákra, házhozzállításra, házalásra stb. korlátozódott, míg a városi kereskedelem sokkal jobban tagolódott az áruk, elsősorban az import áruk szerint.

Hasonló módon értelmezhetjük az iparúzó zsidóság arányszámait is. Minthogy 1910 körül a zsidó ipari munkások száma (a teljes zsidóság 46 százaléka) felülmúlta a kereskedelmi dolgozókéét, és mivel jól tudjuk, hogy a zsidóság eredeti foglalkozásszerkezetét a kereskedelem uralta, nyilvánvaló, hogy nagy elmozdulásnak kellett bekövetkeznie a preindusztriális időszak után az ipari foglalkozások irányába. A zsidóság már a premodern időkben is képviseltette magát az alkalmazott nélküli kisiparosok (szabók, tímárok, aranyművesek, cipészek stb.) között. A 20. századi népesség-összeírások azonban ezeket a szakmákat az ipari vállalkozókkal összevonva adatolják, noha a nagybani vállalkozók száma nem lehetett nagyon magas. A kereskedelemhez hasonlóan az alkalmazottaknak és munkásoknak az alkalmazott nélküli kisiparosokhoz viszonyított aránya jól mutatja az ipari beruházások és a modernizáció mértékét. A regionális és az egyes közösségek közötti különbségek hasonlóak voltak a kereskedelemnél tapasztaltakhoz, noha sokkal nagyobb mértékűek voltak azoknál. Míg a fejletlen keleti és északkeleti területeken (például Máramarosban) az ipari alkalmazottak és munkások együttes száma jóval alatta maradt az alkalmazott nélküli iparosokénak, a fejlettebb régiókban, mint az Alföld középső és délkeleti részén vagy Erdélyben is már meghaladták azt. Budapesten az ipari alkalmazottak legalább ugyanannyian voltak, mint az alkalmazott nélküli iparosok, míg az ipari proletariátus létszáma két és félszer magasabb volt. A nyugati és keleti régió, illetve a neológ és ortodox városok és falvak összetetéséből kitűnik, milyen élesen elkülönültek egymástól az ipari nagyvállalkozások, illetve a kisipar és egyéni iparosok uralta területek. Olyan megyékben, mint Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Sáros, Ung, Zemplén, Hajdú, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Szilágy és Ugocsa, az ipari dolgozók a teljes munkaerőnek csupán egy százalékát jelentették, vagy még ennél is kevesebbet. A magyarországi zsidóságnak ebben a keleti, hagyományörző világában a foglalkozásbeli mobilitás csak kezdeményekben volt

megtalálható, és az ország nyugati és középső területeitől eltérően alig járult hozzá a társadalmi mobilitáshoz.

Ezzel párhuzamos elemzést végezhetünk a tanult középosztály megoszlásáról is, azaz az olyan pályákéről - értelmiségi és szabad foglalkozások, nyilvános és félig nyilvános szakmák (beleértve a klérust, tanítókat stb.) -, amelyek az oktatásban szerzett szakképzettségüknek köszönhetően pozíciójukat. Ezek a foglalkozások maguk is az új társadalmi mobilitás közvetlen következményei, hiszen a zsidók előtt (legalább II. József türelmi rendeletéig) zárva volt a formális oktatás útja, s ezzel együtt a világi és nyilvános értelmiségi pályák is.

A tanult középosztály aránya a 6,1 százalékos országos arány körül mozgott, kivéve néhány olyan keleti és északkeleti régiót, mint Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa, Beszterce, Csík, Maros-Torda, Szolnok-Doboka és Udvarhely megyék, ahol ennek az értéknek a felét sem érte el. Az értelmiségi középosztály hiánya annál feltűnőbb, mivel a fenti megyék értelmiségi rétegének nagy része valószínűleg a fejlettebb vidékekről származott: ezek a foglalkozások ugyanis, beleértve a klérust és az állami hivatalnokréteget is, a többi pályánál nagyobb földrajzi mobilitást kínáltak. Az értelmiségi munkalehetőségek iránti, nyilvánvalóan kielégítetlen kereslet ellenére számos keleti ortodox közösségen belül feltűnő hiány mutatkozott értelmiségiekben. Ezt tükrözi a középiskolát végzettek rendkívül alacsony aránya is (ld. a 3. táblát), akik Bereg, Ung, Hajdú, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Beszterce, Kolozs és Szolnok-Doboka megyékben a lakosságnak kevesebb mint 3 százalékát tették ki, el egészen Máramaros megyéig, ahol mindössze 0,7 százalékát -szemben az országos 10 százalékkal.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a tanult középosztály belső rétegzettsége, úgy tűnik, jelentősen ingadozott a régiók és a vallási irányzathoz tartozás szerint (ld. a 4. táblát). A városokban - akár neológok, akár ortodoxok voltak (noha nagyobb részük a neológokhoz tartozott) - a csoport több mint kétharmada (Budapesten 73 százaléka) magasabban kvalifikált szabad pályákon (orvos, mérnök, színész, újságíró, ügyvéd) helyezkedett el; ugyanez volt a helyzet a neológ megyékben (60 százalék). A zsidóság által lakott egyéb területeken ezek a jellegzetesen modern középosztálybeli pályák a csoport tagjainak alig felét vonzották. Az ortodox megyékben jellemzően magas volt a rabbik és klerikusok száma, akik a (többnyire vallásos) magántanítókkal együtt a tanult középosztálynak egyötödét tették ki, vagy még ennél is többet. Ez volt a helyzet Győr, Moson, Sopron, Pozsony, Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Sáros, Ung, Zemplén, Ugocsa, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Beszterce, Csík, Kolozs, Maros-Torda és Torda-Aranyos megyékben. Úgy tűnik, az ortodox területeken, elsősorban a keleti ortodoxia vidékén a hagyományos foglalkozás kategóriáinak dominanciája még a tanult értelmiségi pályákra is rányomta bélyegét.

Külön meg kell említenünk a tanult értelmiségiek között az állami alkalmazottakat. Paradox módon az állami alkalmazottak aránya különösen magas volt ortodox vidékeken, ami e csoport társadalmi integrációjának magasabb fokára utalhat. Részletesebb vizsgálattal kimutatható, hogy az ortodox megyék állami alkalmazottai főként adminisztratív, hivatalnoki pozíciókat töltöttek be mint a falusi közigazgatás vezetői: Észak- és Kelet-Magyarországon elsősorban olyan falvakban, amelyek zsidó többséggel vagy erős zsidó kisebbséggel rendelkeztek.

Ezek alapján kimondhatjuk, hogy az ortodoxia minden fajtáját - legalábbis hosszú távon - bizonyos mértékű társadalmi és foglalkozásbeli immobilitás jellemezte, különösen a neológ zsidósággal összehasonlítva. Az utóbbiakra a nagyfokú és radikális társadalmi mobilitás volt jellemző, a gyors elmozdulás a modern, expanzív gazdasági és foglalkozásbeli szektorok felé, amelyek gyakran nagy gazdasági vagy oktatási tőke befektetését igényelték.

Asszimiláció, integráció és vallási megoszlás

Nem feladatunk itt számot adni a társadalmi integráció, még kevésbé az asszimiláció rendkívül vitatott elméletéről. Másutt vázoltam már a magam elméletét, amelyben kimutattam, hogy a zsidó „asszimiláció” -ahogyan az Magyarországon végbement - a legkevésbé sem redukálható olyan egyoldalú folyamatra, amelynek során a zsidóság a nem zsidó népesség modorához, kultúrájához, mindennapi beszélt nyelvéhez stb. igyekezett hasonlítani.⁶ Sokkal inkább olyan kreatív folyamatnak kell látnunk, amely a nem zsidókkal - elsősorban a magyar és német nemzetiségűekkel - szoros kapcsolatban új kulturális rendszert hozott létre (a szó antropológiai értelmében). Ennek során a zsidók számos nem zsidó kulturális vonást sajátítottak el, ugyanakkor kulturális újítókként, sőt asszimilátorokként is működtek az új középosztály modorának, gazdasági habitusának és intellektuális világának kialakításában. Amit tehát asszimilációnak nevezünk, nem csak „asszimiláció” volt, hanem sokszínű összmunka, kollektív változás. Az „asszimilációs” mutatók mégis felhasználhatók arra, hogy világos választóvonalat húzzunk a magyar zsidóság hagyományos, illetve többé-kevésbé „modernizált” elemeinek kollektív magatartása és eredményei között.

Különösen igaz ez a mindennapi nyelvhasználatra. Köztudott, hogy a magyar hatalmi elit rendkívül nagy nyomást gyakorolt a kisebbségekre a magyar nyelv tanulásának és mindennapi használatának érdekében. Az oktatásban ez gyakran erőszakos magyarosítási kísérletekhez vezetett (vö. a szlovák gimnáziumok bezáratását 1874-ben); a magyar nyelvű oktatást külön pénzügyi eszközökkel és adminisztratív nyomással igyekeztek előmozdítani. Az összesített népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a 19. század végén és a 20. század elején a magyarosítás jóval meghatározóbb) és gyorsabb sikereket ért el a zsidóság között, mint bármely más etnikai kisebbségnél. Utóbbiak - néhány, főleg városi német és szlovák csoport kivételével bámulatós módon ellenálltak a nyelvi asszimilációnak. A magyarországi zsidóság elmagyarosítása így rendkívül sikeres, ám meglehetősen egyedülálló eredménynek számít.

De ebben a tekintetben is nagy eltérések mutatkoztak a zsidóság különböző közösségei között. A neológok olyan nagymértékben elmagyarosodtak, hogy zsinagógaikban már 1910-ben magyarul tartották prédikációikat; ez az ortodox imaházakban ekkor még ritkaságnak számított.⁷ A mindennapi érintkezés nyelvének elmagyarosodása azonban - amelyet gyakran bilingvizmus kísért, mivel a zsinagóga-látogató idősebb nemzedék nyelve a jiddis vagy német maradt - fokozatosan tért hódított az ortodox zsidóság között is, különösen a városokban és magyar etnikai közegben. (Ezt a helyzetet tekintti át a 3. és 5. táblázat.) Az északkeleti és közép-keleti régiók, úgy tűnik, jobban elmagyarosodtak az országos átlagnál. Máramaros, Bereg, Szepes, Ung, Sáros megyében és számos erdélyi területen (Brassó, Fogaras, Beszterce és Hunyad), ahol a zsidók nem magyar lakosság között éltek, az elmagyarosodás lassú és korlátozott volt; ugyanennek a régióknak magyar lakosságú megyéiben azonban (Csík, Háromszék, Udvarhely, illetve még számottevőbben Borsod, Hajdú és Szabolcs, nem is szólva olyan közép-keleti városokról, mint Miskolc, Debrecen vagy Szatmárnémeti) az elmagyarosodás 1910-ben teljesnek volt mondható (c)0 százalék). A városi, sőt kisvárosi zsidók jóval gyorsabban magyarosodtak el falusi hittestvéreiknél. Az elmagyarosodás mértéke így nem tükrözi az ortodox-neológ ellentétet. Éppen ellenkezőleg, néhány neológ terület (legszembeötlőbben egy-két olyan dunántúli megye, mint Vas vagy Baranya, ahol a zsidóság alig több mint 50 százaléka beszélt magyarul) szinte érintetlen maradt a nyelvcsere-től, amelynek a magyar nyelvi környezetén túl fontos tényezője volt a nyilvános oktatás intenzitása, a zsidó közösségi iskolák hálózatának kiépítettsége és a társadalmi integráció különféle más szempontjai, amelyekkel az alábbiakban foglalkozunk.

Hadd említsünk itt csupán egyetlen ilyen tényezőt, az oktatását, amely a modernizációnak és az asszimilációnak egyaránt fontos előfeltétele volt. Mivel a legtöbb iskola magyar tannyelvű volt - középfokon túlnyomórészt, afölött pedig kizárólagosan-, érthető, hogy a tanulmányi évek száma egyenes arányban állt a zsidó diákok nyelvének elmagyarosodásával.

Különösen így volt ez a városokban, de olyan magyar lakosságú vidékeken is, ahol a nyilvános elemi iskolák monopolhelyzetben voltak az alsófokú oktatás területén. Figyelemre méltó, hogy az írástudatlanok száma, elsősorban a hat éven felüliek között, rendkívül magas volt a jiddis többségű megyékben (Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa), míg viszonylag alacsony (15 százalék alatti) az előrehaladottan elmagyarosodott ortodox területeken (Hajdú, Borsod, Szabolcs, Csík, Háromszék).

Az elmagyarosodás és az alapfokú oktatás kapcsolata azonban nem volt mindig ilyen egyértelmű: a nyugati ortodoxia (Moson, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Zólyom és Liptó megyékben) kitűnő elemi oktatási rendszerre támaszkodhatott, ugyanakkor szilárdan kitartott a német (vagy a nyugati jiddis) nyelv mellett. Ez a jelenség számos független tényezővel magyarázható: az iskolahálózat sűrűségével, ezen belül a nem magyar nyelvű iskolák magas számával (különösen északkeleten és a Dunántúlon); a helyi, erősen nyugati típusú oktatási rendszerekkel (így a német evangélikus rendszerrel Erdélyben, a Dunántúlon és északnyugaton); az osztrák és német egyetemek vonzásával; de főként az új középosztálybeli pályák felé irányuló társadalmi mobilitás magasabb fokával, amelynek eredményeként a továbbtanulás kevésbé szükségszerűen kapcsolódott a nyelvi elmagyarosodáshoz. A magyar nyelv átvétele és a továbbtanulás foka közötti korreláció sokkal jellemzőbb volt a városi, ezen belül is a neológ zsidóságra. A korreláció különösen erős volt a neológ zsidók felsőfokú világi tanulmányait illetően, mivel ez feltételezte a világi iskolarendszerben elért sokéves integrációt, beleértve az iskolarendszer által közvetített értékeket, a közös és felekezeti semleges szocializációt, a világi tudás elsőbbségét és a magyar politikai elit által hangsúlyozott nemzeti történelem fontosságát.

Az ortodox zsidóságra jellemző vallásos jesiva-oktatás céljai bizonyos mértékben ellentétesek voltak az alsófokú oktatáson túli világi iskolarendszer céljaival. Ezzel magyarázható, hogy a keleti ortodox területeken csupán harmada-feleannyi diák szerzett középfokú végzettséget, mint a neológ régiókban. Nagy különbség mutatkozott ebben a tekintetben a keleti és a nyugati ortodoxia között is. Az északnyugati megyékben (Árva, Nógrád, Trencsén, Turóc, Zólyom) középiskolát végzett zsidó fiúk aránya meghaladta a nemzeti átlagot (10 százalék), bizonyítva, hogy a nyugati oktatási rendszer még az el nem magyarosodott, viszonylag hagyományörző zsidóság rétegét is meghódította.

A társadalmi integráció más mutatói is igazolják a neológ és ortodox zsidóság, illetve az ortodoxián belüli csoportok (elsősorban a keleti és nyugati ortodoxok) közötti éles különbséget.

Nyilvánvaló példával szolgálnak erre a vegyes házasságok. Helykímélés végett kénytelen vagyok a tárgy társadalmi és demográfiai vonatkozásai iránt érdeklődő olvasót az általam már korábban vázolt elméleti alapvetéshez utalni.⁸ Itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a zsidók és nem zsidók közötti házasság tilalma főként a keleti ortodoxia területén, valamint a nyugati ortodoxia néhány megyéjében (Nyitra, Liptó, Hont) bizonyult hatásosnak. A vegyes házasságok aránya azonban nem volt ritka még a nyugati ortodoxia más megyéiben (Moson, Sopron, Trencsén, Turóc), sőt a túlnyomórészt ortodoxok lakta városokban sem, mint Sopron vagy Pozsony; utóbbiban (1910-ben 13 százalék) jóval meghaladta az országos arányt, ami talán az ortodox többség mellett élő jelentős neológ közösségnek is köszönhető. Noha a neológ megyék általában a vegyes házasságok magas arányszámát mutatták, ez különösen szembeszökő volt a középső délkeleti régióban, a Tisza-Maros közén: a nagyvárad, aradi, temesvári és szegedi vegyes házasságok aránya gyakran felülmúlta a budapestiekét is. Ezekben a városokban átlagosan minden ötödik zsidó nem zsidóval kötött házasságot. További kutatások talán fényt derítenek arra, milyen különleges tényezők - a helyi zsidó polgárság tekintélye, a keveredés mértéke a szocializáció és önérvényesítés más területein (oktatás, sport, ifjúsági mozgalmak stb.), a fiatal zsidó felnőttek nembeli megoszlása, vallási közömbösség, elszigetelt zsidó férfiak vagy nők (esetleges elszigetelt bevándorlók)

gyakorisága stb. - könnyítették meg ezen a vidéken a felekezetek közötti házasságot. A fenti városok vegyes házasságainak részletes társadalmi és demográfiai vizsgálata, amelyen jelenleg dolgozom,⁹ valószínűleg pontosabb információkkal szolgál majd a felekezetek közötti házasságok általános előfeltételeinek elemzéséhez.

Paradox módon a házasságon kívüli születések száma -legalábbis borderline-esetekben - ugyancsak a társadalmi integráció (negatív) mutatójaként szolgálhat. A zsidókra nehezedő erős közösségi kontroll, a közöttük élő, szexuálisan szabad csoportok (háztartásbeliek, időszaki munkások) kis száma, valamint a polgári erkölcs hatása jelentős mértékben hozzájárult a zsidók közötti törvénytelen születéseknek a nem zsidókéhoz képest alacsony számához. Mégis éppen a hagyományos zsidóság leghomogénabb csoportjaiban tapasztalhatjuk a törvénytelen születések megdöbbentően magas arányát: több mint 15 százalékot Bereg és Beszterce megyében és 45 százalékot Máramaros megyében! Másutt, főként a neológ városokban, a törvénytelen születések aránya magasabb volt a falusi zsidóságénál. A házasságon kívül születettek magas számát két, egymástól független okkal magyarázhatjuk. Városi zsidó környezetben, így Budapesten, de Kassán vagy Kolozsváron is, a törvénytelen születések hasonló okokra vezethetők vissza, mint a nem zsidó városi csoportoknál: a családi kötelek és a szexuális magatartás fölötti társadalmi kontroll meglazulására. A házasságon kívül születettek aránya még ilyen körülmények között is jóval alacsonyabb volt a zsidóknál, mint a városi lakosság más csoportjainál; valószínűleg bejátszott ebbe a prostitúció, illetve a szabad cselédlányok alacsony aránya is (a kettő statisztikailag összefügg egymással).¹⁰ A szigorú keleti ortodox közösségekben a szexuális kontroll hasonló lazulása természetesen elképzelhetetlen. Az itteni törvénytelen születések magas száma inkább a polgári házassági kötöttségek gyakori mellőzésével áll összefüggésben; az állami jog szempontjából ugyanis minden olyan gyermek, aki kizárólag rabbi által szentesített házasságból született, törvénytelennek minősült. A polgári házasság mellőzése egyébként mutatója a nem zsidó állammal szembeni társadalmi elszigetelődésnek, pontosabban a polgári házasságot kötelezően elrendelő 1896-os előírás elutasításának vagy nem ismeretének is.

Modernség és vallási megoszlás

A fentiekben említett valamennyi mutató és folyamat, beleértve a társadalmi és foglalkozásbeli mobilitás csoportspecifikus mintáit is, szorosan kötődik olyanfajta, általában az élet körforgásával, speciálisan pedig az egyén vagy a csoport jövőjével kapcsolatos, többé vagy kevésbé racionális magatartás- formákhoz, amelyeket rendszerint „modernnek” minősítünk. A hagyományos társadalmakban a magatartás szabályait elsősorban a hagyomány szabja meg, s ezek a szabályok többnyire nem terjednek ki az életkörülményeknek racionális tervezés útján vagy általánosságban a gazdasági és társadalmi tevékenységekből származó profit maximalizálása révén történő javítására. A zsidóság gazdasági magatartásában természetesen mindig szerepet játszott bizonyos mértékű racionalitás, amellyel a zsidók az egyenjogúsítás előtti idők törvényi megszorításait és kényszereit igyekeztek ellensúlyozni; ám nem szorosan gazdasági ügyekben a különféle zsidó csoportok a vallási hagyományhoz való kötődésük, illetve szekularizációjuk mértékének megfelelően különböző mértékben tanúsítottak racionális magatartást. Ezért tapasztalunk ilyen jelentős különbségeket a különféle zsidó csoportok nem gazdasági jellegű modernség-mutatói között. E mutatóink nagy része demográfiai természetű, mivel az *ancien régime* statisztikusai által gyűjtött adatok között ezek bizonyulnak a legmegbízhatóbbaknak.

A születések számának csökkenése a nem hagyományos rétegek modernségének egyik legkorábbi és legjellegzetesebb mutatója volt, valószínűleg mert kapcsolatban állt azzal a tudatos törekvéssel, hogy javítsanak gyermekeik társadalmi és gazdasági mobilitásának

kilátásain. Az aktív születésszabályozás mértéke arányban állt az egy főre eső családi jövedelemmel, s ezzel együtt növekedett az egyes gyermekekre fordítható anyagi, érzelmi és gyakorlati családi beruházások mértéke is, amely a formális nevelésben, nevelők szerződtetésében stb. mutatkozott meg. A korai modern kor mobil csoportjai ezért hajlamosak voltak a demográfiai malthuzianizmus rendszeres gyakorlására, különösen amikor az oktatás a társadalmi mobilitás elengedhetetlen velejárójává vált. A regionális és csoportspecifikus különbségeket ebben a tekintetben is jól mutatja a 3. és 5. táblázat. Míg a hagyományos ortodox zsidóságnál, különösen a keleti vidékeken, továbbra is kvázi-természetes szaporulatszám tapasztalható (1000 főre 35 születés Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Háromszék, Beszterce, Hunyad, Kisküküllő, Szolnok-Doboka és Torda-Maros megyékben), addig a nyugati zsidóságnál - még olyan ortodox megyékben is, mint Trencsén, Turóc, Moson, Sopron, Árva, Nyitra és Bars - a születések aránya az országos átlag alá süllyedt. A 20. század elején a neológ megyékben és a városokban - főként Baján, Újvidéken, Kecskeméten, Baranyában, Pécsen, Aradon, Temesváron, Pancsován és Versecen - a születések száma alig érte el a halálozásokét. A budapesti neológ közösség életmódja valószínűleg hasonló volt, ám ezt nem tudjuk statisztikailag kimutatni a helyi ortodox közösség viszonylag nagy termékenysége miatt. A két világháború között azonban már nyilvánvaló volt a teljes fővárosi zsidóság demográfiai krízise.

Ha nincs migrációs utánpótlás, az alacsony termékenység automatikusan a népesség elöregedéséhez vezet, míg a magas születési arányszámot mutató közösségekben jóval nagyobb lesz a fiatal korcsoportok aránya. Pontosan ezt a struktúrát lehetett megfigyelni a keleti ortodox zsidóságnál, beleértve Erdélyt is. Az előbbi trend a nyugati országrészre és a városokra volt jellemző, ahol a 7 év alatti csoport aránya megegyezett a 60 éven felüliekével. Különösen nyilvánvaló volt ez a Dunántúlon és a Tisza-Maros közén. Budapesten mind a fiatal, mind az idős korosztályok alulreprezentáltak voltak, ami valószínűleg a nagyszámú fiatal felnőtt bevándorló, különösen a munkaképes korú férfiak jelenlétének köszönhető.

A halálozási arányszámok ugyancsak jelentős, noha nem ilyen éles regionális és csoportspecifikus mintákra utalnak. Ezek különbsége a 19. században válik érzékelhetővé, ami főként az egyes régiók orvosi ellátottságának különböző mértékét jelzi. Mivel azonban a kor orvostudománya - még a szakma csúcsán is - többnyire tehetetlenül állt számos fertőző és más betegséggel, főként az 50 év alatti halálozások legközönségesebb okozójával, a tüdőbajjal szemben, a halálozási arányszám eltérései elsősorban a lakás- és életkörülmények különbözőségére utalnak: így például a rossz körülmények között élő városi lakosság halálozási aránya viszonylag magas volt. Ez magyarázza, hogy a különböző területek és csoportok halálozási arányszámai kisebb - noha még mindig jelentős - eltérést mutatnak a születési arány- számokénál. A keleti ortodox vidékeken tíz gyermekből négy meghalt hétéves kora előtt; a legtöbb nyugati és neológ régióban ez a szám valamivel alacsonyabb volt, ám korántsem elhanyagolható. Paradox módon a legkisebb halálozási arányszámot (20 százalék) az északnyugati ortodox területek Moson, Liptó, Pozsony városa, Trencsén, Turóc, Zólyom - mutatták. Ez ismét felhívja figyelmünket a nyugati ortodoxia sajátos vonásaira, amelyeket nem csupán a racionalista rabbinikus hagyomány (és a haszidizmus teljes hiánya) alakított ki, hanem a kis- vagy nagyobb városokban (így Pozsonyban) bizonyos fokú polgárosultság is, továbbá a nyugati (bécsi, brünni, prágai) zsidóság életstílusának, gazdasági magatartásának és tudatos orvosi befektetéseinek hatása.

A válási arányszámok ugyancsak a modernség mutatóiként szolgálnak, ha meggondoljuk, hogy a válásban a házassággal szembeni racionális magatartás tükröződik, azaz annak elfogadása, hogy a házasság a házastársak személyes összeférhetlensége esetén felbontható. Mindenképpen szekularizált viszonyulást jelent a házassághoz, még ha a zsidó vallásos jog el is ismerte a válás jogát. A válási arányszámok nem igazán növekedhettek 1910-ig, hiszen a válásról intézkedő polgári törvények - amelyek alapján a statisztikák készültek - az idő tájt

még csak tizenötéves múltra tekinthettek vissza. Még így is drámai kontrasztot tapasztalhatunk a városi és a falusi zsidóság között. Míg a válási arányszám Budapesten és a közép-déli régiókban meghaladta az országos átlagot, az ország többi részén, különösen a legkeletibb területeken alig hallunk válásról. A hagyományörző Máramaros megye válási arányszáma körülbelül egyharmada volt az országos átlagnak, és egyötöde a budapestinek.

A nők iskoláztatása is modernség-mutató, amennyiben jelentős lépést jelent a nők egyenjogúsítása felé, és a nem hagyományos, pénzkereső és autonóm személyiségű nő ideáján alapszik, akinek oktatásába megéri a férfiakkal egyenlő mértékben beruházni. A nők formális nevelésébe fektetett töke csupán a leginkább szekularizált középosztálybeli rétegekre volt jellemző, mind a zsidók, mind a nem zsidók között. Igen figyelemreméltó, hogy számos megyében a nők magasabb fokú iskoláztatása (4-6 középiskolai osztály) meghaladta, vagy legalábbis elérte a főváros szintjét. Ez jellemezte a neológ városok nagy részét, de még sokkal inkább a nyugati ortodoxia vidéki régióit, így Liptó és Zólyom megyét, valamint néhány kisebb, ám erősen modernizált dél-erdélyi közösséget, mint Brassó, Temes és Háromszék megyéket. Ez a tény megint csak a nyugati szekuláris oktatási modell fontosságára utal, amelyet Erdélyben az evangélikus németek és a nyugati országokból származó zsidók közvetíthettek, akár ortodox, akár neológ irányzatot követtek.

Összefoglalás

A modernség társadalmi mutatói a magyar zsidóságot határozottan két csoportra osztották, s ezek nagy vonalakban megfeleltek az ortodox-neológ megoszlásnak. Kutatásunk legfontosabb következtetése azonban -amelyet, remélem, a fentiekben tárgyalt tényezők jelenleg készülő statisztikai faktor analízisével alaposabban is alá tudok majd támasztani-annak bizonyítása, milyen jelentős szerepet játszottak a neológ-ortodox határvonalat keresztülszelő másodlagos megoszlások is. E másodlagos megoszlások számos lényeges jellemzője világosan megkülönböztethető volt mind a neológ, mind az ortodox táboron belül. A fenti jellemzők egyike nyilvánvaló kapcsolatban állt a szelektív urbanizációval és a gazdasági fejlődéssel. Nem mintha az urbanizáció - nagyszámú zsidó lakosság jelenléte közigazgatásilag autonóm központokban - már önmagában is modernizálódáshoz vezetne. Az északkeleti, félagrár-típusú nagyobb városokban – Máramaros-szigeten, Ungvárott, Munkácson - például jól kimutatható a hagyományos *shtetl*kultúra rekonstrukciója. Hogy valóban mélyreható kulturális változásokat eredményezzen, az urbanizációnak együtt kellett járnia a gyors gazdasági fejlődéssel. Ez történt Budapesten és számos nyugati vidéki városban, de jellemző módon a délkeleti országrészben is. A zsidó modernizáció legfontosabb központjai a régióközi és nemzetközi kereskedelmi utak mentén gyorsan fejlődő városokban alakultak ki, így például Pozsonyban (ahol a nagyszámú ortodox lakosság mellett kisebb neológ közösség is működött), de még inkább Nagyváradon, Aradon, Temesvárott és Szegeden. Ez felveti a szelektív migráció kérdését, azaz, hogy milyen szerepet játszott a gazdasági fejlődésnek ezekben a központjaiban a zsidóság olyan, vállalkozóbb szellemű csoportjainak önkiválasztódása, akik egyszersmind hajlamosabbak voltak a magatartásbeli változásra, a vallási modernizálódásra, illetve szekularizálódásra is. A helytörténetre marad annak vizsgálata, milyen módon vonzotta ezeknek a központoknak gazdasági fejlődése a mobil zsidó csoportokat, akik azután körkörös folyamatban - tovább erősítették a gazdaság fejlődését. Részletesebb tanulmányozásra várnak ennek a folyamatnak intézményi és társadalmi feltételei is, különösen a kor oktatási lehetőségei - elsősorban a világi középiskolák helyzete -, valamint a nem zsidó környezet helyi etnikai, társadalmi, gazdasági struktúrája és a zsidókkal szembeni viszonya. A zsidó modernizáció fenti központjai egyszersmind a zsidók társadalmi integrációjának olvasztótégelyeiként is szolgáltak - legalábbis a Monarchia idején.

A zsidók etnikai eredete, illetve a helyi társadalom etnikai összetétele fontos tényezői voltak ennek a folyamatnak. Az ortodoxia kelet-nyugati megosztottsága erősen tükrözte a galíciai és bukovinai, illetve a morva (ausztriai és németországi) eredetű zsidók közötti különbséget, amely elsősorban az írástudás eltérő mértékéből, a rabbinikus hagyomány természetéből, a zsidó *haskalah* befolyásából, a zsidó közösségek életformájából - különösen az integrált *shtetl*kultúra hiányából nyugaton -, a korai polgárosultság különböző fokából és végül, de nem utolsósorban a hászid közösségek jelenlétéből fakadt. A keleti és nyugati zsidók közötti különbségek így az etnikai eredet kérdésén túl a szociológia nyelvén is megfogalmazhatók.

A nem zsidó etnikai környezet a keleti ortodoxián belül is vízváltónak bizonyult. Az Alföld keleti vidékének magyar nyelvi környezetében az elmagyarosodás gyors és alapos folyamata a 20. század elejére nagyjából végbement. A nyelvcsere a magyar nacionalizmussal való politikai azonosulás, az állam és a kormányzat iránti lojalitás, valamint a nem zsidó falusi környezettel kialakított társadalmi szimbiózis kísérte. Nem magyar környezetben, így például rutén vidékeken a nyelvi magyarosodás és miszasszimilációs jelenségek (talán a politikai lojalitás kivételével) sokkal korlátozottabban jelentkeztek. Hasonló megoszlás figyelhető meg a nyugati ortodoxián belül is. Általánosságban - különösen a vegyes házasságok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a magyar környezet sokkal inkább kedvezett az integrációnak, mint a nem magyar etnikai csoportok. A zsidóság kulturális és társadalmi asszimilációja elsősorban a magyar elit és a lehetséges magyar házastársak felé irányult. Ez felveti azt a problémát: vajon a magyar, illetve nem magyar környezet különböző társadalmi elfogadást nyújtott-e a zsidók számára, s ha igen, minek köszönhető ez: a különféle etnikai csoportok magatartásának a zsidók integrációjával kapcsolatban (ld. a liberális politikai elit által felkínált „asszimilációs szerződést”), a kulturális asszimiláció és társadalmi integráció útját egyengető iskolarendszernek, az etnikai csoportok társadalmi és gazdasági magatartásának stb.

Mindezen tényezők számbavételével jóval összetettebb képét rajzolhatnánk meg a magyar zsidóságnak, mint amelyet az ortodox-neológ felosztás sugall. Az ortodoxián belül a nyugati zsidóságot meg kell különböztetnünk mind a keleti, jiddis anyanyelvű, mind pedig a keleti, magyarul beszélő közösségektől; a neológok között pedig a városi, modern zsidóságot viszonylag hagyományosabb falusi testvéreiktől. További választóvonalat jelenthet a zsidóság egyes csoportjainak a helyi társadalmi és politikai hatalmi struktúrában elfoglalt helye, amely főként a neológ városi központokban volt jelentős, és jóval korlátozottabb maradt másutt.

Jegyzetek

- 1 Az „asszimilációs társadalmi szerződést” illetően lásd nemrégiben megjelent tanulmányomat: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon, *Mozgó Világ* 1988. 8. 26-49. és 9, 44-57, különösen 8, 30. kk.
- 2 A korabeli statisztikák csupán közvetett információkkal szolgáltak a három közösség-hálózatról, különösen a születések, házasságkötések, rabbik és más egyházi tisztviselők tekintetében. 1897-ben közzétett adataink az alábbi megoszlást mutatják:

	Neológ	Status quo ante	Ortodox	Összesen
gyermekszületés	50,3	9,5	40,2	15,233
körülmetélt fiúk	49,0	9,8	41,2	8,092
házasságkötések	55,7	11,2	33,2	4,286
közösségek	24,0	10,8	65,2	2,395
egyházi alkalmazottak	25,0	10,2	6,5	1,602

Forrás: *Magyar statisztikai közlemények*. 1897. 366-367. (Hálás köszönetem Michael Silbernek a forrásra vonatkozó információért.)

Az adatok szerint a 19. század végén a neológok demográfiai szempontból döntő többségben voltak: ők tették ki a zsidó népesség valamivel több mint felét. A népesség másik fele egyenlőtlenül oszlott meg a status quo ante és ortodox közösségek között. A neológ közösségek általában jóval nagyobbak voltak, eloszlásuk pedig kevésbé sűrű, mint az ortodoxoké, ami főként a városi-falusi megoszlásnak köszönhető. Zeke Gyula újabb kutatásai szerint azonban a neológ többség a századfordulón még kérdéses s ez csak a világháborúk közti megkisebbedett zsidó népességben mutatható ki egyértelműen. Lásd Szakadás után... *Hét évtized a hazai zsidóság életében* Budapest 1990, 145-161.

- 3 Nincsenek megbízható budapesti adataink a kétféle közösség (egy ortodox és négy neológ) tétszámára nézve. Az ortodoxok arányát többnyire a teljes zsidóság egynegyedére becsülik (ami a századfordulón megközelítőleg 50000 főt jelentett), ám ezt nem támasztják alá kimutatható demográfiai adatok. Az egyik tanulmány az ortodox közösségen belüli születések számát az 1886 és 1889 közötti években az összes zsidó születéseknek mindössze 2,9 százalékára teszi. Lásd Prepuk Anikó: A területi átrétegződés vizsgálata Pest orthodox kereskedői között (1873-1895). *Magyar Történeti Tanulmányok XXI*. Debrecen 1988. 41-55., főleg 44. Ez az alacsony arányszám azonban valószínűleg az orthodox születések szabálytalan anyakönyvezésének köszönhető. Az ortodox közösség arányszámának valahol a két érték között kellett lennie. Ha a világháborúk közötti évek halálozási adatait vesszük, például alapul - s ez a megközelítés látszik a legkedvezőbbnek hiszen kevésbé érintik a születések és a házasságok számát olyannyira befolyásoló konjunkturális ingadozások, valamint a 'disszimiláció', a bejelentés hiányai - a budapesti ortodoxia helyi aránya nem érte el az érintett népesség egy tizedét sem. 1930 és 1935 között ugyanis csak a (neológ) Pesti Izraelita Hitközség halotti anyakönyveiben az összes budapesti zsidó halálozásának nem kevesebb mint 85 %-át regisztrálták. A maradék 15 % megoszlott az Autonóm Ortodox, a budai és a kőbányai hitközség között.
- 4 A Zeke Gyula: Szakadás után... In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest 1990. 145-161. által közölt térkép és adatok jó becslést adnak a magyar zsidóság regionális megoszlásáról, kimutatva az ortodoxok meghatározó jelenlétét az északi és keleti, valamint a neológokét a központi (beleértve Budapestet) és a déli megyékben. Ennél is egyértelműbb a nyugati területek (Dunántúl) korabeli neológ dominanciája. A tanulmány a fenti 2. jegyzetben közölt, 19. század végi statisztikából merítette adatait.
- 5 Ezek a különbségek már az 1868-69. évi Zsidó Kongresszus szavazataiban is egyértelműen megnyilvánultak, ahogyan ezt Michael Silber 1988-as előadásának térképei és adatai mutatják a Kongresszus küldötteinek hovatartozásáról. (A térkép jelenleg a Diaszpóra Múzeumnak a magyar zsidóságot bemutató kiállításán, a Goldmark-teremben található.) Itt is világosan látható az északi ortodox és a déli neológ régió különbsége. Kimutatható emellett az északi ortodox vidék nyugati és keleti megoszlása is, minthogy a kettőt viszonylag neológ érzelmű északi megyék (Árva, Hont, Zemplén és Zólyom) választják el egymástól. A Zsidó Kongresszus idején Dél-Erdély is neológ vonzáskörzetbe tartozott.
- 6 Lásd idézett cikkemet a *Mozgó Világban*, 41., valamint Asszimiláció és társadalmi krízis, a magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálata. *Világosság* 1993. 3. 33-60.
- 7 Az elmagyarosodás azonban előbb vagy utóbb valamennyi zsinagógát elérte. Az 1903. és 1912. évi adatok összevetéséből kitűnik, hogy azoknak a zsinagógáknak az aránya, ahol a prédikáció magyarul folyt, a neológoknál 78 százalékról 88 százalékra emelkedett, a status quo ante irányzatnál 59 százalékról 68 százalékra, míg az ortodoxoknál 9 százalékról 13 százalékra. Lásd *Magyar statisztikai közlemények*. 1912. 458. és uo. 1903. 403. A nyelvi asszimilációról lásd bővebb tanulmányomat: Egyenlőtlen elmagyarosodás vagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá, *Századvég* 1990. 2. 5-37.

- 8 Lásd tanulmányomat: Vers une théorie sociologique des mariages interconfessionnels: Le cas de la nuptialité en Hongrie sous l'ancien régime. *Actes de la recherche en sciences sociales* 57-58. 1985. június. 47-68.; Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között. *Korunk* 1991. 8. 941-954.; A vegyes házasságok Budapesten 1950 előtt. *Múlt és jövő* 1993. 2. 81-88.
- 9 A hivatalos a nyilvántartások alapján elkészült már a legnagyobb vidéki olvasztó tégyek, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Kassa és Szeged 1896 és 1940 közötti valamennyi vegyes házasságának elemzése. hasonló elemzés készül a zsidóság helyzetére nézve az egész budapesti házas piacon 1910 és 1951 között.
- 10 Az ellenőrizetlen zsidó cselédlányok alacsony száma valószínűleg fontos tényező volt ebben a tekintetben. Míg 1910-ben a zsidók a gazdaságilag aktív népesség 5 százalékát tették ki, a cselédlányok között csak 1,6 százalék erejéig képviseltették magukat; ez a szám még Budapesten is (alul a zsidók a munkásság 23,1 százalékát alkották) csak 2,6 százalékra emelkedett. Ugyanezek az arányszámok jóval magasabbak voltak a keleti területeken, a magyar zsidóság leghagyományosabb és legszegényebb rétegeinek lakóhelyén: Beregben ahol a cselédlányok 14 százaléka zsidó volt), Máramarosban (14,8 százalék), Ugocsában (11,9 százalék), valamint Szatmárnémetiben (11,9 százalék). Vö. *Magyar Statisztikai közlemények* 64. Budapest, 1920. 278-279.; A korabeli cselédség vallási megoszlásra nézve lásd Gyáni Gábor kandidátusi disszertációját: *A budapesti női házicselédség társadalomtörténete századfordulótól a második világháborúig*. Budapest. 1985 és cikkemet: Femmes de service, de joie et de malheur: statut religieux et condition de classe chez, les bonnes à tout faire et les prosrituées dans la Hongrie de l'ancien régime. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 1994. septembre.
- 11 Néhány megyét, amelynek vallási státusa bizonytalan volt, kihagytam a felsorolásból.

Függelék

A földrajzi kategóriák használata

A) A megyék földrajzi csoportosítása (a történeti régiók módosításával)

Északnyugat (Nyugat-Felvidék)

Sopron, Győr, Moson, Komárom, Esztergom, Pozsony, Nyitra, Hont, Bars, Nógrád, Turóc, Zólyom, Trencsén, Liptó, Árva

Dunántúl

Fejér, Veszprém, Vas, Zala, Somogy, Tolna, Baranya

Északkelet (Kelet-Felvidék és Kárpátalja)

Szepes, Gömör, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros

Közép-Kelet (Felső-Tisza-vidék, Kelet-Alföld)

Borsod, Heves, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Szilágy

Középső Alföld (Tisza-Duna köze)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog

Közép-déli Alföld (Tisza-Maros köze)

Jász-Nagykun, Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény

Erdély

Hunyad, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Szeben, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Szolnok-Dobóka, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Udvarhely, Brassó, Háromszék, Csík

B) Vallási megoszlás¹¹

Budapest

Liberális dominanciájú városok

Pécs, Szabadka, Zombor. Újvidék, Baja, Szeged, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Kassa, Selmecbánya, Székesfehérvár, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Brassó, Versec, Fiume

Ortodox dominanciájú városok

Miskolc, Marosvásárhely, Szatmárnémeti

„Vegyes városok”

Debrecen, Sopron, Győr, Pozsony

Libertális dominanciájú megyék

Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Csanád, Csongrád, Fogaras, Jász-Nagykun, KrassóSzörény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Torontál, Zala

Ortodox dominanciájú megyék

Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Hajdú, Hunyad, Kolozs, Máramaros, Maros-Torda, Moson, Nagy-Küküllő, Pozsony, Sáros, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szilágy, Szolnok-Doboka, Ung, Zemplén

„Vegyes megyék”

Abaúj-Torna, Brassó, Esztergom, Fejér, Győr, Heves, Hont, Nyitra, Nógrád, Tolna, Trencsén, Vas, Veszprém

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

1. táblázat: A magyarországi zsidóság társadalmi és foglalkozásbeli rétegződése régióként, 1910 (%)

	Mezőgazdaság		Ipar és szállítás		Kereskedelem és bankok			Állami	Összesen	Zsidó népesség
	Alkalmazottak	Alkalmazott nélküli iparosok	Alkalmazott nélküli munkások	Alkalmazott nélküli iparosok	Alkalmazott nélküli munkások	szolgálat és értelmiségi pályák				
Dunántúl	5,1	3,8	18,6	13,6	6,2	30,3	15,2	6,6	100	90,075
Északnyugat (Nyugat-Felvidék)	7,2	5,0	22,5	16,3	4,3	24,9	13,6	6,2	100	87,360
Középső Alföld (Duna-Tisza köze)	0,9	9,1	12,5	27,4	11,9	16,7	10,3	6,5	100*	294,254
Északkelet (Kelet-Felvidék)	13,7	2,3	22,8	18,4	3,2	22,4	11,9	5,1	100	122,286
KeletésKözép-Kelet (Felső-Tiszavidék)	17,1	2,1	20,3	17,5	4,0	22,8	11,1	2,8	100	197,384
Tisza-Maros köze	3,5	7,2	13,8	12,7	10,4	29,6	12,8	9,5	100	34,098
Erdély	7,2	4,7	21,7	22,2	3,9	22,0	12,1	5,3	100	64,074
Magyarország Horvátország nélkül	6,7	6,0	17,9	20,6	7,8	22,1	12,0	6,1	100	911,227
Máramaros	33,3	0,7	19,5	15,7	1,4	19,2	8,0	1,9	100*	65,694
Budapest	0,5	10,6	12,3	28,9	14,0	14,0	10,0	6,4	100	203,687

2. táblázat: A magyarországi zsidóság társadalmi és foglalkozásbeli rétegződése lakóhely és becstült vallási hovatartozás szerint, 1910 (%)

	Budapest	Liberális városok	Liberális megyék	Vegyes városok	Vegyes megyék	Ortodox városok	Ortodox megyék	Egyéb
Mezőgazdaság	0,5	1,4	4,4	3,5	7,3	1,7	17,6	6,8
Ipar, bányászat:								
Alkalmazottak	8,9	6,5	3,7	5,9	3,3	2,6	1,3	4,7
Alkalmazott nélküliek	12,3	16,2	16,4	15,4	21,3	18,6	21,9	17,7
Kétkézi munkások	23,7	18,0	15,8	17,7	14,0	23,1	16,4	18,3
Kereskedelem és bankok:								
Alkalmazottak	14,0	12,4	6,9	11,2	4,5	8,8	2,2	7,6
Alkalmazott nélküliek	14,0	22,7	29,2	22,0	27,4	22,5	23,3	21,9
Kétkézi munkások	10,0	12,4	13,8	15,0	13,1	14,7	11,5	11,9
Szállítás:								
Alkalmazottak és munkások	6,9	3,2	2,4	2,4	2,2	2,8	1,5	3,7
Állami szolgálat, szabad és értelmiségi foglalkozások	6,4	8,2	7,5	7,7	6,9	6,4	4,2	6,0

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

Összesen	96,7	101,1	100,0	100,0	100,0	101,2	100,0	98,6
----------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	------

3. táblázat: A magyarországi zsidóság asszimilációjának és modernizálódásának mutatói régióként, 1910 (%)

	Dunántúl	ÉNy	Középső Alföld	ÉK	K + Kp-K	Tisza- Maros köze	Erdély	Magyarország Horvátország nélkül	Budapest	Máramaros
Születési arányszám	21,6	23,9	20,4	34,5	37,4	19,5	34,1	27,7	19,2	42,4
Házasságon kívül születettek	1,2	9,6	7,0	8,2	20,1	2,7	8,2	10,1	9,4	45,1
Gyermekhalandóság (7 év alatt)	18,7	26,9	29,3	36,4	41,7	32,5	35,9	34,9	27,3	40,9
Idősek aránya (60 év fölött)	10,4	10,0	7,1	7,2	5,8	8,7	5,5	7,4	6,5	4,5
Fiatalok aránya (7 év alatt)	13,9	14,8	12,4	20,0	20,5	12,8	18,9	16,2	11,0	23,9
Házasságok	41,5	39,4	39,1	36,5	36,2	42,8	37,6	38,3	38,2	33,8
Válások	0,6	0,7	1,6	0,5	0,7	1,1	0,9	1,0	1,9	0,4
Vegyes házasságok (1909- 1911)	7,9	4,5	16,8	2,2	2,6	18,9	6,7	9,4	18,4	0,2
8 év középiskolát végeztek										
férfiak	8,9	8,9	17,4	4,6	3,9	13,8	6,2	10,1	20,3	0,7
nők	1,2	0,9	3,2	0,5	0,5	1,6	0,7	1,5	41	0,1
4 vagy 6 év középiskolát végeztek										
férfiak	12,4	14,2	16,7	6,7	5,6	17,5	9,7	11,7	8,2	0,9
nők	12,4	14,7	21,6	6,4	5,7	20,2	9,0	13,2	24,0	0,8
Írástudatlanok (bármilyen korúak)										
férfiak	15,8	17,2	13,2	29,2	38,0	14,1	28,1	22,2	11,5	64,7
nők	18,7	19,8	16,3	35,5	45,9	18,0	35,3	27,8	14,8	71,9
Írástudatlanok (6 év fölött)	6,1	6,7	4,6	18,4	29,8	5,8	18,4	13,2	4,0	60,4
Magyaranyelvűek	75*	32,4	80,8	53,0	61,6	22,0	33,9	44,1	84,8	14,7

* Megközelítő adat

4. táblázat: A magyarországi zsidóság társadalmi és foglalkozásbeli rétegződése az értelmiségi szakmákon belül, lakóhely és becsült vallási hovatartozás szerint, 1910 (%)

	Budapest	Liberális városok	Liberális megyék	Vegyes városok	Vegyes megyék	Ortodox városok	Ortodox megyék	Egyéb
Állami szolgálat	8,0	14,7	15,7	10,4	15,3	13,0	18,1	13,9
Ügyvédek és ügyvédi alkalmazottak	37,8	39,3	27,6	38,4	28,6	36,2	21,9	31,0
Orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek	18,8	22,0	28,5	21,8	23,9	19,9	18,5	21,5
Mérnökök	6,6	1,2	1,2	0,8	0,5	1,3	0,7	2,6

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

Iskolai tanárok és professzorok	10,7	8,3	12,7	12,5	14,4	9,4	11,5	11,6
Rabbik és egyháziak	0,7	1,9	3,8	3,9	5,8	3,8	9,7	3,9
Magántanárok	6,0	2,8	3,9	3,1	6,2	3,3	9,9	6,1
Színészek	3,0	4,4	1,8	5,5	0,8	7,7	1,1	2,6
Újságírók	6,3	2,8	1,1	1,8	0,8	2,3	0,3	2,7
Szülésznők	2,2	2,7	3,7	2,9	3,6	3,1	8,3	4,1
Összesen	100,0	100,1	100,0	100,1	100,0	99,9	100,0	100,0

*Az állami szolgálatban, értelmiségi és szabad foglalkozásban dolgozók százalékos megoszlása

5. táblázat: A magyarországi zsidóság asszimilációs és modernség-mutatói lakóhely és becsült vallási hovatartozás szerint, 1910 (%)

	Budapest	Liberális városok	Liberális megyék	Vegyes városok	Vegyes megyék	Ortodox városok	Ortodox megyék	Egyéb
Születési arányszám	19,3	21,1	23,5	24,3	23,7	29,7	37,0	27,7
Házasságon kívül születettek	9,4	5,8	2,5	4,5	10,6	4,4	15,4	10,0
Írástudatlanok (6 év fölött)	4,0	6,6	6,6	5,1	7,2	8,3	26,7	13,3
	Írástudatlanok (bármilyen korúak)							
férfiak	11,5	15,0	17,6	?	17,5	18,4	36,1	22,5
nők	14,8	9,1	20,3	?	20,2	24,3	43,2	27,9
8 év középiskolát végzettek								
férfiak	20,3	14,2	9,3	12,0	9,3	8,6	3,2	10,0
nők	4,1	2,4	1,2	1,2	0,9	1,5	0,3	1,5
4 vagy 6 év középiskolát végzettek								
férfiak	8,1	17,7	12,6	16,3	13,4	13,1	5,0	11,7
nők	23,9	21,6	12,8	9,5	14,3	14,0	4,5	13,1
Válások	1,5	1,7	0,7	1,1	0,7	1,0	0,5	1,0
Vegyes házasságok (1909-1911)	18,5	15,0	12,7	11,8	4,3	5,8	2,0	9,3

VIKTOR KARÁDY

SOCIAL AND REGIONAL STRATIFICATION OF HUNGARIAN JEWRY (1910)

The social indicators of modernity clearly divide Hungarian Jewry into two major sectors which correspond to the Orthodox-Neolog division. The paper is an attempt at an overall evaluation of the socio-economic foundations of this religious schism that followed the Jewish Congress of 1868. The main conclusion of the investigation is that there are secondary divisions cutting across the Neolog-Orthodox divide as well. One of these divisions is related to selective urbanization and economic development. The large urban centers of Jewish modernization were also serving as melting pots for the social integration of the Jewry during the Dual Monarchy. The ethnic origin of Jews and the ethnic composition of the local host society are major factors here since the social acceptance of Jews in Magyar and non-Magyar environments was different. When all of secondary factors have been considered, one can arrive at a much more complex image of Hungarian Jewry than that suggested by the Orthodox-Neolog division. Within Orthodoxy, western Jewry must be distinguished from both eastern Yiddish-speaking and eastern Magyar-speaking communities; within the Neolog sector, urban-modern Jews must be distinguished from their rural and relatively traditional brethren. Other secondary divisions would reveal the place of Jews in the local social and political power structure-which was important in most Neolog urban centers and limited elsewhere.

DEMÉNY LAJOS

Zsidóellenes törvényhozás Romániában 1940 és 1944 között

A második világháború utáni első években a Romániai Általános Zsidó Tanács és a Romániai Zsidó Hitközség kezdeményezésére Carp Matatias szerkesztésében megjelent a *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944.* (Fekete könyv. A romániai zsidók szenvedései. 1940-1944) című kiadvány első három kötete dr. Șafran Alexandru akkori főrabbi előszavával. Az első kötet a vasgárdistákra és az 1940. évi lázadásukra, a második az 1941. évi iași-i zsidóellenes pogromra és a harmadik a romániai zsidók Dnyeszteren túli (Transnistria) területekre való deportálására vonatkozó különböző jellegű forrásokat foglalta magába. Az eredetileg tervezett IV. kötet, amelynek tárgya az észak-erdélyi deportálás lett volna, már nem jelent meg. 1948 után a romániai zsidók helyzetének kutatása, akárcsak a többi nemzeti kisebbségeké, már nem volt kívánatos. A *Fekete könyv* kötetei is a zárolt kiadványok jegyzékére kerültek. A többi romániai nemzeti kisebbségekkel szemben Romániában a zsidóság és a cigányság még a hivatalosan elismert nemzeti közösségek közé sem tartozott. Hogy a hivatalos „elismertetés” különösen az 1989 decembere előtti rendszer utolsó két évtizedében a többi romániai nemzeti kisebbségek részére sem biztosított jogvédelmet, az ma a közhelyek közé tartozik, de maga a tény mégis jellemezte ezt a sajátosságot, és nem volt minden előzmény nélkül.

Történelmi előzmények, román sajátosságok

Európában Románia volt az utolsó állam, ahol a zsidók általános állampolgári jogot nyertek. Ez is csupán nemzetközi nyomásra történt 1920-ban, amikor a párizsi békeszerződés feltételeként ezt a kérdést a román kormánynak rendeznie kellett. Bár már az 1878. évi berlini békeszerződés kötelezte Romániát, hogy az országban élő zsidók számára biztosítsa az állampolgárságot és vele együtt a polgári jogokat, a román parlament azonban megtagadta a szerződés ratifikálását, a román kormány pedig különböző diplomáciai ügyeskedésekkel kijátszotta az említett szerződés előírásainak hatályba lépését. Romániában az első világháború előtt zsidók csak egyéneként nyerhették el az állampolgári jogot, minden egyes esetben a parlament jóváhagyásával. Így történhetett meg az, hogy a csaknem félmilliónyi óromániai zsidók közül 1912-ig alig valamivel több mint négyezer zsidó nyert állampolgárságot, főleg azok, akik az 1877-1878. évi függetlenségi háborúban külön kitűntek vagy rendkívüli szerepet tölthettek be. 1860 után a mesterségesen szított antiszemitizmus egyre melyebb gyökereket vert a román köztudatban, és ezen a téren a cári Oroszország nyomdokain haladt, az ottani zsidóellenes pogromok hatását érezte.

Tudni kell mindezeket ahhoz, hogy megértsük az egész zsidókérdés sajátosságát Romániában és persze azt, hogy a román szellemi élet s ennek keretében a román történetírás miért zakózott el a szembenézéstől a második világháború utáni korszakban; még csak a leghalványabb gesztust sem tette meg a zsidókérdés kritikai megvizsgálása terén. Sőt, mind a történetírásban, mind a köztudatot tükröző publicisztikában állandó kísérlet jelét látjuk a valóság elkendőzésének, a nyílt vagy burkolt tagadásnak. Az utolsó évtizedekben az a szemlélet vált uralkodóvá, hogy Romániából sem a második világháború előtt, sem alatta zsidó üldözésről beszélni sem lehet. Mi több, Románia az egyetlen állam lett volna Európában, ahol még nyoma sem volt a zsidók fizikai megsemmisítését, felszámolását követő politikának.

A kérdés azonban mégis felszínre került, és ebben a magyarellenes uszító politikától fűtött hivatalos román történetírás is megtette a magáét. 1970 után a kutatás és a hivatalos propaganda egyik előszeretettel művelt és kedvelt témája lett az észak-erdélyi románellenes atrocitások sora 1940 és 1944 között. A külföldön folytatott propaganda eszközeként minden világnyelven megjelentették és terjesztették a témáról írt összefoglalót, amelyben - a külföldi közvéleményt meggyőzendő - az észak-erdélyi zsidó deportálás is jelentős helyet kapott. De volt ennek a beállításnak egy olyan vetülete, amely a romániai, főleg az ókirállyági zsidókat kezdte feszélyezni, zavarni, sőt egyenesen történelmi emlékeiket felkavarni, sérteni, ellenszenvet kelteni.

A tárgyilagos közvéleményt, még kevésbé az elfogultságtól mentes kutatást nem zavarta, nem zavarhatta, hogy az észak-erdélyi zsidó deportálás tényeit kezdték végül feltárni, még akkor sem, ha elég gyakran fordultak elő túlzások, kisebb-nagyobb hamisítások. A baj abban rejlett; hogy az egész kérdés csupán magyarellenes élt kapott, mert a beállítással szemben, az Antonescu-totalitarizmus nemcsak felmentést kapott, hanem mind nagyobb felmagasztalásban részesült. Ez viszont felkavarta az emlékezés sebeit az akkor Észak-Erdélyen kívül élő zsidókban és leszármazottaikban. Számukra ugyanis az Antonescu-rendszer a zsidóellenes pogromok, intézkedések és az 1941 derekától kezdődő Dnyeszterentúli deportálás csaknem háromszázezer zsidó életét kioltó politikáját jelképezte.

A zsidó emlékezés és a hivatalos román történetírás két homlokegyenest szembeszegülő nézete közötti kibékíthetetlen ellentét először Romániában 1984-ben került felszínre. Akkor ugyanis a román pártvezetés a holocaust 40. évfordulóján első ízben engedélyezte, hogy megemlékezést tartsanak. Tette ezt azzal a szándékkal, hogy az évfordulót magyarellenes propaganda és uszítás céljaira használhassa fel. A túlzásba vitt Antonescu-dicsőítés a megpróbáltatásokat túlélő zsidó személyiségek, közöttük dr. Moses Rosen főrabbi, dr. Vasile Liveanu történész és többen mások felfedtek az Antonescu-rendszer alatti zsidóüldözés, deportálás és a megrendezett pogromok jó néhány mozzanatát. A nemzetközi zsidó szervezetek támogatásával és a Nobel-díjas író, a máramarosszigeti származású Elie Riczel közvetlen fellépésével a hátuk mögött egyre több romániai zsidó kapott bátorságot arra, hogy a nyilvánosság előtt, a zsidó hitközség havonta kétszer megjelenő lapjában és más kiadványokban is feltárja a tényeket.

1940-ben és 1941-ben a vasgárdista lázadás alatt Bukarestben megrendezett pogromok és gyilkosság, valamint a Iași városában a több ezer zsidó meggyilkolásának 50. évfordulóján a román közvélemény is több információhoz jutott. A román történészek közül is többen, közöttük Damian Hurezeanu, Dinu Giurescu, Andrei Pippidi, Ion Stanciu, Paul Cernovodeanu, Alexandru Zub felvetették annak szükségességét, hogy a román történetírás is nézzen végre szembe az Antonescu-rendszer zsidóellenes politikájával. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy a tárgyilagos román történetírás fenntartással fogadta a Ion Antonescu diktátor megdicsőítését követő törekvéseket. A Iași városában megrendezett pogrom ötvenedik évfordulóján a Romániai Zsidó Hitközségek Föderációja keretében működő Zsidó Tanulmányi Központ a főrabbi, dr. Moses Rosen előszavával kiadta a *Martiriul evreilor din România 1940-1944* (A romániai zsidók mártíromsága 1940-1944) című kötetet, illetve forrásgyűjteményt. A román közvélemény ekkor, 40 év után először jutott hozzá olyan adatok és tények megismeréséhez, amilyek a legújabb kori román történelem egészen másarculatát tárták elébe, mint amelyet addig belesulykoltak. Annyira sokkoló volt a meglepetés, sokakban gyanút keltettek maguk a tények, hiszen addig csak azt olvashatták, tanulhatták, hogy Románia mindenkori kormányai, még Antonescué is a zsidók védelmére kelt, amikor máshol mindenütt őket üldözték.

Zsidókérdés és antiszemitizmus

Ezt a közhangulatot használták fel az antiszemitizmus szítására. A „hazaáruló”, „rományüzlő”, „Romániát befeketítő” jelzők hemzsegtek azok címére, akik egyáltalán ki merték mondani, hogy Románia sem volt kivétel, sőt Antonescu kezdeményezője volt a „végső megoldásnak”. Maga a főrabbi is a vádlottak padjára került. Nem csupán az elburjázott szélsőséges sajtóban, hanem a román parlamentben is egyenesen a fenyegető hangnem kerekedett felül általában a zsidókkal szemben, újra napirendre került a zsinagógák kirablása, felgyújtása, meggyalázása. A képtelenségig felajzott antiszemitizmus hangulata uralkodott el, s a képtelenség jelét mi sem bizonyítja jobban, hogy Romániában, ahol 1938-ban több mint 800 000, közvetlenül a második világháború után is több mint 400 000 zsidó élt, ma számuk jóval a 10 000 alatt van, és közülük is a nagy többség 60-70 életén felüli. Antiszemitizmus zsidók nélkül!

A dolgok visszásságaira felfigyelt a nemzetközi közvélemény is, de a hivatalos román bel- és külpolitika tagadja az antiszemitizmus elburjázását Romániában. Közben Antonescu-szobrot avattak Slobozia városában, róla utcákat neveztek el, és a napisajtó bizonyos közegeiben és a televízióban méltató anyagok jelennek meg, illetve őt dicsőítő programot közvetítenek. Mindezzel szemben a higgadt és tárgyilagos szemlélet a havi- és hetilapok perifériájára szorul.

Mindezt ellensúlyozandó a Romániai Zsidó Közösségek Föderációja égisze alatt működő Zsidó Történelmet Tanulmányozó Központ a napokban egy új kiadvánnyal lepte meg a közvéleményt. Kiadta *A romániai zsidók 1940 és 1944 között* című sorozat első kötetét: *Legislația antievreiască* (A zsidóellenes törvényhozás) címmel. A több mint 600 oldalnyi kötetet Benjamin Lya állította össze Stanciu Sergiu tudományos koordinálása mellett. A könyv „egy egész törvényhozást” tár elénk, melynek alapja „az óriási Igazságtalanság”, és amelyet „az Erkölcstelenség rendszere” - írja dr. Moses Rosen főrabbi előszavában. A Románosítás Nemzeti Központja egyik napról a másikra teszi rá kezét a zsidó tulajdonokra, szigorú büntetés terhe mellett a zsidóknak le kell adniuk telefonkészülékeiket, rádiójukat, a zsidó ügyvédek kizárják az ügyvédi irodákból, zsidó orvosok nem kezelhetnek nem zsidó betegeket. A törvénybe iktatott „törvénytelenséget törvénytelenység követ”. A kenyér, cukor és más élelmiszeri-fejadag elosztásában a románok a nem románokkal szemben előjogban részesülnek. A dolgok oda fajulnak, hogy katonai napiparancsban rendelik el: tíz kilométerenként ássanak gödröket, hogy a visszatérés nélküli útra terelt zsidók közül az elfáradókat, elesőket beléjük dobhassák. „Mindezt a »végső megoldás« eléréséig”. A genocídiumot „kiegészíti a szabadrablás és mindkét téren a rekord-teljesítmény valósul meg” - összegezi előszavában a főrabbi a kötetben közzétett források tanulságait.

A kötetben közölt forrásokat a következő öt fejezetben rendezték el: I. Zsidóellenes törvények 1938 és 1944 között; II. Kivonatok a Miniszterelnöki Kabinet és Miniszterelnöki Tanács gyűléseinek gyorsírási jegyzőkönyveiből; III. A Belügyminisztérium rendelkezései és körlevelei 1941 és 1944 között; V. A zsidóellenes törvényhozást hatályon kívül helyező első törvények 1944. augusztus 31. és december 19. között.

A zsidóellenes törvényalkotás kezdetei

Az első zsidóellenes törvényt 1938. január 21-én közzétették „Az állampolgárság felülvizsgálata” címmel. Ennek értelmében 30 napon belül a törvény közzétételétől a polgármesteri hivatalok kötelesek voltak összeállítani az 1924. évi 28. számú törvény alapján állampolgárságot nyert zsidók jegyzékét és azt kifüggeszteni. A kifüggesztéstől számított 20 napon belül minden zsidót köteleztek, hogy a bíróságokon bemutassa az állampolgárság elnyerését bizonyító aktákat. A határidő rövidege és az akták beszerzését kísérő hosszadalmas bürokratikus eljárás következtében 225 222 személy, a romániai zsidóság 36,5

százaléka egyik napról a másikra elveszítette állampolgárságát és vele együtt a munkához való jogát. Addigi hazájukban hontalanná váltak.

Az 1938. évi törvény nem volt előzmények nélkül. 1936-ban a Pamfil Şeicaru vezette jobboldali parlamenti képviselőkből álló csoport kezdeményezte a zsidók állampolgári jogát felülvizsgáló törvényt, azzal érvelve, hogy az állampolgárság elnyerése körül sok volt a visszaélés. A felülvizsgálást főleg azzal okolták, hogy Romániában az első világháború után „mérhetetlen volt a zsidó invázió”. Az indoklás hamis volt, mert 1918-ban az O-Romániához csatolt Besszarábiában 228 528, Bukovinában, Erdélyben, Máramarosban és a Bánságban pedig 287 487 zsidó élt, s ezek száma az óromániai zsidókéval együtt meghaladta az 1930-ban összeszámlált 750 ezernyi zsidók számát. 1926 és 1938 között Romániába visszatért 2 114 zsidó, de emigrált ezzel szemben 20 732.

Már az 1923. évi román alkotmány Romániát nemzetállamnak nyilvánította, az 1940. augusztus 8-án közölt 3 150. számú törvényerejű királyi rendelet a romániai zsidók jogi helyzetéről, pontosabban a hozzá fűzött indoklás a fogalmat oda módosította, hogy az országot „román vérségen” szervezett nemzetállamként határozza meg. Különbséget tesz „a vérbeli románok” és „a román állampolgárok” két külön fogalma között. Az indoklás és maga a törvény a „román vérségi” alapon szervezett nemzetállamot összeférhetetlennek nyilvánította az etnikai pluralizmussal, a nemzeti kisebbségek elismerésével. Mindezt abban a Romániában, amelyben az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság kétötöd része nem volt román nemzetiségű. Ion V. Gruia igazságügyi miniszter szerint az új „törvényerejű rendelet értelmében a nemzet kevésbé jelenti a jogi vagy politikai közösséget, de annál inkább a vér törvényén alapuló szellemi és organikus közösséget, amelyből a politikai jogok hierarchiája fakad. A vér megvédése képezi a fő politikai jogok erkölcsi alapját”. Az igazságügyi miniszter értelmezésében a nemzet- állam fogalmából következik az a négy elv, amely meghatározza a jogok gyakorlását; ezek pedig a következők:

- a vér törvényének kinyilvánítása;
- annak az elvnek a kinyilvánítása, hogy a román nemzet az államalkotó;
- a politikai élet alapvető valóságában a nemzeti és funkcionális elemek előnye;
- jogi és politikai megkülönböztetés a vérbeli románok és román állampolgárok között.

Ebből következett az a többször hangoztatott tétel, hogy „Románia a románoké és csakis a románoké”, de az is, hogy a Nemzeti Párt megszervezésével egy időben a román állam „totalitárius állammá alakult”.

Ki a zsidó és jogállásában hányféle

A megkülönböztetés céljából a törvényerejű rendelet meghatározta és részletesen körülírta a zsidó fogalmat. A 2. cikkely értelmében zsidónak számít az aki: izraelita vallású, izraelita vallású szülők gyermeke, a meg nem keresztelt keresztény gyerek, akinek szülei izraeliták, a keresztény anya és a ki nem keresztelt izraelita apa gyermeke, házasságon kívül született izraelita anya gyermeke, a keresztény férfihez férjhez ment zsidó leány, ha a Nemzeti Párt megalakulása (1939) előtt egy évnél kevesebb ideje tért át keresztény hitre és végül az „ateista zsidó vérű” egyének. Zsidónak számít az is, aki a törvényerejű rendelet megjelenése után keresztelkedett ki.

Jogi szempontból a törvény három kategóriába sorolta a romániai zsidókat: Az I. kategóriába az 1918. december 30. után Romániába letelepedett zsidók; a II. kategóriába mindazok, akik egyénileg vagy külön rendelkezések alapján nyerték el a román állampolgárságot 1918 végéig különös érdemek alapján (példának okáért frontszolgálatot teljesítettek, a háborúban kitüntettek, a hősi halottak leszármazottjai stb.) és végül a III. kategóriába mindazok, akik sem az első, sem a második kategóriába nem sorolhatók, vagyis a romániai zsidóság elsőprő többsége.

Az 1940. augusztus 8-án érvénybe lépett törvényerejű rendelet eltiltotta az első és a harmadik kategóriába sorolt zsidókat a közhivatali funkciók viselésétől. Ezek egyben nem gyakorolhattak a közhivatalokkal kapcsolatban álló mesterséget, például nem lehettek ügyvédek, nem tarthattak üzletet falun, nem árulhattak szeszesitalt, dohányárut vagy bármilyen állami monopóliumot alkotó más árut, nem lehettek katonák, keresztény személy gyámjai, mozik, könyvkiadók, román napilapok és folyóiratok vagy bármilyen fajta propagandaeszköz tulajdonosai vagy bérlői, kizárattak a sportegyesületek vezetőségéből, sőt megtagadták nekik, hogy azok egyszerű tagjai legyenek, illetve azok keretében tevékenykedjenek. Sőt, végül a törvényerejű rendelet azt is előírta, hogy őket még szolgálati személyzeti minőségben sem alkalmazhatták a közhivatali intézményekben.

A második kategóriába tartozó zsidóktól is eltiltották, hogy hivatásos katonai szolgálatot teljesítsenek. Bárki zsidó Romániában nem vásárolhatott vagy nem szerezhette tulajdonjogot falun, még ipari vagy kereskedelmi jellegűt sem, s nem változtathatta meg nevét román hangzásúra. Három hónapon belül el kellett távolítani a zsidókat a közhivatali tisztségekből, hat hónapon belül minden zsidónak, aki a törvényerejű rendeletben a zsidókra nézve tiltott munkaviszonyban állt, fel kellett azt számolnia, a megfelelő intézmények és bármely jellegű egységek kötelessége volt a zsidók munkaviszonyát felbontani. A törvényerejű rendelet a legszigorúbb büntetést írta elő azok számára, akik rendelkezéseit megszegték.

Ugyancsak 1941. augusztus 8-án jelent meg az a másik törvényerejű rendelet is, amely megtiltotta a zsidók és a „vérbeli románok” közötti házasságkötést. Két és öt év közötti börtönbüntetést írt elő azoknak, akik rendelkezéseit megszegik.

Az „új nemzetfogalom és a nemzetállam” ideológiája

Az előterjesztett indoklásban Ion V. Gruia igazságügyi miniszter előadta, hogy mindez az új nemzetfogalom egyenes következménye, melynek értelmében a nemzet „egységes és szoros közösséget képez... különös tekintettel a román vér és keresztény vallás... döntő szerepére”. Ez határozza meg szerinte a „nemzet biológiai értelmezését”.

A törvényerejű rendelet indoklásában az igazságügyi miniszter részletesen vázolta a náci Németország „példamutató” tapasztalatát a nemzetfogalom kérdésében.

Részletesebben mutattuk be a fenti két törvényerejű rendelet tartalmát, mert előírásuk megbatározta a romániai zsidóság háború alatti helyzetét, és megszüntették az 1940. szeptember 8-án és 9-én közzétett újabb zsidóellenes rendelkezések jellegét. 1940. szeptember 8-án ugyanis a Radu Budişteanu vallás- és művészetügyi miniszter betiltotta, hogy zsidó üzletekben keresztény szertartásnál használt tárgyakat áruljanak. Még súlyosabb volt az illető miniszternek ugyanazon a napon közzétett másik rendelete, amelyben kötelezte a román nemzeti színházak és az állam által támogatott magánszínházak vezetőseit, hogy azonnali hatállyal távolítsanak el minden színészt, rendezőt vagy bármely más funkciót betöltő személyt, aki az 1940. augusztusában közzétett törvényerejű rendelet értelmében zsidónak nyilvánított. Előírta, hogy 1940. szeptember 10-én 12 óráig minden érintett színház terjessze elébe a kitiltott zsidó személyek jegyzékét, külön kiemelve, hogy semmilyen kivételnek helye nincs.

Egy újabb, 1940. szeptember 21-én kelt rendelet a fenti rendelkezéseket kiterjesztette az összes magánszínházakra és román művelődési, művészeti egyesületekre, társulatokra. Zsidó színészek csak az engedélyezett zsidó színházakban tevékenykedhettek, de ott is csak úgy, ha látható helyen nyilvánossá teszik a színház zsidó jellegét, és ha a román nyelvű színelőadásokon román szerző színművét mellőzik, és ha az előadásokban „románellenes jelleg” meg nem állapítható.

1940. szeptember 9-én ugyanaz a miniszter elrendelte a zsinagógák és zsidó hitközségek működésének felülvizsgálatát. A miniszteri rendeletről számítva csak azok a zsinagógák vagy

zsidó imaházak működhetnek, amelyeket a minisztérium engedélyez. Ennek elnyerését kérvényezni kell, de csak az a zsidó imaház vagy zsinagóga nyújthatott be kérvényt, amelyhez városi és külvárosi környezetben 400 és falun 200 zsidó család tartozott. A helyi rendőrség és közigazgatás hatáskörébe utalta a megbatározott feltétel megállapítását és igazolását. Ahol a működéshez szükséges 400, illetve 200 zsidó család nem létezik, ott mind az imaházat vagy zsinagógát, mind a hitközséget megszüntnek nyilvánítják, és javaik az állam tulajdonába mennek át.

A fentieket egészítette ki az 1940. október 2-án kibocsátott törvényerejű rendelet, amely megtiltotta a patikák bérbeadását zsidóknak.

Benjamin Lya joggal állapítja meg a kötethez írt bevezető tanulmányában, hogy a művészeti és művelődési élet terén foganatosított zsidóellenes törvényhozás jelezte a zsidók esetében a *numerus clausus* jogi elvéről való áttérést a *numerus nullus* elvére.

Szélsőségesebb sorván fordulatot jelentett az 1940. szeptember 14-én közzétett királyi rendelet, amelynek értelmében: „A román állam Nemzeti Vasgárdista Állammá alakul”. Az állam vezetője, a „Conducator” Ion Antonescu tábornok lett. Az új jelleget öltött állam feladata „a román nép erkölcsi és gazdasági felemelése; alkotó erejének fejlesztése”.

Követendő cél a románosítás

Ettől kezdve a románosítás lett a meghirdetett romániai társadalom etnikai átrendezésének fő célja és vezérelve. Ennek központjában a zsidó tulajdonok elkobzása és román kezekbe való juttatása állott. A marsallá előléptetett Ion Antonescu 1941. február 7-én, miután a számára kellemetlen és a román társadalom szemében kompromittált Vasgárdától megszabadult, jellemző kijelentén, tett a Minisztertanács ülésén: „Ha normális idők lennének, én hozzákezdenék természetesen a zsidó elemek eltávolításához a román államból, a kiűzetésükhöz a határokon túlra. De ma ezt nem tehetem meg, s a kérdés megoldását másként látom, a nemzetközi viszonyokhoz hozzáidomított egészen sajátos módszerekkel”. Ezeket a módszereket fedte fel a mind nagyobb szerephez jutott Románosító, Kolonizáló és Leltározó Igazgatóság által kidolgozott három pontból álló románosító program:

- a zsidó és a többi idegen, élősdielem eltávolítása az egész gazdasági életből;
- a „román föld” összes javainak átadása a románok tulajdonába;
- versenyképes új román polgári réteg létrehozása.

A román „sajátosságot” is szem előtt tartó Raul Hilberg az európai zsidó holocaust elismert angol kutatója három egymást átszövő fázist határoz meg: 1. a zsidó fogalom meghatározása; 2. a zsidó tulajdonok kisajátítása és a zsidók megfosztása a létfenntartás bármely lehetőségétől; 3. a fizikai megsemmisítés.

Mindezt Antonescu marsall úgynevezett békés és törvényes úton szándékozott megvalósítani, szemben a felfordulást keltő vasgárdista rabló és zsidó pogromokat szervező módszerekkel. Szerinte a román államnak a második világháborút lezáró béke idejére ezt a kérdést úgy kell „véglegesen rendeznie”, hogy minden a „törvényesség” látszatát keltse. Kevés olyan állam volt Európában, ahol ezt annyira következetesen életbe léptették volna, annyi zsidóellenes törvényt hoztak volna.

A zsidó javak és tulajdon kisajátítása

1940. október elejéig ezek a törvények, mint láttuk, inkább bizonyos foglalkozások tiltását szabályozták. De a vasgárdista román nemzetállam kihirdetése után a zsidó javak és tulajdonok kisajátítása jelentette a zsidóellenes törvényhozás tárgyát. Megjegyzendő, hogy ezeket a törvényerejű rendeleteket Ion Antonescu mint a román állam vezére (Conducator) és a Minisztertanács elnöke írta alá.

A kisajátítási törvények közül az első az 1940. október 4-én kibocsátott törvényerejű rendelet volt, amely kimondta, hogy Romániában a zsidók „nem birtokolhatnak, nem szerezhetnek és nem tarthatnak” kezükben falusi tulajdont, amelyek közé tartoznak a szántóföldek, kaszálók, legelők, terméketlen talajok, tavak, berkek, szőlők, gyümölcsöskertek, faiskolák, majorságok és állattartó farmok, árusítás céljára művelt zöldséges- és virágkertek, függetlenül attól, hogy ezek a városok, külvárosok vagy a falvak beltelki keretén belül fekszenek vagy nem. „A jelen törvény kiterjed a lakásokra és a hozzájuk tartozó épületekre is” - szögezi le a törvényerejű rendelet harmadik cikkelyének második bekezdése.

Mindezen zsidó tulajdon az állam tulajdonába ment át, még a gabona- vagy takarmánytartalékok is. A törvényerejű rendelet életbe lépésétől számított 30 napon belül minden zsidó köteles a tulajdonjogot bizonyító bármely iratot a Nemzetgazdasági Minisztériumnak átadni. A törvényerejű rendelet alkalmazása révén csak a Besszarábiát, Bukovinát és Észak-Erdélyt leszámítandó területeken 3178 zsidó tulajdont államosítottak több mint 45 ezer hektár földterülettel együtt. Az 1940. október 5-én közölt törvény értelmében mindezen kisajátított zsidó javak a Kolonizáló Helyettes-Államtitkárság kezelésébe kerültek, amely „az ideiglenesen elfoglalt területekről elmenekült románok” kezébe adta át „e földek végleges románosítása érdekében”.

A fenti két törvényt egészítette ki a 1940. november 12-én közölt törvényerejű rendelet, melynek értelmében kisajátítás tárgyát képezték továbbá zsidó fizikai személyek vagy társulások tulajdonában lévő erdők, malmok, olajütők, prések, szeszgyárak, fakitermelő és -feldolgozó üzemek, a mindezekhez tartozó összes területekkel és minden leltárakkal.

A törvényerejű rendeletet indokló Mihai A. Antonescu igazságügyi miniszter előterjesztésében kiemelte, hogy a román hagyománynak megfelelően „a falusi tulajdon a maga minden formájában szükségszerűen az etnikailag román származású egyének kezébe kell hogy jusson”.

Az 1940. december 3-án közzétett törvényerejű rendelet értelmében az állam kezébe mentek át a zsidó fizikai személyek vagy társulások tulajdonában lévő hajók és bármely más vízi közlekedési vagy szállítási eszközök. A volt tulajdonosok „kárpótlásul” 3 százalékos kamattal járó kötvényeket kaptak, de azokat kibocsátásuktól kezdve meghatározatlan időre zárolták.

Mindennél súlyosabban érintette a romániai zsidók tulajdonjogát a 1941. március 27-én közölt törvényerejű rendelet, amely kimondta a zsidók kezében lévő városi javak államosítását. Ennek értelmében az állam tulajdonába mennek át az összes zsidó fizikai személyek vagy társulások tulajdonát képező ingatlanok. Kivételt képeztek az ipari és kereskedelmi üzemek vagy egységek beépített területei, és megőrzik tulajdonjogaikat azok a zsidók, akik 1916-ig egyénileg nyerték el a román állampolgárságot, a román hadseregben Románia által képviselt háborúban kitüntetett zsidók és leszármazottaik, a 20 év óta kikeresztelt zsidó személyek, ha keresztény személlyel kötöttek házasságot, azon kikeresztelt zsidó egyének, akik legalább 10 éve román személyekkel kötöttek házasságot, és házasságukból keresztényé keresztelt gyerekeik születtek, a legalább 30 éve kikeresztelt zsidók és végül mindezek leszármazottai. Törvényerejű rendelet alapján egyéni felmentést nyerhettek azok a zsidók, akik maguk vagy ősük rendkívüli szolgálatot teljesítettek az országgal szemben, és kivételes hűségük tanújelét adták. A törvényerejű rendelet megjelenésétől számított 30 napon belül minden zsidó tulajdonos köteles volt a rendelkezés által előírt nyilatkozatot letenni tulajdonáról a Románosítás Nemzeti Központjánál. A nevezett hivatal által megszabott időben köteles volt átadni magát a tulajdont is.

A fenti törvényerejű rendelettel kapcsolatban Ion Antonescu többek között leszögezte: „A városi zsidó tulajdonok állami kézbe való átvételéről szóló törvényerejű rendelet a román

nemzet történelmi jogait állítja vissza, és a visszatérést nemzeti és keresztény hagyományainkhoz a tulajdonjog felfogásában”.

A Románosítás Nemzeti Központja

A törvényerejű rendelet végrehajtására 1941. május 2-án létrehozták a Minisztertanács mellett működő Románosítás Nemzeti Központját a lehető legszélesebb hatáskörrel a zsidó javak átvételétől, ideiglenes kezelésétől a szét- osztásukig és a volt zsidó tulajdonosok „kielégítéséig”. A hatásköréről szóló 3. cikkely utolsó pontja („Elősegíti a gazdasági, kereskedelmi és ipari élet románosítását”) annyira megfoghatatlan volt, hogy bármibe beleszólhatott a zsidókat illetően. Ám ezzel összhangban ugyancsak 1941. május 2-án külön törvényerejű rendelettel az 1940. szeptember 18-án létrehozott Kolonizálás és Evakuált Lakosság Helyettes-Államtitkárságot átszervezték, és helyette felállították a Minisztertanács mellé rendelt Románosítás, Kolonizálás és Leltározás Helyettes-Államtitkárságát, amelynek feladata volt „a kormány által meghatározott romanizáló politika végrehajtása, megszervezése és irányítása”, valamint „a Románosítás Nemzeti Központja tevékenységének irányítása és ellenőrzése”. Hatalmas központi és megyei apparátussal és nagyszámú alkalmazott személyzettel bíró intézmény jött létre, amely átvette a Nemzetgazdasági Minisztérium keretében addig működő románosító hivatalokat is.

Az újonnan létrehozott intézmény javaslatára ugyancsak 1941. május 2-án közzétették a zsidó javak államosítását előíró addigi rendelkezések értelmezéséről és kiegészítéséről szóló törvényerejű rendeletet. Az „értelmezés”- fejezetben kimondatott, hogy az állam tulajdonába mennek át a zsidó pékségek, a téztafeldolgozó felszerelések vagy bármely más, malmok mellett működő ipari létesítmény. A kiegészítő fejezet ennél sokkal bővebb volt, amennyiben előírta, hogy az állam tulajdonába mennek át a zsidók birtokában lévő bár - melyféle szeszgyárak, finomítók vagy tisztítók, pálinkafőző üstök, gyógyszergyárak, az általajra vonatkozó mindenfajta jogok, a kitermelt fa. Az csak természetes volt, hogy mindezek a hozzájuk tartozó területekkel és a rajtuk lévő épületekkel rendeltettek az állam tulajdonába.

1941. augusztus 22-én megjelent a kereskedelmi és ipari egységek románosítását finanszírozó törvényerejű rendelet, amelynek értelmében román etnikai származású fizikai személyek vagy bármely jellegű román társulások egymilliárd lei-ig terjedő összeget vehettek fel kölcsönbe kedvező feltételek mellett a Román Nemzeti Banktól abból a célból, hogy megkönnyítsék a románok, de kimondottan a románok számára a zsidó javak, kereskedelmi és ipari üzemek megvásárlását. Ez volt az úgynevezett „románosítás kölcsön”, amely legalább 10 évre szólt 3 százalékos kamattal és másfél százalék előleg letételével.

Ezt előzte meg az 1941. július 18-án kiadott miniszterelnöki határozat, amely elrendelte az állam tulajdonába átment városi zsidó javak értékét felmérő bizottságokat. A három tagból álló megyei és fővárosi bizottságok akkor is működhettek, ha csak két kijelölt tag vett részt munkájukban, de a kettő közül az egyik a Románosítás Nemzeti Központja által kinevezett személy kellett hogy legyen.

A háború következtében Romániához visszacsatolt Besszarábiában és Bukovinában a zsidó tulajdonok felől az 1941. szeptember 3-án közzétett törvényerejű rendelet intézkedett. Ennek megfelelően a román állam tulajdonába kerültek mindazok a zsidó javak, amelyek felől az addigi törvényerejű rendeletek rendelkeztek.

A zsidó javak és tulajdonok állami kézbe való átadásáról szóló összes addigi intézkedéseket tetőzte az 1942. június 20-án kiadott 499. számú törvény, amelynek értelmében a román állam átvette a zsidó hitközségek javait is, a zsinagógák és zsidó temetők kivételével, ám az utóbbiak csak 1943. november 9-ig maradtak a zsidó hitközségek tulajdonában. Attól kezdve ugyanis a „felszámolt” zsidó temetők minden térítéstől mentesen jutottak a községek tulajdonába.

Zsidónak Romániában nincs joga a munkához

Mindezek ellenére igaza van a bevezető tanulmányt szerző Benjamin Lyának, amikor megállapítja, hogy az ipari és kereskedelmi javak kisajátítása részleges volt, ám a munkaerő románosítására mindent átfogó intézkedéseket léptettek életbe, vagy legalábbis az elképzelés és a törvényhozás ezt követte. Mindenekelőtt betiltották a zsidó ifjaknak, hogy állami iskolákban tanuljanak. Megvonták tőlük a jogot, hogy valamilyen törvény által elismert mesterséget elsajátítsanak. A zsidókat kitiltották a színházakból, nem „lehettek” művészek, ügyvédek, mérnökök, orvosok, patikusok, kisiparosok és tanoncok sem. Az 1941. november 12-én kibocsátott és a munkaerő románosítását megcélzó törvényerejű rendelet értelmében a szolosan vett zsidó vallásos és kulturális intézményeket kivéve semmilyen intézménynél, ipari vagy kereskedelmi létesítménynél, alapítványnál, társulásnál stb. nem alkalmazhattak zsidó személyzetet. A rendeletnek megfelelően 1941. december 31-ig a zsidókat mindenünnen el kellett távolítani. Külön törvényerejű rendelet intézkedett az orvosok dolgában. A létrehozott Orvosi Kollégiumokba, amelyeknek tagja kellett hogy legyen minden szakmáját gyakorló orvos, a zsidó orvosokat nem vették fel, illetve ha tagjaik voltak, kizárták. „A zsidó kérdés radikális megoldásáig Romániában” - rögzíti az 1940. november 12-én közölt törvényerejű rendelet 40. cikkelyének második bekezdése-megyéenként a zsidó orvosok saját szakmai társulatot állíthatnak fel, de annak élére a megyei román Orvosok Kollégiumának elnöke nevezett ki vezetőt. A zsidó orvosok csak zsidó beteget kezelhettek. A szigorúan kizáró és diszkriminatív (részletes, több mint SS cikkelyből álló) rendelet még azt is megtiltotta a zsidó orvosoknak, hogy megkülönböztető jelvényt használjanak, folyóiratot vagy tudományos-szakmai közleményt, dolgozatot kiadjanak, román vagy más keresztény kiadványokban közöljenek.

Az 1940. december 4-én közölt törvényerejű rendelet megvonta a zsidóktól a jogot, hogy katonai szolgálatot teljesítsenek, helyette a megállapított magas adót kellett fizetniük és az előírt közmunka-szolgálatot teljesíteniük.

Az 1941. március 8-án kiadott határozatában a munkaügyi, közegészségi és közjóléti miniszter betiltotta, hogy zsidó tanoncot tartson valaki. Elrendelte egyben, hogy a zsidó mesteremberek, szakmunkások számára kiállított szakképesítő igazolványokat visszavonják.

A katonai szolgálattól eltiltott zsidókat az 1941. október 20-án közölt töményerejű rendeletnek megfelelően a közmunka mellett újabb kötelezettséggel terhelték: az úgynevezett szociális alap létrehozása céljából minden zsidónak jövedelmétől függően évente le kellett adnia egy meghatározott mennyiségű új ruhaneműt és lábbelit (egy ing, a pár gatyá, 1 pár zokni, 2 zsebkendő és 1 törülköző - ez volt a jövedelemmel nem rendelkező zsidók kötelezettsége-egészen a következő mennyiségig: 36 ing, 36 pár gatyá, 36 pár zokni, 36 zsebkendő, 36 melegítő, 12 rend öltöny, 12 kalap vagy kucsma, 12 pár bakancs vagy cipő, 12 nagykabát, 12 gyapjúpokróc, 12 matrachuzat, 24 párnahuzat, 12 lepedő stb.). Még azt is aprólékosan előírták, hogy mindezek milyen anyagból és milyen szabásúak legyenek. A zsidó hitközségek feladata volt mindezt beszédni, és a megfelelő román hadsereg helyi egységeinek átadni.

Egy későbbi rendelkezés előírta, hogy mindezeket külön-külön áruként meghatározott pénzösszegben meg lehetett váltani, lefizetve egy zsebkendő- ért például 100 leit, egy nagykabátért 10 000 leit.

Az 1941. november 14-én kibocsátott törvényerejű rendelet bevezette a hadseregnek alárendelt munkatáborok megszervezését, amelynek keretében a zsidókat az úgynevezett közmunka teljesítésére kötelezték. Következtek az internáló lágerek.

Amikor 1942. március 9-én rendkívüli adót vezettek be, a zsidóknak az állampolgárookra kirótt adó négyszeresét kellett kifizetniük.

A kifosztás és zsarolás törvénybe iktatása

Összesen 90 zsidóellenes törvény, törvényerejű rendelet és miniszteri határozat alkotta azt, az élet csaknem minden területére kiterjedő törvényalkotást, amely meghatározta a romániai zsidóság szomorú sorsát a második világháború idején. A pusztító felsorolás is elegendő ahhoz, hogy a valóságot felvillantssa. 1940. november 20-án kelt törvényerejű rendeletével Ion Antonescu betiltotta a politikai jellegű összejöveteleket és felvonulásokat. A szervezőket és résztvevőket - a rendelet szerint - munkatáborokba internálták, vagy meghatározott időre házi őrizetbe vették. Ha ezek nem román etnikai származásúak voltak, a büntetés kétszeresét rótták ki rájuk. 1940. november 21-én a munkaügyi miniszter betiltotta a zsidó étel- és vendéglátás-üzletek és vendéglők nyitva tartását vasárnap és ünnepnapokon. 1941. február 5-én Ion Antonescu törvényerejű rendeletével az államellenes cselekedetek szigorú büntetését (sok esetben halálítélet) rendelte el. Ez esetben is a kirótt büntetés megkétszereződött, ha a cselekedetet nem román származású egyének követték el. 1941. március 3-án bevezették az állam előjogát, ha zsidó javak elidegenítésére került sor. Március 18-án módosították az 1928. április 22-i törvényt az egyházfelekezetekről. A módosítás értelmében a zsidó egyházfelekezet nem élvezhette a törvényben előírt jogokat. 1941. március 8-án a munkaügyi miniszter elrendelte a zsidó tanoncok szerződéseinek a felmondását, a zsidók számára kibocsátott képességi diplomák visszavonását. Május 6-án betiltották, hogy a zsidók rádiót használhassanak. Készülékeiket 15 napi határidőn belül le kellett adniuk a rendőrségre. Az 1941. július 12-én kibocsátott törvényerejű rendelet - a többi között - a zsidók összeírását rendelte el, és a katonai szolgálat fejében adót vetett ki rájuk, illetve közmunka végzésére kötelezte őket. Az előírt közmunka, munkanapokban számítva mehetett évente 60 naptól 180 napig, és kötelező volt minden zsidóra nézve a 18 és 50 éves életkor között, ám általános mozgósítás és háború esetén a közmunka-szolgálatot határtalan időre is meghosszabbíthatták. 1941. november 14-én elrendelték a munkatáborok felállítását és megszervezését a közmunkára kötelezett zsidók mozgósítására. 1941. december 16-án Ion Antonescu elrendelte a Zsidó Hitközségek Föderációjának a feloszlását és a Romániai Zsidók Központjának a felállítását. Külön rendelet kötelezte „a vérségi zsidók” összeírását és alávetésüket a Romániai Zsidók Központjának. Ennek élére az elnököt a kormány megbízottja nevezte ki. A korábbi rendelkezést kiegészítette az 1942. július 10-én kibocsátott miniszterelnöki törvényerejű rendelet, amelynek értelmében csupán a nem zsidó személyek részesülhetnek szakmai kiképzésben, csak ők szerezhettek mesterlegény-, mester- és iparimunkási-igazolványt. Az 1942. augusztus 6-án közölt törvényerejű rendelet intézkedett a földrengéstől tönkretett Panciu mezőváros újjáépítéséről, ám a megszorítással, hogy az újjáépített település kizárólagosan „román és keresztény” jellegű lehet, bármely „zsidó elem kizárásával”. 1942. szeptember 19-én Ion Antonescu elrendelte, hogy halállal büntessék a Transnistriába deportált zsidók közül azt, aki onnan az országba „kerülő utakon” visszatérne, és 5 és 25 év közötti börtönbüntetéssel, aki ebben közreműködik, vagy a visszatérést megkönnyíti. 1942. január 2-án elrendelték, hogy Câmpulung Moldovenescu, Siuceava, Rădăuți és Dorohoi megyékben „elhagyott” zsidó tulajdonokat és javakat a Románosítás Nemzeti Központjának helyi szervei vegyék tulajdonukba. A valóságban azokról a zsidó-javakról van szó, amelyek a nevezett megyékből erőszakkal Transnistriába deportált zsidóké voltak. Háromtól hat hónapig tartó börtönbüntetést vagy munkatáborba való internálást róttak ki a szabotázs-cselekvényt elkövető zsidókra az 1942. január 3-án közölt törvényerejű rendeletben. 1944. március 8-án Ion Antonescu külön törvényerejű rendeletben tiltotta meg, hogy zsidók keresztény háziasszonyt alkalmazzanak.

A 90 zsidóellenes törvényerejű rendelettel egyidejűleg 1941. január 25. és 1944. február 19. között csak a Belügyminisztérium mintegy 100 nyilvánosságra hozott zsidóellenes

körlevelet bocsátott ki, a további kutatásra hárul a titkos, belső intézkedések számbavétele és természetük feltárása. Közöttük volt: olyanok is, amelyek megtiltották a zsidók szabad közlekedését, elrendelték az autóvezető igazolvány visszavonását, azt hogy a zsidók csak akkor vásárolhattak a piacon élelmiszerárut, ha a vérbeli románok már bevásároltak, a zsidók beköltöztetéséről a megyeközpontokba, amelyeket csak engedéllyel hagyhattak el, és akkor is rövid időre, azok eltávolítását a hadseregből, oktatásból, igazságszolgáltatásból és a rendőrségből meg csendőrségből, akiknek zsidó feleségük volt. Még azt is megtiltották, hogy a zsidók a vérbeli románokkal egy strandra járhassanak. 1942 végétől, de különösen 1943-ban egyre több belügyminisztériumi rendelet foglalkozott a zsidók evakuálásával és deportálásával.

Etnikai tisztogatás és románosítás

1941. február 7-én Ion Antonescu a Miniszterelnökségi Tanács ülésén részletesen kifejtette a „végleges megoldás” román stratégiáját a zsidókérdésben. Említettük már, hogy szerinte békés időben a legjobb megoldás a zsidók kiűzése lenne az országból, de ezt a nemzetközi helyzet nem engedi. Utasította tehát Mihai Antonescut, hogy a „végleges megoldásig” zsidó gettókat kell létrehozni a fővárosban és más, főleg moldvai városokban (Focșani, Iași, Galați, Bacău, Roman, Fălticeni stb.). A gettók területére kell átköltöztetni a település és környéke egész zsidóságát, a románokat pedig onnan ki kell költöztetni. Ez a teendő szerinte mindaddig, amíg „békésebb idők be nem következnek, amikor majd a határainkon túlra kirakjuk őket a később kijelölt vidékre. Ez viszont olyan kérdés, amelyet a román nemzet egyedül nem oldhat meg, és amelynek kontinentális és interkontinentális összefüggései vannak. Meglátjuk majd akkor, hogy az idő milyen megoldást hoz magával ebben a kérdésben”. A diktátor határozottan kijelentette: „Nem vagyok hajlandó tovább túrni ezt a keveredést a zsidók és románok között!” Kijelentette, hogy még mielőtt átvette volna a hatalmat, tárgyalt a németekkel a zsidókérdésről, és tudta, hogy a náci Németország vezetői is a zsidók erőszakos kitelepítésének a tervét fontolgatták. A deportálás és a fizikai megsemmisítés tervét 1941. június végén dolgozták ki. A romániai zsidók deportálására és megsemmisítésére kijelölt terület a Bug vidéke volt.

Ion Antonescu tervének és foganatosított intézkedéseinek - az említett stratégiai terv szerint - középpontjában az erőszakos románosítás állott, a román nemzetgazdaság románosítása, a zsidó tőke és javak átjuttatása „vérbeli románok” kezére. Öt-tíz éven belül - mondta a marsall - az egész kereskedelem román kezekbe kerül. A német tőke bevonásával szándékozott a román ipart a román állam kezébe venni. Mind az iparból, mind a pénzügyi szférából német támogatással akarta kiszorítani a zsidókat, megőrizve a törvényesség látszatát, de ezt is tudva, hogy aki „nagyot harap, belefulladás” mint azt maga is beismerte. A románosítás végrehajtására hozta létre a teljhatalmú Romániai Nemzeti Központot.

Ion Antonescu: a törökök, zsidók és magyarok elleni gyűlöletben nőttek fel

A román antiszemitizmus és antiszemiták állandó és közkedvelt jelszava volt és maradt ellenfeleik rágalalmazásában, hogy a zsidó szabadkőműves (iudeo-masonerie) elvek és erők szolgálatában állnak, még akkor is, ha a szembenálló fél nem kevésbé volt antiszemita. Ez a vád érte Ion Antonescu marsallt is a vasgárdisták részéről, miután a náci Németország segítségével eltávolította őket a hatalomból 1941. január végén. A vádakra válaszolva Ion Antonescu kijelentette, hogy ő a románság primátusának elvére szervezi állam- rendjét az élet minden terén, a román társadalom sajátosságából fakadó agrár- és paraszti struktúrákra. „Következésképpen valósítom meg az idegen salak és befolyás eltávolításához szükséges reformokat nemzeti jövőnk biztosítása érdekében. A nagy német nemzeti szocialista

forradalom és a fasiszta megvalósítások küzdelme és berendezkedés képezi azt a tapasztalatbeli alapot, amelyet ráoltok a román lélekre és szükségekre, mert ez alkotja a népek megszervezésének, az új világ megteremtésének gyümölcsét”. Szerinte az igazi hazafias nevelés megköveteli az „ellenség-gyűlölet” beoltását a lelkek- be. Hogy mit jelentett ez számára, azt leszögezte a Miniszterelnöki Tanács 1941. április 8-án tartott ülésén: „Én a törökök, zsidók és magyarok elleni gyűlöletben nőttem fel. A haza ellenségei elleni gyűlölet ezen érzelmeit az utolsó végletek határáig kell kitolni. Magamra vállalom ezt a feladatot”. Itt tehát csak annyit jegyzünk meg, hogy az ellenségkép és képlet mint magatartás, távolról sem új keletű.

Ion Antonescu az etnikai tisztogatás politikájában kereste a zsidókérdés „megoldását” is. „Félreteszek mindent, és minden nehézséget leküzdök, hogy a nemzetet megtisztítsam ettől a konkolytól” -jelentette ki a diktátor. Az általa kidolgozott etnikai tisztogatás stratégiája egyaránt vonatkozott az összes romániai nemzeti kisebbségekre. Ezt maga vallotta be a Miniszterelnöki Tanács 1943. november 16-án tartott ülésén: „Ha a körülmények megengedik, hogy a háborút megnyerjük, akkor legyetek biztosak, hogy a kisebbségi tömegek egy reform keretében végbevitt kitelepítésén, a román elem közegéből való eltávolításán kívül nincs más megoldás”. A sorrend fontosságában persze a zsidók voltak az elsők, az első áldozatok. A háború teremtette rendkívüli állapotokat használta fel rendkívüli zsidóellenes intézkedések foganatosítására. Ezeket rendszerint zsidó- ellenes sajtókampány előzte meg.

1941. június 7-én Ion Antonescu utasítására a Prut folyó vonalán 4 kilométeres mélységben a Szovjetunióval való határ mentén megkezdték a zsidók evakuálását. Ezt követte a zsidók evakuálása Borohoi, Botoșani, Iași, Tulcea és Constanța városukból és vidékükről. Közvetlenül a Szovjetunió megtámadása előtti napon elrendelték a zsidók kitelepítését a Prut és Seret közti területről, tehát csaknem egész Moldvából. Az evakuált 18. és 60. életév közötti zsidókat a Tîrgu Jiu melletti lágerekbe gyűjtötték, illetve a megyei központokba, s ott is a kijelölt gettókba. A művelet folytatódott a Prahova völgyében, Buzăuban, valamint Râmnicu Sărat, Tulcea és Constanța megyékben. Hogy az esetleges ellenállást megelőzzék, minden megyében túszként letartóztattak egy bizonyos (20-30 személy) számú zsidó rabbit, hitközségi elöljárókat, nevezetesebb személyiségeket. A nagyobb katonai egységek parancsnokságai más vidékeken is foganatosították a zsidók evakuálását, akiket Călărași, Teleorman, Romanați, Dolj és más munténiai és olténiai megyékbe vittek közmunkára.

1941. szeptember elején mintegy hatvanezerre rúgott az evakuált zsidók száma.

1941. június 29-én tömeges zsidó-mészárlást hajtottak végre Iași városában. A városban lakó zsidók (a lakosság fele) idézést kaptak, hogy még azon a napon jelenjenek meg a városi rendőrkapitányságon. A rendőrkapitányság udvarán összegyűjtött többezernyi zsidó tömegre géppuskatűzet nyitottak. Az életben maradottakat marhaszállító vagonokba gyömöszölték, és külön áruszállító vonatok indultak észak és déli, délnyugati irányba. A forró nyári melegben, élelem és víz nélkül, deszkával beszegezett ablakokkal több napon át hurcolták őket. Menet közben a szerelvényeket több állomáson megtámadták. A korabeli források szerint 7000 zsidó vesztette életét a kegyetlen mészárlásban, noha maga a diktátor az 1941. június 30-án kiadott miniszterelnökségi közleményben csupán 500 zsidó-kommunista kivégzéséről tesz említést. A későbbi „igazoló” indoklásokban azt vetették a zsidók szemére, hogy román és német katonákra lőttek volna, vagy azt, hogy rakétákkal adtak jelt a szovjet bombázó repülőgépeknek. Tették ezt annak ellenére, hogy az országos rendőrség vezérigazgatója, E. Leoveanu tábornok az Antonescunak küldött jelentésében leszögezte: „egyetlen halott vagy sebesült katonát nem találtunk, egyetlen „idegen” fegyverviselőt sem, az épületeken nincsenek lövöldözések nyomai.”

A román katonai hatóságok különös kegyetlenséggel léptek fel a zsidók ellen a visszafoglalt Besszarábiában és Bukovinában. A diktátor utasítására a két tartományt az „etnikai tisztogatás” végrehajtása céljából ideiglenesen izolálni kell az ország többi részétől. Besszarábiából és Bukovinából az egész zsidó lakosságot, de az ország más vidékeiről is egész közösségeket evakuáltak és deportáltak a Transnistriában (Dnyeszteren túl) felállított táborokba és lágerekbe, a tízezrek valóságos haláltáborába.

Jelen írásban nem szándékoztuk a romániai zsidóság tragikus sorsát vázolni a második világháború alatt. Csupán a zsidóellenes törvényalkotás hézagos bemutatására szorítkoztunk, de jeleznünk kellett azt is, hogy a magában is kegyetlenül diszkriminatív törvényhozáson túl, a valóság sokkal szomorúbb volt. A kettő összevetése azt a benyomást kelti a kutatóban, hogy a törvényalkotás kendőzni akarta a közvélemény előtt a valóságot, törvényes látszatot akart adni a romániai egész zsidó közösség kiirtását követő politikának. Ha helyel-közzel utaltunk a zsidóellenes politika, antiszemitizmus és idegengyűlölet ideológiai hátterére, ezt is annak érdekében tettük és csupán annyira, amennyire a fogantatás légköre megkövetelte. Végezetül még egy utolsó megjegyzés:

A román zsidóellenes törvényhozás sugalmazói cinikusan bevallották igazi céljaikat, a háború teremtette körülmények felhasználását a zsidók kiirtására. Mihai Antonescu, a Minisztertanács alelnöke a Ion Antonescu-fasiszta diktatúra éveiben, 1941. augusztus 5-én a munkatáborokról és lágerekről szóló tájékoztatások kapcsán megjegyezte: „Miniszter urak, Önök tudják, hogy én mindenkor ezen történelmi momentum kihasználásának voltam híve..., és azon a véleményen voltam, hogy a kisajátításra vonatkozó törvényekre és a zsidók valóságos fizikai kiirtását célzó összes intézkedésekre szükség volt azért, hogy ezt a pillanatot kiaknázzuk.”

LAJOS DEMÉNY

ANTI-SEMITE LEGISLATION IN ROUMANIA BETWEEN 1940 AND 1944

Roumania was the last European state where Jews obtained general civic rights. It happened as late as 1920, under international pressure when, as a condition of Versailles peace treaties, Romanian government had to settle this question. This paper presents the process begun on 21 January 1938 with the acceptance of the first anti-Semite law, in the course of which Roumania took a series of measures in the interest of the removal of “the Jews and other parasitic elements” even without any pressure of external circumstances. Various laws and measures against Jews not only deprived them of their most elementary rights, but also led to the extinction of about three hundred thousand people. 'It has been therefore a hypocrisy of Roumania to spread the impression as if they had not pursued an anti-Semite policy.

STIPKOVITS FERENC

A Rába menti szlovének történetéből*

Magyarországon élő nemzetiségek közül létszámát tekintve a legkisebb népcsoport, az 1980-as népszámláláskor 3336 fő vallotta magát szlovénnek. Vas megye dél-nyugati vidékén, a jugoszláv-osztrák-magyar hármás határ közelében elhelyezkedő falvakat lakják a 6. század óta. A 9. századtól szinte kizárólag egyedül ők népesítik be a jelzett területet. Az Árpád-házi királyok a határvidék őrzésével bízták meg a népcsoportot. Falvaik sajátos formáját ez határozta meg, az úgynevezett „gyepüelvé” követve szeres településeket hoztak létre. A védősávot a Mura folyó mentén, Letenyétől kiindulva alakították ki, a Kerka felső folyásánál érte el a mai Murántúl területét, magyar fennhatóságú, de sajátos jogú őrnépekkel vigyázva. A szentgotthárdi apátság megalapítását (1183) követő időben a ciszterciáknak több munkaerőre volt szükségük. Ezért a környező vidékekről, a Murántúlról, a mai Szlovénia területéről, Stájerországból, valamint a szomszédos horvát területekről gyarapították újfent szlovénekkel az ott lakó népességet. Határvidék lakóiként élték át a magyarok oldalán a történelem nagy viharait, de békeéveit is; befogadva és megőrizve a szlovén és magyar hatásokat, dacolva az államalkotók beolvasztási kísérleteivel. Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését követően újult erővel indult meg a szlovének nemzeti öntudatra ébredése. E mozgalmak irányítói a papok voltak. Már a Tanácsköztársaság idején, Magyarország részeként akartak egy autonóm területet kialakítani Szlovén Vidék néven. Erre a törekvésre sem az idő rövidsége, sem a proletárállam nemzetiségpolitikája nem adott lehetőséget.

Murántúl és így a mai szlovén vidék sorsáról végül a párizsi békekonferencia döntött. A békekonferencia Jugoszláviának ítélte oda a területet. A határvonalat a Rába és Mura vízváltójánál húzta meg a trianoni békeszerződés, Magyarországnak juttatva a Szentgotthárd környéki szlovén községeket: Apátistvánfalva (Stevanovci), Orfalu (Endovci), Kétvölgy (Vérics-Ritkanovci), Felsőszölnök (Gornji Senik), Alsószölnök (Dolnji Senik), Rábatótfalu (Slovenska ves), Szakonyfalu (Salakovci).

Ettől kezdve a szlovéniai sajtóban „rábai” szlovéneknek nevezik őket. A „Rába menti szlovének” (porabski Slovenci) és a „Rábamente” (Porabje) kifejezések a második világháború után jelentek meg. Magyarul a vidéket „Vendvidéknek” is hívják - ez az elnevezés egykor az egész Murántúlt jelölte -, vagy kerülik konkrét megnevezését. A vidék lakosságát pedig „vendeknek” nevezik, mint egykor az egész Murántúl lakosságát.

A szlovén vidék lakói magukról azt mondják, hogy „mi smo Slovence, Slovenje”, „ge/dja sam Sloven, Slovenec” („mi szlovének vagyunk”).

A vidék az Alpok alján, 200-400 méter tengerszint feletti magasságban, dombokkal gazdag és folyóvölgyi síksággal tarkított 94 km² területen fekszik. Éghajlatára a pannon és az alpesi éghajlat keveredése jellemző, az ország legcsapadékosabb vidékének számít. Felsőszölnök és környéke Magyarország legnyugatibb pontja. A falvakat túlnyomórészt az őslakosnak számító szlovének lakják, kis számú német, magyar és cigány lakossággal közösen, de korántsem keveredve.

1. táblázat

A szlovén vidék falvainak nemzetiségi megoszlása 1941-ben

Község	népesség	férfi	magyar	német	szlovén	egyéb
Alsószölnök	726	379	154	325	254	2
Apátistvánfalva	779	385	55	5	707	12
Felsőszölnök	1612	813	242	11	1359	-
Orfalu	263	128	4	-	259	-
Permise*	183	83	1	-	182	-

Rábatótfalu	812	382	33	5	774	-
Ritkaháza*	202	115	-	-	202	-
Szakonyfalu	642	300	14	6	511	111
Összesen:	5219	2585	503	352	4239	125
Vas megye.	286 277	145 251	266 459	7 666	4 455	2 600

* Korábbi közigazgatási beosztás szerint Kétyvölgy

Forrás: Az 1941. évi népszámlálás II. Demográfiai mutatók adatok községek szerint. Budapest, 1976.

Nemzetiségi politika

A nagy politikai küzdelmek során a nemzetiségi létből fakadó kérdések megoldása nem ment problémamentesen. Bár a kormánykoalíció pártjainak külön-külön volt körvonalazott nemzetiségpolitikai koncepciója, arra még várni kellett, hogy egységes törvényekben vagy alkotmányjogilag szabályozottá váljon. Közös álláspont politikai deklarációkban fejeződik ki, ami a letűnt politikai rendszer nemzetiségeket megkülönböztető, elnyomó intézkedéseinek semmissé nyilvánítását jelenti, s biztosítja az új Magyarország felépítésében minden polgárnak - a nem magyaroknak is - a részvétel lehetőségét.

Először az MKP lapja 1945. augusztus 4-i száma címlapján jelenik meg a nemzetiségi törvényjavaslat előkészítéséről szóló politikai bizottsági állásfoglalás a teljes szabadságról, nyelvhasználati jogról, önálló kulturális élet lehetőségéről, szervezkedési jogról, a teljes nemzetiségi megbecsülésről stb. Tulajdonképpen az 1944 októberében készült pártprogram nemzetiségi pontjait figyelembe vevő törvényjavaslati ajánlásnak fogható ez fel.¹ Kedvező visszhangra nem talált a koalíciós pártok körében, de még a párt megyei lapja sem vette át, pedig a központi újság híreit a *Szabad Vas megye* gyakran megismételte. A Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja (MSzAF), amely 1945. február 18-án Battonyán alakult meg - s az országban élő szlovákok és délszlávok szervezeteként működött -, kezdettől fogva élvezte az MKP támogatását.² A nemzetiségi politika ötvöződött ez esetben a szövetségi politikával, pontosabban a parasztpolitikával, hisz a szervezetbe tartozók több- ségében falusi népességet jelentettek. Természetesen a MSzAF is törekedett a kommunistákkal való szoros együttműködésre. Különösen a Front délszláv szekciójának I. kongresszusától (1946. május 19. - Baja) figyelhető meg az elmélyülő kapcsolat. Az ekkor megválasztott központi vezetőségben első ízben kaptak helyet a - horvátok és szerbek mellett - szlovének is. Ezt követően a szlovén vidéken is kiépültek a községi, járási és területi szerveik. A központtól távol a szövetség legkisebb népcsoportjánál a községi szervezetek csak lassan váltak működőképessékké.

A Rába-vidéki szlovének területi kongresszusán szervezeti és politikai kérdések mellett az itt élők érdekképviseletét, főként a Szentgotthárdon működő vállalatoknál a munkalehetőségek ügyét tárgyalták meg; ez utóbbit hamarosan eredmények is jelezték.³ Az itt működő pártok közül az MKP-val alakult ki jó kapcsolat, ennek ellenére vagy éppen emiatt nem tudtak jelentős tömegbefolyásra szert tenni. Az 1947-es választásokon területi titkáruk a kommunista párt színeiben indult, s nem került be a parlamentbe. A nemzetiségi szövetség munkáját nehezítette, hogy hiányzott a szervezkedés tradíciója, alig volt a szlovéneknek értelmisége, az idegeneket pedig a nép nem könnyen fogadta bizalmába. A MSzAF jó napi kapcsolatban állt a jugoszláviai szervekkel, amit külsőségekben, például hivatalos leveleikben alkalmazott „Halál a fasiszmusra! Szabadságot a népnek!” jelszavakkal fejezték ki.

A korabeli megyei sajtó a felszabadulás első napjaitól rendszeresen közölt a szomszédos országok életéről írásokat, köztük jelentős szerepet kaptak a jugoszláviai hírek. A területen élő délszláv nemzetiségek - horvátok, szlovének - figyelemmel kísérték ezeket, igyekeztek összevetni a más csatornákon érkezett információkkal, s próbálták saját életük alakulására, a

változások lehetséges irányaira következtetni.⁴ A hírek bizakodásra és szorongásra egyaránt okot adtak.

„Jugoszláviában minden nemzetiség részére biztosították a szabad nemzeti fejlődést” - ezzel a címmel nagy terjedelmű cikket közöl a *Szabad Vasmegye* április 26-án egy szovjet újságíró tollából. Többek közt ezt írja: „A magyar kisebbség számára is biztosították a nemzeti fejlődést. Emelkedik a magyar iskolásgyermek száma. A jugoszláv hatóságok szaktanfolyamokat szerveztek a magyar tanítók és előadók képzésére. Minden magyarul beszélő községben magyar az előadás nyelve. A Vajdaság újságjai szerb, horvát és magyar nyelven jelennek meg. Lelkes visszhangot váltott ki a törvény, amely megtilt minden faji, nemzetiségi és vallási jogfosztást.” „Jugoszlávia szabadon bocsátja az Országban lévő 20 ezer hadifoglyot, s ez az összes tisztre és közlegényre kiterjedne.”⁵

Jugoszlávia címmel, a Szabadkán, Zentán, Becskerekén indított tanító- előkészítő tanfolyamról jelent meg ugyanitt tudósítás. A tanítóhiány pótlására tett erőfeszítések mellett helyet kap a Szabadkán beindított tanítóképzőről, valamint a tervbe vett magyar gimnázium megnyitásáról szóló hír is. Ekkor már két magyar gimnázium működik a szomszédos országban.⁶

Az 1945. őszi nemzetgyűlési választások politikai felkészülése során az MKP szombathelyi népgyűlésén Rajk László viszonylag nagy teret szentelt beszédében a szomszédokkal s a béketárgyalásokkal kapcsolatos kérdéseknek. Ezeket szintén közli a sajtó.⁷ Külön is köszöntötte a Muraszombatról jött jugoszláv küldöttséget, amely a pút muraszombati látogatását viszonozza jószomszédság és az internacionalizmus kifejezéséként először a megyéből hívtak pártdelegációt az ottani hősi halottak emlékmű-avatási ünnepélyére. Idézet a beszédből: „Az országhatáron kívül élő magyaroknak olyan lesz a helyzete, amelyet a magyar demokrácia alakulása mutat. ...A fegyverszüneti tárgyalások egyik pontja azt mondja: a határok megvonása, a magyar nemzeti kisebbségek beilleszkedése a környező országok alkotmányába, ez a béketárgyalásokon fog eldőlni... A reakciót el kell távolítani a politikai életből, mert csak így bizonyíthatjuk a külföld előtt a demokratikus fejlődést.”⁸

Nagy figyelmet kapott Tito beszéde, melyet a Jugoszláv Nemzetgyűlésen mondott el: „Célunk a béke megszilárdításának irányában dolgozni, bizonyos területi követeléseink kielégítését biztosítani, és dolgozni azoknak a kapcsolatoknak a megszilárdításában, amelyek Jugoszláviát más országokkal, elsősorban a szláv népekkel összefűzik. ...A Londonban tartott külügyminiszteri értekezleten Jugoszlávia olyan határt kért, amely egybeesik a néprajzi határokkal. Trieszt konföderált terület legyen Jugoszlávián belül. Karinthiában és Stájerországban vannak területi követeléseik. Rokonszenvvel figyelik Magyarország Jugoszlávia felé irányuló törekvéseit. Jugoszlávia 70 millió dollárt követel Magyarországtól. Rövidesen sor kerül a kifizetési mód megtárgyalására.”⁹

Míg a szlovén lakosság látszólag passzív rezisztenciával viseltetett az előbbiekhöz hasonló hírekre-legfeljebb szűk családi, baráti körben vitatták és várták a végkifejletet, a békeszerződést -,addig a hivatalos politika, a pártok mindent elkövettek a jószomszédság fenntartása érdekében. A határ mindkét felén az érdekelt kettősirtokosok száma miatt kölcsönösen biztosították a földek műveléséhez az átlépési okmányokat, még hozzá rendkívüli gyorsasággal. Főleg a kommunisták keresték a kétoldalú kapcsolatokat. A közeledést beárnyékoló akciókat, a jugoszláv katonai járőrök határsértéseit, a vele járó agitációt, a magyar hatóságok részéről jelentkező túlzásokat igyekeztek nem nagydobra verni.¹⁰

A közös határ őrzésére vonatkozó „Ideiglenes utasítás a határszolgálat ellátására” című okmány kiegészítő rendelkezései is kifejezik a konfliktusmentes kapcsolatokra törekvést: „A határszolgálat ellátására vonatkozó ideiglenes utasítást azzal adom ki, hogy a határszolgálat sajátossága és jellege más a jugoszláv és más az osztrák határ területén... A jugoszláv határ területén minden fegyveres összetűzést, különösen a kezdeményezést feltétlenül kerülni kell.

Fontos a szomszédos határügyi szervekkel való kölcsönös, jó viszony megteremtése, illetve az erre irányuló törekvések.”¹¹

A hazai szlovénségre is hatott az újra kibontakozó pánszlávizmus eszméje. Ez nemcsak a határon túlról jelentkezett, hanem érdekes módon még az MKP helyi funkcionáriusai is terjesztették. Titkári jelentésben olvasható például:

„Alsószölnökön Kiss Sándor határvadász őrmester (kommunista) felhívta a figyelmet Gáspár István titkárra, aki marxista elmélet híján a PÁNSZLÁVIZMUST hirdette. Mivel belátom, hogy csak így tudjuk a vend községekben a népet sorainkba állítani, megengedtem, hogy ezt továbbra is hirdethesse... A párt érdekeit szem előtt tartva mentem bele ebbe a játékba.”¹²

Szinte egybeesik a jelenséggel, bár attól függetlenül a *Nyugati Kis Újság* 1945. november 7-i számában *Délszláv unió* címmel ír részletes elemzést Moncsalov ezredesnek a pánszláv bizottság titkárának Szófiában tett ki jelentéseiről. Ebben egy húszmillió balkáni szláv középhatalom kialakulásának lehetőségeit is felvázolta. Ennek látszott kedvezni a jugoszláv föderációs államszerkezet is.

Október 16-án a Rába menti szlovének nevében - 14 aláírással-levelet írtak Vorosilov marsallhoz, a SZEB elnökéhez: „Mi Rába menti szlovének, akik a trianoni békeszerződés szerint a monostori körzet déli részében élünk, a demokratikus föderatív Jugoszláviában élő szlovénekkel egy nemzetet alkotunk, és szlovén nyelven beszélünk, kérjük Excellenciádat járjon közbe a magyar nemzeti kormánynál, hogy állítsanak fel iskolákat, amelyekben a tanítás szlovén anyanyelvünkön folyik a mi szlovén falvainkban. (Itt a falvak felsorolása következik.) Kérésünkkel együtt megküldjük a magyar kormány- hoz intézett levelünk fordítását.”¹³ Ezt a levelet követi egy november 7-én a Szentgotthárdi járási MKP helyiségében felvett panaszos jegyzőkönyv, melynek aláírói között néhány név megegyezik a Vorosilov tábornoknak írt levél aláíróival. A mindkét helyen aláírók a Magyarországi Antifasiszta Szlávok járási szervezetének vezetői voltak.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy a békeszerződés nélküli országban nem véletlenül alakultak ki ilyen ügyek. Volt ennek valós alapja, de jó adag sanda politikai célzatosság is felfedezhető benne.

A belügyminiszter 152.823/1946/III./9. számú határozatára a jugoszláv-magyar jó viszony megszilárdítása érdekében a középületeken szláv nyelven is el kellett helyezni a feliratokat, ahol a lakosság 20 százalékát nemzetiségiek alkották. Ezen túlmenően a saját nyelv használatáról a közigazgatás ügyeiben is rendelkezett, s mindennek a szlovén vidéken érvényt is szereztek rövid időn belül.¹⁵

A nemzetiségi lakosság összeírása

1941. március 18-23. között írták össze a Magyarországon élő nemzetiségi lakosok., így a délszláv nemzetiségű állampolgárokat is. Még a rendeletet megelőző hetekben több cikk foglalkozott a megyei sajtóban az új nemzetiségi törvénnyel és az iskolaügyekkel. „A kormány úgy rendelkezett, hogy saját anyanyelvükön kell oktatásban részesíteni Magyarországon az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulókat. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetve államsegély nyújtásával biztosítják.”¹⁶ A nemzetiségi lakosság összeírását a községi képviselőtestületek által kijelölt, arra alkalmas összeíróbiztosok - a nyelvet jól beszélő pedagógusok - végezték el. Elvileg az összeíróbiztosokkal a nemzetiségi szövetség által delegált ellenőrzőbiztosok is részt vehettek a munkában mint a törvényesség társadalmi őrei, a nemzetiségi lakosság érdekeinek garantálói.

Ez a kitétel csak lehetőségként maradt meg, erre utal a következő jegyzőkönyvi részlet, amely mindhárom körjegyzőségnél a tapasztalatok összegzésénél előfordult: „Megállapítjuk, hogy a délszláv nemzetiségű lakosoknak helyben társadalmi vagy művelődési szervei, egyesületei, intézményei nincsenek, tehát ilyen lakosok összeíróknak nem voltak javaslatba

hozhatók. Ilyen javaslatot a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának szentgotthárdi szervezete sem adott be, így az elrendelt nemzetiségi összeírást ellenőrzőbiztosok közreműködése nélkül kell végrehajtani.”¹⁷

Az összeírást eleve meghatározta a korabeli közhangulat. A suttogó propaganda igyekezett a meglévő bizonytalanságot még inkább mélyíteni. „Ha valaki szlovénnek vallja magát, akkor számolni kell neki a kényszer-kitelepítéssel, átadják őket a jugoszlávoknak”. „Ha magyarnak vallja magát, akkor a végleges elmagyarosításnak néz elébe egész családja.” Az előbbiekről és a hozzá hasonló rémhírekről a *Szabad Nép* is mint olyan példáról írt, amely a számbavétel eredményességét kétségessé teheti.¹⁸

Az összeírás lényeges változást számadatban nem hozott, csak tartalma miatt vált minden probléma forrásává. Mindenki magyar nemzetiségűnek, de szlovén anyanyelvűnek vallotta magát. Az 1941-es népszámlálás nemzetiségi bevallásából származó hátrányokra - a németek kitelepítésére és a csehszlovák-magyar lakosságcsere körülményeire - való figyelemmel érthető volt az összeírás ilyen természetű következménye. Még az összeírás kezdetén feltűnt a bevallás sajátos formája, amely eltért az előző (1930-1941) népszámlálási adatoktól. A közigazgatás vezetőinek ajánlására tettek is kísérletet az összeíróbiztosok, hogy mindenkit bátorítsanak korábbihoz hasonló bevallásokra, de a nép hajthatatlan maradt. Így lettek szlovén anyanyelvű, de magyar nemzetiségű polgárok 1946-ban a hazai szlovének.

A községenkénti adatok csak a természetes szaporulat és halálozás által módosult számokban különböznek az 1941-es népszámlálás eredményétől. Vagyis a lakosság létszámát a háború és a velejáró népmozgások, illetve politikai körülmények nem változtatták meg. Szülőföldjükhöz hűségese emberek maradtak a magyarországi szlovének.

A nemzetiségi oktatás

Magyarország iskolarendszere nem tartozott a fejlettek közé a második világháború előtt. A nemzetiségi oktatás pedig - az ellenforradalmi rendszer lényegéből fakadóan - különösen hátrányos helyzetben volt.

A háborút követően 1945. október 30-án jelent meg a 10030/1945. ME számú rendelet, amely a nemzetiségi tanulók oktatását szabályozta. Ez a jogszabály legalább tíz tanuló jelentkezésétől tette lehetővé a nemzetiségi oktatást. 1946. február elsején, a 300/1946. ME számú rendelet az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulók anyanyelvű oktatását szabályozta, s ezt állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetve államsegély adásával biztosította. „Már 20 nemzetiségi tanuló esetén új iskola állítandó fel. Tíznel több tanulónak pedig (több község) internátussal összekötött körzeti iskolát kell felállítani. Középiskolát is állítanak fel, ha a jelentkezők száma eléri a magyar középiskolák létszámának egyharmadát. Mindehhez tanítói tanfolyamokat szerveznek.”¹⁹ Ha alaposan végiggondoljuk a nemzetiségi iskolaügyre vonatkozó elképzeléseket, nem nehéz megérteni a bizalmatlanságot a nem magyar lakosság körében a népszámlálási összeírások szándékát illetően. Ugyanis a vizsgált területen mindig is magyar volt az oktatás nyelve. A beszélt nyelv, a szlovén tájnyelv, ez jelentős eltérést mutat az irodalmitól. A családban, a faluban szlovénül érintkeztek az emberek, a falu határain túl pedig a magyart használták szóban és írásban egyaránt. Az iskolákban a magyar vagy nemzetiségi tagozatra lehetett jelentkezni. Az itt oly parancsolóan szükségszerű átmeneti lehetőséget nem kívánták kialakítani, pedig hatása kiszámítható lett volna.

Az összeírást követő feladat az iskolaköteles tanulók szlovén nyelvű oktatásának megszervezése volt. A helyzetet súlyosbította, hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja járási tagozatáról hosszú panasz indult útjára a nemzetiségi nyelv oktatásáról szóló rendelet végre nem hajtásáról. Ugyanez a téma - némi túlzással - megjelent Ljubljánában a *Slovenski Poročevalec* (Szlovén Híradó) című újságban „A Rába menti szlovén kisebbség eltáposása” címmel.²⁰ Ugyancsak megjelent az írás a vajdasági *Magyar Szó* című lapjában is.

Mindez természetesen bonyodalmakat okozhatott volna, ha nem létezett volna a jószomszédi viszony. A gondot csak növelte a beíratások eredménye.²¹

Az iskola helye és típusa	beíratkozottak száma	nem jelent meg	magyar tagozatra íratkozott	szlovén tagozatra íratkozott
Apátistvánfalva (rk.)	144	13	144	-
Felsőszőlők (állami)	282	10	281	1
Rábatótfalu (rk.)	126	-	126	-
Szakonyfalva (rk.)	120	-	120	-
Alsószőlők (rk.)	98	-	96	2
Vashegyalja (állami)-	51	4	48	3
Összesen	821	27	815	6

Hasonló helyzet alakult ki a megye horvát nyelvű iskoláiban is. Ezek után a MSzAF előjelzéseinek szándékain már többen elgondolkodtak, bár ugyanazt az iskolatípust szerette volna megszervezni a tanfelügyelet is. A nép szabad akarata kinyilvánítása szerint a magyar tagozatú, a szlovén nyelvet idegen nyelvként tanító iskolába íratta gyermekét, amely konstrukció kezdetben szóba sem került. Bár a fordított megoldás választása megoldhatatlan feladat elé állította volna a tanügyi igazgatást, hisz így sem volt elég szlovénul tanítani tudó pedagógus.

A kijelölt tanerőket csak a következő nyáron iskolázták be 3 hónapos időtartamra, Pécsre. Ezt követően kezdték meg működésüket. Az állam nyelvi pótlék folyósításával ismerte el munkájukat. A közoktatásügyi miniszter közben úgy rendelkezett, hogy Magyarországon 59 községben lesz szláv nyelvű népiskola. Baranya-, Bács-Bodrog-, Vas-, Sopron-, Győr-Moson-, Somogy-, Pest vármegyékben kívántak ilyen iskolákat felállítani. Ugyancsak ekkor született döntés a Pécsen tervezett nyári tanítói továbbképzésről. A tanfolyam előadóivá a pécsi délszláv nemzetiségű, görögkeleti szerb felekezeti tanítókat jelölték ki. E rendelet szerint Vas megyében szláv nyelvű népiskolát kívántak létrehozni: Horvátlövön és Szentpéterfán horvát tanítót, Apátistvánfalván, Vashegyalján, Alsószőlőkön, Szakonyfaluban, Rábatótfaluban és Felsőszőlőkön pedig szlovén tanítási nyelvűt. A rendeletről terjedelmes cikk jelent meg a *Szabad Vasmegye* 1946. május 23-i számában. Az MKP 1946 tavaszán nagy odafigyeléssel követte nyomon az eseményeket:

„A vend vidék elégedetlen és nyugtalanok a szlovén nyelv tanítása ellen az iskolában. A szlovén nyelv tanítását csak néhány jugoszláv érzelmű agitátor kívánja, akik odaátrol vannak irányítva. A lakosság nem akarja a szláv nyelvű tanítást, mondván, hogy nekik a magyar nyelv tanításra van szükségük, nem akarnak jugoszlávok lenni. Ha visszakapnák a magyar nyelvű tanítást, propaganda lenne Pártunk részére, mert a járási szervezőnk lejárta a vend községeket, és mindenütt általános a felháborodás az iskolai tanítás ellen, és kérték a magyar nyelvű iskolát a járási szervezőtől.”²²

Ezeknek az értékeléseknek, mint ahogy a szlovének magatartásának is az előbbieken jelzettekén túl erőteljes külpolitika motivációi voltak. A suttogó propagandát erősítette a hivatalos sajtóból kapott információk sora. „Tito tábornagy külpolitikai exposéja” címmel az 1946. április 2-án elhangzott beszédből - melyet a Jugoszláv Nemzetgyűlésben tartott - idéz a megyei lap. A beszédben elhangzott a néprajzi határ fogalma, és a Rába vidék szlovén falvait konkrétan is megemlítette.²³ Április 19-én a következőket írta az MKP titkári jelentésben: „A nemzetiségi falvakban (vend községek) a hangulat még mindig nem tisztult le, de mindenesetre megjegyyezhetjük, hogy a félelemérzet komolyan csökkent, s így már többen minden gátlás nélkül magukat vendeknek, illetve szlávoknak vallották. Mindezek ellenére mégis határozott kívánságuk, hogy ők magyar határokon belül maradjanak.”²⁴

Annak magyarázatául, hogy milyen fontos kérdés volt e vidéken a nemzetközileg is szavatolt szerződés igénye, idézzük a következő mondatot: „A vend községekben nehéz a helyzetünk, ott nehezebben politizálnak az emberek: békekötésre várnak...”²⁵

Az összeírás és az iskolák ügye jelentős mértékben pezsdítette a szlovén falvak közéletét. Nyilvános fórumok, pártviták és agitációk színtere lett a vidék. A népben pedig egyre erősödött az az évszázadok során kialakult érzés, hogy ő ugyan szlovén anyanyelvű, de magyar hazában élt eddig, és itt akar élni ezután is. Ha pedig szabadon dönthet, akkor elvárja álláspontja tiszteletben tartását - teljes joggal.

Békeszerződés Az 1947-es esztendő az erőteljesen fellángolt belpolitikai csatározások, pártküzdelmek jegyében indult. Az előző évben érzékelhető balratolódást, a Baloldali Blokk további térnyerésének megfékezését akarták az ellenzéki pártok. Erre jó alkalom volta béketárgyalást megelőző időszakban a nemzetgyűlés külügyi bizottságában zajló vita. amely a magyar békecélok megfogalmazása, a magyar delegáció összetétele kérdésében folyt. Dolgozatunkban csak a déli szomszédal kapcsolatos néhány kérdést kívánjuk felvetni.

Az Ausztria és Jugoszlávia felőli határaink megállapításáról folytatott vitában a kapott javaslatot senki nem vonta kétségbe a külügyi bizottságban. A *Szabad Népb*ben leközölt cikk „A magyar békeszerződés tervezete” tartalmazta a tervezet leglényegesebb kérdéseit.²⁶ A szlovén lakosság tulajdonképpen megnyugodhatott volna, hisz a trianoni határon belül éltek, de a jugoszláv koncepció t jelző - néprajzi határokat érintő - elképzelés az előbbieknél ellentmondani látszott. A *Szabad Vasmegye* arról tudósított, hogy a párizsi magyar és jugoszláv békelegációk között baráti tárgyalás folyik a jugoszlávok által javasolt lakosságcsereéről és pénzügyi egyezményről. Az egyezmény lényegéről csak azt írták meg, hogy „...kölcsonösen nem haladhatja meg a 40 000 főt. Az áttelepítésre jelentkezőket szabad véleménynyilvánítás alapján jelölik ki. A folyamat az áttelepülési szerződés aláírása után egy évvel kezdődhet, és három évig tarthat. Az átköltözők magukkal vihetik ingóságukat. Az itt maradó ingatlanait az állam, amelyet elhagynak, megtéríti.”²⁷ A német ajkúak magyarországi - így a tárgyaló területéről is folyamatban lévő - kitelepítésének gyakorlata, sem pedig az említett újságcikk nem tudta megnyugtatni a kedélyeket. Ugyanezen újság párizsi tudósításában számolt be a magyar területi és politikai bizottság üléséről, ahol a tervezet II.-III. és IV. cikkelyének tárgyalása folyt. A jugoszláv és csehszlovák delegátus pótindítványt terjesztett elő, amely a magyarországi revizionista egyesületek felszámolását kérte (konkrét megjelölés nélkül). Ugyanitt „Kardelj hangsúlyozta, hogy a magyar nép revíziós igényeinek fenntartásával elutasítja a környező országok segítő kezét.”²⁸

Alig két héttel később, Gyöngyösi János külügyminisztert értesítette Szimics Sztanoja jugoszláv kiküldött. hogy kormánya elhatározta a szabályos diplomáciai kapcsolat létesítését Magyarországgal. Gyöngyösi elmondása szerint a lakosságcsere és a vízügyi indítványok (jugoszláv) kérdésében közvetlen tárgyalás lesz a két fél között, ezért Jugoszlávia visszavonta mindkét pótindítványt. A formálisan fenn álló hadiállapot tehát már a békekötés előtt megszűnt.²⁹

A békeszerződést előkészítő tárgyalásokon követelésekkel előálló szomszédaink közül aránylag a jugoszlávok voltak a legkorrektebbek. Ugyanezen kérdésekről Kardelj korabeli feljegyzésében a következőket írta: „Magyar- ország ügyét Gerő Ernő képviselte. A konferencia előtt többször is találkoztunk, s igyekeztünk egyeztetni álláspontjainkat. Ezért magán az értekezleten nem bocsátkoztunk heves szócsatába egymással, elmaradt tehát a szenvedélyes vita, amely Olaszországgal kapcsolatban minduntalan fellángolt, megvallom, főleg az én kezdeményezéseimre. A Magyarországgal kötendő szerződésről folytatott tárgyalások elsősorban a jóvátételre, valamint a Jugoszláviában élő magyarok egy részének kitelepítésére vonatkoztak. Főleg azért szorgalmaztuk a magyarok egy részének kitelepítését, mert ezzel legalizálni akartuk a németek kiutasítását. Valójában csak kisebb számú vajdasági magyarról volt szó, mindössze negyvenezerről, közülük azonban senki sem hagyta el

otthonát. A Magyarországra kirótt jóvátétel nem volt tetemes, meg kell azonban mondanom, hogy a magyarok igen lelkiismeretesen fizették.”³⁰ A párizsi békekonferencián a jugoszláv és magyar küldöttek többször is tárgyaltak a lakosság kicserélésének lehetőségéről mint olyan módszerről, amely véget vetne a mindkét országot szorongató kisebbségi problémának. Végül azonban semmi sem történt e terv végrehajtására.”³¹

A lakosságcserére vonatkozó sajtóutalások-bár maga az elképzelés nem jutott nálunk a megoldandó ügyek kategóriájába-nem hatottak kedvezően a magyarországi délszláv nemzetiségekre. Nem volt vitás a nemzetiségek nemzeti öntudata, szimpátiája az új jugoszláv renddel kapcsolatban, de a gazdaságilag elmaradott agrárállam és a proletárdiktatúra, s mindaz amit az emberek erről tudhattak, nem sarkallta őket az áttelepülésre.

Az 1947. február 10-i békekötést higgadt és mértéktartó véleménynyilvánítások fogadták a határvidéken. Tulajdonképpen ezt a hangulatot sugallták az újságok is. A szlovén nemzetiség részben fellélegzett (az őt érintő határmegállapítás a várt kedvező fordulatot hozta), részben viszont a magyarsággal egyetemben ők is döbbenettel fogadták a békeszerződést. Egy korábbi rendszer bűneit sújtó diktátum terheit kellett a fiatal, kibontakozóban lévő népi demokráciának magára vállalnia. A békeszerződés jó néhány kitételéből származó ellentmondás kedvező talajt jelentett a nacionalizmus élesztgetésére, s ezt a nemzetgyűlési választások idején az ellenzéki pártok igyekeztek kihasználni.

A magyar kormány baráti külpolitikáját Vas megye a maga lehetőségeivel, eszközeivel akarta szolgálni. A megye építőmunkásainak körében volt a legnagyobb ezen időszakban a munkanélküliség. A magántőke visszahúzódott az építkezésektől. A Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetségének Központja javasolta, hogy az ez évi szezonra kínálkozó Jugoszláviai foglalkoztatást használja ki a megye.³²

A jó kapcsolatok fenntartására és elmélyítésére a Jugoszláv-Magyar Művelődési Társaság megyei szervezetének létrehozását határozták el. Csuka Zoltán író, a társaság főtíkára összehívta a délszláv nyelveket beszélő vagy ilyen ügyekkel foglalkozókat a délszláv népek barátainak összefogására. Alapos előkészületeket követően május 31-én Szombathelyen a Savária moziban összeült a Magyar-Jugoszláv Társaság helyi csoportjának alakuló ülése. Jugoszláviai művészek, írók és politikai vezetők részvételével történt mindez. Az ügy iránti figyelmességet jelzi, hogy Gyöngyösi János külügyminiszter mondta az ünnepi beszédet. A társaság tisztségviselői között találjuk: Kovács Sándor megyéspüspököt, Safranko Emánuel főispánt, Kovács József alispánt, Oláh Imre MÁV-üzletigazgatót, Bariska Mihály tankerületi főigazgatót, Ember József rendőralezredest, Pető Ernő kórházi főorvost.³³ A társaság munkájába aktívan bekapcsolódott a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének megyei szervezete is.³⁴ Ezt követően több tudósítás, cikk foglalkozott a jugoszláviai magyarok helyzetével, politikai kapcsolatainkkal. Júliusban 414 magyar hadifogoly Belgrádból való elbocsátásáról tudósított a *Szabad Vasmegye*. Ugyanezen számban a vajdasági magyarok helyzetéről olvashatunk: „huszonötezer magyar kapott földet. Sajtószabadság van. Részt vesznek a közigazgatásban. 161 elemi iskolája, 25 gimnáziuma, 3 főgimnáziuma van az ottani magyarságnak.”³⁵

A kapcsolatok dokumentumait vizsgálva viszont a nálunk élő nemzetiségek életéről, a beilleszkedés lehetőségeiről, állapotáról sajnálatosan nem jelentek meg újságainkban az előbbiekhöz hasonló tartalmi vagy elemző írások. Vagy közelebb álltak hozzájuk a külföldi magyarok problémái, mint a nálunk élő nemzetiségek gondja, vagy a kapcsolatápolás utóbbiakban rejlő lehetőségeit ekkor még nem eléggé ismerték fel.

* Ez a tanulmány egy hosszabb kézirat részleteként a Rába menti szlovének történetét elemzi a második világháború utáni koalíciós időszakban.

Jegyzetek

- 1 Kővágó László: *A Magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés (1918-1945)*. Budapest 1985. 294.
- 2 Ljubomir S. Lastic: *Iz hase preteklosti*. 2. (Múltunkból) Budapest 1980. 23.
- 3 Uo. 67.
- 4 Feljegyzés 1984 februárjában Tóth Ferenc budapesti lakossal, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja volt Vas megyei titkárával folytatott beszélgetésről.
- 5 (Jugoszlávia szabadon bocsátja a magyar hadifoglyokat). *Szabad Vasmegye* 1945. szeptember 28.
- 6 Jugoszlávia. *Szabad Vasmegye* 1945. október 3.
- 7 Húszezer főnyi embertömeg hallgatta meg Rajk Lászlót az MKP szombathelyi népgyűlésén. *Szabad Vasmegye* 1945. augusztus 28.
- 8 Vas Megyei Levéltár (Vam L) XXXIII. fond F:26. 26. oe. Az MKP Szentgotthárdi szervezetének titkára tájékoztatója a Területi Bizottságnak. 1945. VIII. 2-án: „Folyó hó 1-én jugoszláv elvtársak látogattak meg. Céljuk volt, hogy a jugoszláv-magyar kapcsolatokat kimélyítsék és egyben meghívást adtak át augusztus 15-re Muraszombatba, az ottani orosz hősi halottak emlékművének leleplezési ünnepélyére. 50 magyar elvtársat szeretnének kivinni, 3 személy és 1 db tehergépkocsi jönne ide Szentgotthárdra.”
- 9 Tito tábornagy külpolitikai expozéja. *Szabad Vasmegye* 1946. április 3.
- 10 Jegyzőkönyv. Felvétel 1945. november 7-én Szentgotthárdon az MKP hivatalos helyiségében.
Jelen vannak: Kerécz Jenő, Konkolics Ferenc a szlovén kisebbség képviselői és Nass Mihály, Bartók Károly MKP-vezetők. Előadják, hogy 1945. november 2-án ismételt megjelentek a honvédség emberei Vashegyalján, s szerintük betanult módszerekkel tartottak házkutatásokat a szlovén kisebbséghez hű embereiknél.
Az egyik lakásban talált Tito-fényképet letépték és „bevele a tűzbe” felkiáltással a kályha elé dobták. Az őrmester szidta a szlovén lakosokat: „az istenit ennek a partizán országnak” stb. Ilyen dolgok napirenden vannak. Felsőszölnökön szintén sérelem érte a kisebbséget. Kettő kommunista párttagot letartóztattak és bekísérték Szentgotthárdra a fogdába. Lázár Vilmos asztalos és Gáspár Gusztáv most Szombathelyen vannak letartóztatva.
Az ilyen és hasonló dolgok, megfigyelésünk szerint mindig valami gyűlés vagy ünnepély előtt vagy utána történnek. A szlovén kisebbség nevében tiltakozunk ezek ellen, mert mikor Jugoszláviában a magyar kisebbségnek önkormányzati joga van, nekünk csak az üldözés jut osztályrészül.
Semmi mást nem kélnünk, csak ugyanazokat a jogokat, amit Jugoszlávia megadott a magyar-kisebbségnek. Ezeket a dolgokat orvoslás végett az MKP-hoz terjesztjük, mert reméljük nem lesz szükséges külföldről segítséget kérni. Km. négy aláírással.
Vam LXXXIII. fond F:26. 37. oe.
- 11 Vam L. Főispáni Elnöki iratok 1945-46. XXI. 1. a/1. Ideiglenes utasítás a határszolgálat ellátására. 1945. június 29.
- 12 Vam L XXXIII. fond F:26. 2. oe.
- 13 Vam L. Főispáni Elnöki iratok 1945-46. XXI. 1./a./1. Megjegyzésként szerepel a levél iktatásán, hogy 1945. december 8-án átküldte Levuskin vezérőrnagy Tildy Zoltán miniszterelnöknek 1945 ME III./60 szám alatt.
- 14 Vam L XXXIII. fond F:26. 37. oe.
- 15 Vam L. községi iratok Felsőszölnök. 1945-46. V. K. 15./9. cs.
- 16 A nemzetiségi oktatás... *Szabad Vasmegye* 1946. január 12.
- 17 Vam L. községi iratok Felsőszölnök. 1945-46. V. K. 15./8. cs. Vallás- és közoktatásügyi miniszterhez szóló felterjesztés 1946. március 29-én.
- 18 A magyar és jugoszláv nemzetiségi probléma. *Szabad Nép* 1946. április 21.
- 19 Az iskolák ügye az új nemzetiségi törvény alapján. *Szabad Vasmegye* 1946. január 30.
- 20 Vam L. Tanfelügyelő Elnöki iratok 1945-46. XX IV. 502. a/1.
- 21 Uo.
- 22 Vam L XXXIII. fond F:27. 14. oe.
- 23 *Szabad Vasmegye* 1946. április 10. 73. sz. 1.
- 24 Vam L MKP Szentgotthárdi járási titkár 1946. IV. 19-én kelt jelentéséből.
- 25 Uo. 1946. VII. 19-én kelt jelentéséből.
- 26 *Szabad Nép* 1946. augusztus 1.; Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947*. Kossuth 1982. 184-198.
- 27 Magyar-Jugoszláv lakosságcsere-egyezmény készül. *Szabad Vasmegye* 1946. szeptember 15.
- 28 A magyar revizionizmust támadta Párizsban a csehszlovák és a jugoszláv megbízott. Uo.
- 29 Diplomáciai kapcsolat jött létre Magyarország és Jugoszlávia között. *Új Vasvármegye* 1946. szeptember 27.
- 30 Edvard Kardelj: *Spomini (Sécanja), Boj ta priznanje in neodvstnost nove Jugoslavie 1944-1957*. Drzavna zalozba Slovenjje, Ljubljana 1980. 97-98.
- 31 Paul Shoup: *A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában*. 139.

- 32 Jugoszláviában kaphatnak munkát a munkanélküli Vas megyei építőmunkások. *Szabad Vasmegye* 1947. április 17.
- 33 Megalakult a Magyar-Jugoszláv Társaság szombathelyi csoportja. *Szabad Vasmegye* 1947. június 2.
- 34 A korábban említett Magyarországi Antifasiszta Szlovák Szervezetének (MAfSZ) felbomlása után, 1947. július 19-én Bácsalmáson összeült kongresszus hozta létre az MDDSZ-t.
- 35 Jugoszlávia is hazabocsátja a magyar hadifoglyokat. A magyarok teljes egyenlőséget élveznek Jugoszláviában. *Szabad Vasmegye* 1947. július 13.

FERENC STIPKOVITS

HISTORY OF RABA-SLOVENIANS UNTIL THE ELECTIONS IN 1947

The history of Slovenians along the Raba river, as well as that of every national minority in Hungary, was determined by two factors after World War II. The first was Hungarian foreign policy and Hungary's relations to its neighboring countries, which have been taken shape in the shadow of peace treaties. The second were the relations of the minorities to their motherland and their relations to their mother nations on the other side of the boundaries. The two type of relations stood often in sharp contrast, involving different expectations, and did not satisfy either parties. This uncertainty often led to ambiguous decisions on the side of national minorities.

SZESZTAY ÁDÁM

Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban

Az általános enyhülés, amit az 1956-os év első fele hozott az egész országnak, a hazai nem magyarokat mint állampolgárokat és mint kisebbségeket egyaránt érintette. Meg kell említeni az MDP 1956. májusi nemzetiségi határozatát,¹ amely - úgy tűnik - valójában egy öncélú nemzetiségpolitika kiindulásaként készült.² Ez önmagában valószínűleg nem jelentett sokat a nemzetiségek számára.

A német oktatás már évek óta szerveződött, azonban a párthatározat nyomán³ az 1956 nyarán megnyitott bajai gimnáziumi osztály és a Pécsi Pedagógiai Főiskolán létesített német tanszék azt a benyomást kelthette, hogy a németek most váltak Valóban egyenrangú állampolgárrá.⁴ Felmerült, hogy a német lapot napilappá szervezik,⁵ ami azt jelentette volna, elismerik e nemzetiség kiemelt jelentőségét és a többi kisebbséghez képest nagyobb igényeit. Nőtt a gyülekezési és szerveződési szabadság, amiből a népszokások szabadabb gyakorlása következett. Ebben az évben a bunyevácok újra megtarthatták a prélót.⁶ Olyan falvakban, ahol nem magyar anyanyelvű lakosok éltek, nemzetiségi osztályokat nyitottak, itt-ott meg is szüntettek, ahol nem volt rájuk szükség. Nem elhanyagolható szempont a nemzetiségek számára a szomszéd országok felé megnőtt utazási lehetőség sem,⁷ akkor is, ha több nemzetiségi csoportnál kérdéses, mennyire tekintik anyaországnak a hozzájuk hasonló nyelvű szomszéd országot. A döntő kérdésekben azonban nem történt javulás. A németek nem látogathatták meg kitelepített rokonaikat, nem számolták fel az összeköltöztetéseket, késlekedett a meghurcolt délszlávok személyes rehabilitációja. Az orosz nyelv általánosan kötelezővé tétele zavarokat okozott a nemzetiségi iskolákban.⁸

A minisztériumi és a pártanyagok szerint 1956. október és az azt követő hónapok eseményei leginkább „a nemzetiségi oktató-nevelő munka területén (...) éreztették hatásukat. Egyes megyei és járási oktatási osztályokról kapott szóbeli tájékoztatások (az MMNO részére) azt bizonyítják, hogy a nemzetiségi diákkotthonos anyanyelvi tanítású általános és középiskolák tanulólétszáma csökkent. Néhányan a nemzetiségi pedagógusok közül is elhagyták szolgálati helyüket. A nyelvoktató iskolák területén több helyről a nyelvoktatás részleges vagy teljes megszüntetését jelentették. A nemzetiségi szakfelügyelők számában is változások történtek.”⁹

Ez azonban korántsem jelenti, hogy csak az oktatásban tanulmányozhatjuk, mi is történt nemzetiségeink körében az októberi napokban. A forradalmi hangulatot a nemzetiségeknél nem föltétlenül a meghurcoltatás szülte elégedetlenség idézte elő. Az az érdekes, hogy a leghátrányosabb helyzetű nemzetiség, a németek részéről találkozunk viszonylag passzív reagálással. Ezzel szemben azok, akik a másik meghurcolt csoport, a délszlávok nevében szólottak, nem teketóriáztak kimondani, ami a lelkükben volt. A szlovákok, de még a románok is komoly ellenállást mutattak, pedig az ő hűségükre volt oly büszke a már említett 1958-as tervezet, és az ő nemzetiségi szövetségeik voltak, akik később alig győzték hangoztatni ezt a hűséget.¹⁰

Mit kívánt a „délszláv” nemzetiség?

A délszláv szervezet nem is titkolta, hogy akadtak a kisebbség soraiban, akik az októberi napok alatt „rossz fát tettek a tűzre”. Az 1960-as nemzetiségi értekezletek többsége igyekezett olyan hangulatot kelteni, mintha az adott etnikai csoport lényegében egységesen a győztes oldalon foglalt volna állást, ahogy azt az 1958. októberi párthatározat fogalmazói

eldöntötték róluk. A délszláv értekezlet résztvevői viszont „szóban és írásban elhatárolták magukat annak a nacionalista csoportnak a nézeteitől, amely az ellenforradalom alatt kezébe kaparintotta a szövetség vezetését és kiadványokat adott ki”,¹¹ azaz nyilvánosan elismerték, hogy valami ilyen csoport létezett. Ognyenovics Milán főtítkári beszéde több oldalon át foglalkozott a forradalom hatásával az MDDSZ-re. „A délszlávok között is akadtak olyanok, akik nem értették meg 1956 őszén az események lényegét, nem értették meg, hogy az ellenforradalom győzelme a kapitalista elnyomás visszatérését jelenti. Az ilyen délszlávok egy csoportja a „Szövetségben is megjelent, hogy »átvegye a hatalmat«. S ha november 4. után már nem is volt befolyásuk a szövetség munkájára, hatásuk még később is érezhető volt...”¹²

Úgy tűnik, az MDDSZ - az egykori ASF (Szlávok Antifasiszta Frontja) - sztálinista rendszerbe tagozása, vezetőségének kicserélése volt a délszlávok sérelmei között a legsúlyosabb, ezzel ugyanis a szervezet elvesztette meglévő érdekképviselői jellegét. Amit első helyen vártak a szabadságtól, érthetően ennek az újratemtése volt. Különös módon a másik fő sérelem, a számos értelmiségi „titóizmus” címen történt meghurcolása volt, de ez csak elég kis hangsúllyal szerepelt a forradalomban.

A forradalom idején nyugodtan beszélhetünk a délszlávok tevékenységéről, és nem külön a szerbekéről, horvátokéről, vendekéről; nemcsak azért, mert a dokumentumok így fogalmazzak, hanem mert az etnikai különbségek ellenére egységes közösségként álltak elő követeléseikkel.

Október 26-án Pécsen fogalmazta meg *Lásztity Sz. Szvetozár* görögkeleti pápa azt a kiáltványt, amelyben igyekezett összefoglalni a délszlávok követeléseit.¹³ Valószínűleg személyesen fordíthatta magyarra, amit a fordítás szövegében a nyelvi hibák jeleznek.

A kiáltványban igen érdekes kettős törekvés érvényesül. Egyrészt egy demokratizálási igényt látunk: függetlenséget kíván a szervezetnek, és alulról építkező, demokratikus felépítést a szervezeten belül. A délszláv lakta területek képviselői írták alá (igaz, nem ismeretes, milyen felhatalmazással). A másik oldalon viszont az asszimilációt teljesen antidemokratikus úton kívánta a délszláv tíz pont fogalmazója feltartóztatni: az oktatás kötelezővé tételével a többségi délszláv településeken - akár a szülők óhaja ellenében is.¹⁴ *Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség?* elsősorban nemzeti céllal fogalmazódott, a demokratizálás mint ennek alárendelt igény jelentkezett. Az oktatást érintő kitételből arra is következtethetünk, hogy a délszláv forradalmi mozgalom kezdeményezői aggódtak, a nemzeti megújulás csak az értelmiség igénye, a délszláv lakosság többsége nem érzi magáénak, s a szabadság elérése után önként fog továbbhaladni az etnikai felszívódás útján. A fogalmazványból, ha nem is közvetlenül, de felismerhetően kitűnik, hogy a szerző Jugoszláviát a magyarországi délszlávok anyaországának tekinti, a kisebbséget pedig hídnak a két állam között. Nem tudni, jelszó-e vagy őszinte felkiáltás a szöveg végén Magyarország éltetése, annyi azonban kétségtelen, hogy a nemzetiségi követelések összekötését deklarálja a magyar forradalommal.

Később ugyanezzel a címmel megjelent a délszláv követeléseknek egy rendszerezettebb, finomított megfogalmazású változata.¹⁵ Feltételezhető, hogy ennek a későbbi változatnak szerkesztője (vagy szerkesztői) számára alapul szolgált Lasztity L. Szvetozár írása, de nem azonos(ak) vele. A második *Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség?* fordítását alighanem későbbi időpontban - talán a felelősségrevonás céljából - az MMNO készíthette, amire nyelvi helyessége, a gépelés minősége és a kéziratos, illetve gépelt rájegyzések utalnak.

Ebben a változatban pontokban különülnek el a főbb követelések: (I.) a szövetség demokratikus reformja, (II.) a nemzeti kisebbség képviselője az állami szervekben, (III.) az iskoláztatás bizonyos átalakításai, (IV.) az üldözött délszlávok rehabilitációja, (V.) változtatások a kulturális munkában. A változat egyrészt finomított valamennyit az október 26-i kiáltvány megfogalmazásain és követelésein, másrészt bizonyos elvárások

radikalizálódásával találkozunk benne. Immár nem akarja kötelezővé tenni a délszláv (illetve délszláv származású) gyerekek számára a nemzetiségi oktatást, az MMNO-ban pedig anélkül, hogy a nem nemzetiségi alkalmazottak elmozdítását követelné, nem csupán a délszlávoknak, hanem mind a négy „bevett” nemzetiségnek kér képviselőt. Annyiban viszont túllép az első memorandum tervein, hogy a szervezet vezetőségének nemcsak legitimitációját köti megválasztáshoz, hanem a választóktól származtatott felelősségét is kimondja. Ez a kiáltvány nem feledkezik meg a sajtóról sem: „*A délszláv kisebbség lapja nem lehet önálló, a szövetség hatáskörébe kell tartoznia*”. Fölmerül annak igénye, hogy a délszlávokkal foglalkozó intézményeket telepítsék Budapestről közelebb a nemzetiséglakta területekhez. Pontjai között megjelennek olyan elvárások is, amelyek később állami és pártszinten is megfogalmazódtak: a délszláv értelmiség nemzetiségi területre helyezése és ezeken a területeken a nemzetiségi nyelvű hivatalos feliratok, illetve hirdetések bevezetése. Az eredeti, horvát nyelvű fogalmazványra valaki utólag rájegyezte a később sokat tárgyalt témát: nemzetiségi nyelvű rádióműsort a délszlávoknak a Kossuth-adón és pécsi adón.

A forradalom bukása után a délszlávok nem adták fel a reményt. *Lásztity Ljubomir* tervezete,¹⁶ amelyet a szövetség aktivistáinak március 17-i ülésén¹⁷ képviselt, igen érdekes elgondolást takar: minél nagyobb nemzetiségi, pontosabban szervezeti autonómia elérésére törekszik a szocialista politikai rendszer elvi struktúrái között.

A tervezet sajátosan egyesíti az alulról építkezés és a központosítás formáit. Eszerint egy, a helyi gyűléseken választott kongresszus választaná és látná el programmal a központi vezetőséget vagy a választmányt, aki saját soraiból intéző bizottságot állítana. Az intéző bizottság két része: a tiszteletbeli elnökség - amelyet mindenkor egy horvát elnök, egy szerb és egy szlovén alelnök alkot - és az ügyintézők testülete. Eddig az alulról építkezés. Az intéző bizottság irányítaná a körzeti (nagyobb területeket összefogó) és a helyi bizottságokat. A helyi (települési) bizottságokat¹⁸ szintén az intéző bizottság jelölné, viszont a helybeli délszlávok választanák.

A tervezetnek két igazán érdekes pontja van. Egyik a tagság elvetése a tömegszervezetben.¹⁹ „*A délszláv Szövetségnek nincs külön tagsága, hanem minden délszláv fizikai és szellemi dolgozó, aki a szocialista társadalmi rend híve, aki magáévá teszi a Szövetség programját, részt vehet helyi képviselői megválasztásában.*” E mögött a terv mögött egyfajta kollektivisták szemléletén túl ugyanaz az aggodalom húzódott meg, amellyel Lásztity Sz. Szvetozár - kiáltványában találkoztunk (amely, szintén úgy tekinthető, mint ennek a tervezetnek az elődje). Szerzője attól tartott, hogy az alulról építkező szervezet tagságának alacsony száma rávilágít, milyen kevés az aktivizálható, öntudatos délszlávok száma. A másik érdekes pont az intéző bizottság operatív (ügyintézői) részének és a helyi bizottságoknak az összetétele. Az operatív személyek között a főtítkáron, a szervezési titkáron, a kulturális és az iskolaügyi referensen kívül a *Naše Novine* főszerkesztője vett volna részt, a helyi szervek tagjai pedig a délszláv tanító, a könyvtáros, a néptáncgyűttes vezetője és a *Naše Novine* levelezője kellett legyen.²⁰ Minthogy mindkét bizottság, ha nem is közvetlenül, de választott testület, ez a tervezet választhatóvá (valamilyen fokon népileg ellenőrzötté) akarta tenni, azaz politikai hatalomként akarta kezelni az országos délszláv sajtót és az egész helyi kulturális életet. (Ezzel együtt itt is világosan megjelenik az a gondolat, amivel már a második *Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség?*-ben találkoztunk: legyen a *Naše Novine* a szövetség lapja.) Mondani sem kell, hogy egy ilyen tervezet megvalósításáról, amelyről némi túlzással azt mondhatjuk, a délszlávok számára valamiféle „emberarcúbb szocializmust álmódott”, szó sem lehetett a korai Kádár-korszakban. Akkor sem, ha Lásztity Ljubomir a végére külön magyarázatot csatolt - „*az esetleges tévedések elkerülése végett*” - a párt vezetőszerének biztosításáról.²¹ Ez a külön magyarázat teljességgel kiiktatta a második Memorandumban megjelenő vezetőségi felelősséget.

Mindennek ellenére *Ognyenovics Milán* nem alaptalanul mondta 1960-ban, hogy amikor „megalakult a munkásörtség, (...) soraiban falvainkban sok délszláv dolgozót találunk”.²² Az, hogy sokan, talán túlzás, de valóban voltak délszlávok, akik a kommunista uralom fenntartását segítették elő.²³ Nem tudom, milyen konkrét esetekre gondolt *Ognyenovics*, azt állítva, hogy „az ellenforradalom idején sok olyan délszláv dolgozó állt ki a népi hatalom védelmében, Pártunk és szocialista hazánk védelmében, akiket az előző időszakban sérelem ért”. El tudom képzelni, hogy egyfajta „szláv testvériség” folytán igaz, ami ezt a gondolatot alátámasztani látszik, miszerint a „*délszláv lakosság körében erősebb a Szovjetunió iránt érzett szeretet, nagyon sokan részt vettek a szovjet katonák által rendezett barátsági estéken*”.²⁴

Gazeta Romîna: román nemzetiségi lap a forradalom alatt

A statisztikai adatok szerint, identitásában és anyaországa nemtörődömsége szempontjából is a négy „bevett” nemzetiség között a hazai románság tűnik a leggyöngébb kisebbségnek. Ennek ellenére róluk is elmondhatjuk, hogy voltak köztük, akik a magyar forradalmat saját nemzetiségi ébredésükként élték meg.²⁵ A forradalom idején olyan törekvéssel találkozunk körükben, amely a szabadságot saját, *magyarországi román* különállás-tudatuk megerősítésére akarta használni. Ezt a törekvést a *Gazeta Romîna* kiadása jelzi.²⁶

Eddigi ismereteink szerint a lap, amelynek címét „Román Újság”-nak fordíthatjuk, az egyetlen nemzetiségi újság, amely a forradalom idején is megjelent, és a forradalom oldalán állt.

Az egyetlen oldal terjedelmű, egyetlen számot megért lap- ugyan fejlécén továbbra is az MRDSZ orgánumának nevezte magát - gyökeresen szakítani akart a forradalom előtti román újsággal, a *Libertatea Noastră-val*. Ezt nemcsak a számozás fejezte ki, hogy tudniillik, az első évfolyam első számával indult az új cím, hanem a szerkesztők, akiknek névsorát érdemes lenne ismerni, a vezércikkben is emellett tették le a voksot. A *Libertatea Noastră*-tól való elhatárolódás magyarázata egyben az egész korábbi (és követve a későbbi), románokra vonatkozó kultúrpolitika kritikája is.

Mindenekelőtt tiszta tájékoztatást ígér a régi hamissal szemben. A tiszta tartalom pedig a tiszta formát feltételezi: a sajtó nyelvezetének megtisztítását: „*Mindenki számára érthetően, igazi román nyelven fogunk írni, elkerülvén a hungarizmusokat, de azokat a kifejezéseket is, amelyek az itt élő népesség többségének ismeretlenek.*” (Kiemelés tőlem -Sz. Á.) A nyelv megtisztítása kimondatlanul két, szélesebb jelentésű probléma kezelésére utal. Az egyik - világosan kitűnik az idézett mondatból - az asszimiláció a magyarság irányában. A másikra abból következtethetünk, hogy az „igazi román nyelv” esetében pont az „igazi” nem irodalmi (Romániában hivatalosan használt) román nyelven, hanem tájszólásban került papírra, tehát az „itt élő népesség többségének” nem ismeretlen kifejezéssel. A vezércikk így egyben az ellen is lázadás, hogy a hazai románokat valamiféle összefüggésbe hozzák Romániával, és annak kultúráját kelljen elsajátítaniuk sajátjuk helyett.

Ezzel függ össze az is, hogy az ismeretlen szerző nagyobb figyelmet ígér a helyi problémáknak, a román lakosságú falvak életének. Ezt a lap tartalma bizonyítja is, bár emellett szélesebb jelentőségű politikai kérdések sem maradnak ki.²⁷ Végül a románokat az újság olvasói közé hívva - új tartalmat ad annak, kik alkotják a hazai román nemzetiséget. Első helyen említi a tanítókat, tehát az értelmiséget, utána a parasztokat, majd rögvést a papokat (vagyis pópákat, akik eddig és a forradalom elfojtása után a népet butító klerikális reakcióként jelentkeztek, míg a valóságban - ezt a párt saját feljegyzései is bizonyítják - a román lakosság egyértelmű szellemi vezetői voltak) és csak végül a máskor mindenható

köztisztviselőket. Munkásokról szó sincs, hiszen a magyarországi román nem szellemi foglalkozásúak szinte mind földművesek voltak.²⁸

A tiszta tájékoztatás, a többségi nemzetbe és az anyaország kultúrájába olvadás elvetése, a lokális kérdések hangsúlyozása és az elhallgattatott rétegek (papok, értelmiség) meghatározó elemként beemelése a hazai román nemzetiség fogalmába - így foglalhatjuk össze azt a programot, amit akarva-akaratlanul megfogalmazott a Gazeta Romîna szerkesztőbizottsága. Mindez a hazai románság nemzettudatának megerősítését, kulturális megmaradását célozza, amit a vezércikk bevezetője világosan meg is fogalmaz. A „nagy magyar költő”, Kölcsey Ferenc szavaira hivatkozva, hogy „nyelvében él a nemzet” (figyelem - fontos, hogy éppen Kölcsey a hivatkozási alap!), kijelenti, hogy „*a Magyarországon élő románok számára az anyanyelv művelése nemcsak szükség, hanem ugyanennyire kötelesség is.*”

A Gazeta Romîna december 9-én jelent meg. Igaz, *Gyulán*, ahol a lap kiadására sor került, a forradalmi hatóságokat csak december 19. után cserélték fel, ekkor, amikor már ellepték az országot a megszálló szovjet alakulatok, semmiképpen sem tekinthető az újság kiadása valamiféle „árral úszásnak”, konformizmusnak.

A várost csak 19-én szállták meg a szovjet csapatok és a pufajkások. Fiatalok fegyveres ellenállást szerveztek, hogy *Gyulavárba* harc árán se engedjék át a megszállókat. Egyik vezetőjük a vélhetően román származású (nem tudni pontosan, minek vallotta magát) *Mány Erzsébet* volt. Fegyveres összeütközésre nem került sor, mert *Petrás János*, a gyulavári Forradalmi Tanács elnöke lebeszélte őket az értelmetlen véráldozatról. Ennek ellenére a fiatal nőt már másnap elfogták, és hamarosan kivégezték Békéscsabán, társával, *Farkas Mihállyal* együtt. A helybeliek úgy tudják, a kivégzett román lány áldott állapotban is volt. Ma őket kettőjüket tiszteli a város mint saját 56-os áldozatait. Mány Erzsébetre mint gyulaira emlékeznek, nem mint a román nemzetiség képviselőjére. Emléküket Békéscsabán a kivégzés színhelyéül szolgáló ház falára erősített tábla őrzi, az első kopjafát 1989-ben állította tiszteletükre az MDF városi szervezete, amikor még sokan féltek, mert - Mány Erzsébet és Farkas Mihály sorsán keresztül -, „megtapasztaltatták velük a félelmet”.²⁹

A szlovák nyelvoktatás felszámolása

Láttuk, hogy a románok és a délszlávok körében az egyéni forradalmi részvételen kívül a nemzetiség mint kollektívum törekvése is jelentkezett 1956-ban. Ugyanez elmondható a szlovákokról is. A különbség az, hogy míg a Gazeta Romîna kiadásával a románok, illetve *a Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség* megfogalmazásával a délszlávok nemzetiségi különállásuk fenntartására akarták kihasználni a hirtelen szabadságot, a szlovákok pont ellenkezőleg. Az ő többségük éppen azzal szállt szembe, hogy akaruk ellenére gátolják beolvadásukat. Természetesen az asszimiláció lehetőségének követelése is lehet egy kisebbség kollektív törekvése, akkor is, ha hajlamosak vagyunk ezt negatív folyamatnak értékelni. Sajátosan a szlovákok, vagy legalábbis szlováknak minősített magyar állampolgárok törekvéséről, ráadásul széles körű törekvéséről van szó, ami persze nem jelenti, hogy minden magyarországi szlovák így gondolkozott.

A szlovákoknak ez a törekvése a nemzetiségi nyelvoktatás (illetve a nemzetiségi nyelvű oktatás) felszámolásában vagy korlátozásában nyilvánult meg az ország sok-sok szlováklakta településén. Igaz, volt, ahol visszaszorult más nemzetiségiek nyelvoktatása is.³⁰

A szlovákok leglényegesebb megmozdulásai a Budapest környéki falvakra jellemzőek.³¹

Püspökhatvanban „az októberi események hatására a *Községi Tanács*”³² október 26-án³³ míg *az albertirsai* Táncsics Iskolában; *Péteriben*, *Pilisen* (itt rögtön október 23-án)³⁴ teljesen,³⁵ *Acsán* és (a későbbi Dabas-) *Sáriban* pedig az alsó tagozati osztályokon „*a szülők önkényesen szüntették meg a nyelvoktatást*”.³⁶ (Kiemelések tőlem - Sz. Á.)

Perbálon is már október 23-án felszámolták a szlovák tanítást. *Sváby Dezső* nyelvtanár január végén meghalt, minden bizonnyal a forradalmi eseményekkel összefüggésben. November 30-án *Albertirsán* a szülők szüntették meg végleg³⁷ a nemzetiségi nyelvtanulást. *Forrón* az alsó tagozaton hagytak fel a nyelv tanításával. *Bánkon* a nyelvtanár távozott a faluból, *Nógrádsápon* az alsó tagozaton, *Nótincsen* mindenestül - ismeretlen okok miatt - az október 23. és január vége közötti idő szakban szűnt meg a nemzetiségi oktatás.³⁸ A börzsönyi szlovákok egyébként itt-ott már a forradalmat megelőzően is hivatalos úton eltöröltették a falusi iskolában a szlovák nyelvet.³⁹

Sok helyen, ha nem is szűnt meg a nemzetiségi oktatás, erősen csökkent a részt vevő tanulók létszáma. A csökkenés a Nógrád megyei *Alsópetényben* 54 százalék, *Vanyarcon* 64 százalék, *Béren* 17 százalék. A fogyatkozás ekkora méreteit nem magyarázhatjuk a tanulók halálával, sem külföldre távozásával. Igaz, van ellenpélda is. *Békéscsabán* a VII. sz. általános iskolában az év eleji 102 főnél 77 fővel több diák tanult szlovácul az októberi események után. Magyarázattal a források között nem találkozunk. Mivel ugyanennek, a viszonylag nagy városnak más iskoláinál ebben az időben fogyás mutatkozik, nem elképzelhetetlen, hogy az iskolák oktatási színvonala közötti különbség vonzott át diákokat egyikből a másikba. Komoly fogyatkozás érte a fővárosi délszláv oktatási intézményeket is. Január végén a tanítóképzőből csak kettő, a gimnáziumból viszont 18, az általános iskolából pedig 40 tanuló hiányzott.⁴⁰ Világosan észrevehető azonban, hogy ennek okát az MMNO abban látta: a bizonytalan viszonyok között a vidéki szülők nem merik *Budapestre* iskolába engedni gyermekeiket.⁴¹ A forradalom alatt megszűnt a *fóti* speciális cigányosztály is.⁴² A németekre pedig 1956-57-ben éppenséggel az ellenkező tendencia érvényes, mint a szlovák iskolákra.⁴³

Természetesen felmerülhet, mint ahogy fel is merült a kérdés, vajon tényleg a hazai szlovákság törekvését takarta-e az iskolák megszüntetése? Került magyarázat a tagadó válaszra: természetes, hogy a kisebbségi iskolák felszámolása a „nacionalista ellenforradalmárok” műve, mint ahogy „az ellenforradalom idején az akkori »vezetők« *Kesztölcön* is meg akarták szüntetni a szlovák nyelv tanítását. Sok szülőt sikerült meggyőzteniük, de 78 szülő kitarzott a szlovák nyelv tanítása mellett.”⁴⁴

Ami éppen *Kesztölcöt* illeti, a helyi iskolaigazgató jelentése kevésbé tűnik tendenciózusnak: „Az októberi események megkövetelték, hogy megkérdezzük a szülőket, tekintve, hogy igen fájó pontjuk volt az anyanyelvi oktatás ügye, kívánják-e az anyanyelvi oktatást. Leszavazott 300 tanuló szülője. 233 szülője élesen elutasította, míg 65 tanuló szülője továbbra is kívánta az anyanyelv oktatását. E döntés alapján megszüntettem a mindenkire nézve kötelező anyanyelv oktatását. Akik kívánják - összevont tanulócsoportokban - tanulhatják az anyanyelvet.” (A kiemelés eredeti.)⁴⁵ *Kesztölc*höz hasonlóan jártak el a szomszédos *Piliscséven*, ahol „az októberi események után a szülők nem kívánták a szlovák nyelv ilyen értelmű oktatását, viszont helyeselték a fakultatív módon való bevezetést.” A fakultatív tanulás meg is indult 31 tanulóval. Márciusig még 11-en csatlakoztak. Megyei szinten később megkísérelték kikényszeríteni a piliscsévi döntés visszavonását, az iskola igazgatósága azonban a központhoz fordult segítségért, ahol az MMNO vezetői félreértésnek nyilvánították a megyei intézkedést.⁴⁶ A piliscséviiek megnyerték a forradalmat.

Világos választ adott egy szülő az *antalbokori* általános iskola szülői értekezletén arra kérdésre, mi állt a tanítás „önkéntes” eltörlésének háttérében. Kifejtette, hogy aki szlováknak *vallotta* magát, áttelepült Szlovákiába. Az otthon maradtak megkérdezése nélkül vezették be a szlovák nyelv oktatását, ezért kérik annak eltörlését.⁴⁷

A szabolcsi bokortanyákon nem zajlott forradalom. Az itt lakók azonban kihasználták a hatalom nehéz helyzetét. 1957 elején - *Antalbokor*hoz hasonlóan - szülői értekezletet hívtak össze, hogy kimondják a szlovák tanítás megszüntetését. Akad persze itt is „önkéntesség”, de ezt sikerült hivatalos mederbe terelni. *Rozsrétbokorban* a szülők kérésére 1957. januárban hagytak fel a szlovák nyelv tanításával, de csak március 31-én hívták össze a

szükséges szülői értekezletet. Április 18-án az MMNO áldását adta a rozsrétiak kérésére. Itt is a helybeliek teremtette kész helyzet nyert hivatalos elismerést. A „bokor-tanyák népéhez” hasonlóan jártak el a zempléni *filkeház*iak, viszont Szabolcsban találkoztunk ellenpéldával is: 1957 szeptemberében *Manda-bokorban* felmerült az eddig nem tanított szlovák nyelv bevezetésének igénye, a minisztérium ekkoriban ugyanis meggyőzéssel igyekezett szlovák oktatást szervezni a bokortanyákon.⁴⁸

1957 elején a „kész helyzet” elismerése számított elvileg kivételnek. Az MMNO Pest megyében arra utasította a Tanácsot, hogy „*ahol a szülők önkényesen szüntették meg a nyelvoktatást, a tanév elején nyelvoktatásra jelentkezett, illetve abban részt vett tanulók számának megfelelően a nyelvoktatást vissza kell állítani*” (kiemelés eredeti), bár nyitva hagyta a későbbi szabályos megszüntetés lehetőségét. Tekintve, hogy a Nemzetiségi Osztály dolgozói komolyan intézkedni csak tavasszal tudtak - vagy mertek -, a legtöbb iskolának azt szabták feladatul, hogy a tanév végéig ismételjék át a forradalom előtt vett anyagot anélkül, hogy osztályoznának, és 1957 őszétől tanuljanak a rendes tanmenet szerint.⁴⁹

Természetesen a szlovákok magyar állampolgárként is megélték a forradalmat és annak leverését. A szlovák lakosságú települések közül *Pilisen* dördült el sortűz a forradalom napjaiban.⁵⁰ Ezeknek a településeknek többségén is megalakult a Forradalmi Bizottság, így például a szlovák többségű *Pilisszentléleken*.⁵¹ A forradalom nem kerülte el a szlovák szövetséget sem. *Bernula Mihály* 1956 áprilisa óta volt az MSZDSZ vezetője, ebbe a munkába állítása komoly élénkületet hozott a szövetség életében, mert az érdekvédelmet előtérbe állította. A forradalom ideje alatt „*Csehszlovákiába ment, majd visszatért az országba, de már nem került a Szövetség élére*”.⁵² Szák Ádám, az MSZDSZ „*sokszor túlzottan szerény, néha meg hirtelen indulatos*” dolgozója, aki „*néha nem eléggé átgondolt kijelentéseket*” tett, az októberi napokban úgy érezte, itt az idő, hogy megfogalmazza--talán meggondolatlan, mindenesetre megalapozott -- kijelentéseit. *Az „iskolák államosításakor vele szemben is alkalmazták a helytelen, erőszakos átnevelési módszert. Minthogy ez nem volt meggyőző, hosszú időn keresztül igazságtalannak tartotta a vele való bánásmódot. Erről azonban soha nem beszélt, csak az októberi ellenforradalmat és az azt követő időszakot használta fel arra, hogy bánatát kiöntse. Eközben néha a hibákat akaratlanul is felnagyította. Sokáig bizalmatlanul nézte a fejleményeket. (...)*” Biztos, ami biztos, nem egész egy évvel rá elmozdították a nemzetiségi szövetségtől.⁵³

Minden bizonnyal voltak olyan szlovákok vagy szlovák származású emberek, akik a forradalom elfojtásában vettek részt.⁵⁴ Sokat hivatkoztak a forradalom után az ilyenekre, de nagyon kevés, konkrétumot említő dokumentummal találkozunk. Az ilyen forrásokat mindenesetre nagyobb kritikával kell kezelni, mint azokat, ahol a leplezgetés alól is kibuggyan a nemzetiségek, illetve nemzetiségiiek lázongása, hiszen a dokumentumok keletkezésének korában ez volt a tendencia, az öngazolás eszköze.

A németek félték és reménykedtek

A magyarországi németekről általában passzív viselkedésüket jegyezték fel. A svábok - talán hasonlóan az ország lakóinak többségéhez -- félték és reménykedtek, csak nekik még több okuk volt a félelemre, mint a többségnek.

Talán a legpontosabb kifejezés az, hogy a hazai németiség „*várakozó álláspontra helyezkedett*”, mármint szerették volna a forradalom győzelmét, de nem akartak forradalmárnak tűnni a szabadságharc elbukása esetén. Ezt az élményt takarta későbbi magartásuk, ami „*politikai passzivitásban, belső ellenállásban, de kifelé egy elég nagyfokú hajbókoló, alkalmazkodó magatartásban nyilvánult meg*”. „*Ültünk a rádiónál azt várva, hogy a rendszer megbukik. Arra gondoltunk, hogy a nyugati erők előzőnlenek. Emiatt -- mert ez nem történt meg -- a hazai németiség végleg kiábrándult a nyugatból*” emlékezett vissza

1956-ra Bonyhádi Márton. No, nemcsak a nyugatból ábrándultak ki. Hazai kedvtelensége, visszahúzódása is nőtt a németeknek a forradalom elfojtása után. A félelemre, tartózkodásra jellemző egyébként, hogy a tsz-ek felszámolásában sem jártak élen a falvak sváb lakói. A németek különleges félelmét nyugodtan tekinthetjük kollektív jelenségnek, ezzel szemben a reménykedés, elkedvetlenedés nem kifejezetten a német nemzetiség jellemzője.⁵⁵

Voltak persze svábok, akik egyéni megnyilvánulásukban nem a visszahúzódást választották, hanem részt vettek a forradalomban. A pécsi Pedagógiai Főiskola újonnan létesített német tanszékére szeptemberben 10 hallgatót vettek fel. A forradalom lezajlása után közülük mindössze a fele folytatta tanulmányait. „Több hallgató, részben szülői felszólításra elhagyta az iskolát, és valószínűleg külföldre távozott, vagy betegség miatt maradt ki” (ez utóbbin feltehetően a megsebesülés értendő). A német tanszék, jóllehet viszonylag sokáig távol maradt a diákmozgalmaktól, mégis a pécsi főiskolások törekvéseinek fontos pontjává lett. Itt ugyanis lehetőség nyílt egy nyugati idegen nyelv magas szintű hallgatásra. „Minthogy az ellenforradalom szellemi támadásainak egyik éle az orosz nyelv ellen irányult, 1956 októbere végén több hallgató arra az álláspontra jutott, hogy nem folytatja orosz tanulmányait, hanem átiratkozik a német szakra.” Fakultatív módon azonban továbbra is tanulták az oroszot. (...) „Nem voltunk hajlandók a diákság nyomására sem a tanszék hallgatói létszámának módosítására. (...) A sajtóban napvilágot látott közlések még januárban is bizonytalanságot terjesztettek. Mi az orosz szakos hallgatók egy részének (16 jó) a német szakra való átlépése ügyét az O. M. döntésére bíztuk. Januárban ezek a hallgatók engedéllyel átléptek a német szakra, néhány közülük német anyanyelvű lévén eredetileg is ide kíváncszott, de a keretszám nem tette lehetővé felvételét. (Folland Erzsébet és Wéber Magdolna stb.) A megnövekedett számú hallgatóság oktatásában tanszékünket az orosz tanszék dolgozói segítették ki: Selymes Ferenc tanszékvezető és Bernáth Béla adjunktus most orosz helyett németre tanították csoportjukat” - írta erről a jelenségről a német tanszék korabeli vezetője. Az újonnan átjelentkezett diákok külön tanulócsoportban kezdték a munkát, hogy ne hátráltassák a már előrehaladottabb csoport tanulmányait.⁵⁶

*

Összegezve: 1956-ban a forradalomba nemzetiségi célkitűzéssel bekapcsolódó magyarországi délszlávok körében a jugoszláv nemzettudat fenntartásának igénye fogalmazódott meg. A románok a magyarországi román nemzetiségi identitást akarták megőrizni. A szlovákok el akarták háritani az etnikai beolvadás útjába gördített akadályokat. A németek kollektívumként nem vettek részt a forradalomban, csak féltek és reménykedtek. Feltételezhetjük, hogy mindegyik kisebbség körében akadtak olyanok, akik személyesen bekapcsolódtak a forradalomba.

A nemzetiségek „konszolidálása”

A fentiekben a forradalom alatt jellemző néhány jelenséggel foglalkoztunk, ami korántsem jelenti, hogy a nemzetiségi ötvenhatot teljesen feltártuk volna. Azt, hogy ennél több esemény kellett történjen, világosan mutatja a hatalom törekvése a nemzetiségek (vagy a nemzetiségi) „konszolidálására”.

A magyar történelemnek egyelőre nem egészen feltárt fejezete az, amelyet a Kádár-korszakban „a rendszer konszolidációjának” neveztek. Úgy tűnik, hogy a „konszolidáció”, tehát a visszaállított totális állam megszilárdítása kettős irányú folyamatot jelentett: egyrészt és ez, amit immár valamennyire ismerünk - a társadalom megfélemlítését, azokét, akikről feltételezhető volt, hogy soha nem adják be a derekukat, az elnémítását; másrészt viszont a

megnyerhetők megnyerését a hatalom csöndes vagy pedig aktívabb támogatására. Ez a kettős konszolidáció figyelhető meg a nemzetiségeknél is.

Mindenekelőtt azonban meg kell említeni, hogy a többségi lakosság megnyugtató, illetve megfélemlítését, korlátozását szolgáló lépések különbözőképpen érintették a nemzetiségi lakosságot. Így a nyugati nyelvek taníthatóságának biztosítása zavart okozott a nemzetiségi oktatásban.⁵⁷ Sokan eleinte nem tudták, minden nyelvtanításra értelmezendő-e a rendelet. Különösen a németek esetében keletkezett zavar, hiszen a rendelkezés a német nyelv taníthatóságáról más kategóriák között szólt, mint az megszokott volt a nemzetiségi nyelvoktatás keretében. Ezenkívül a vegyes iskolákban németet kezdtek tanulni olyan gyerekek, akik nem lévén svábok, sokkal alacsonyabb szinten kellett kezdjék a tanulást, mint nemzetiségi iskolatársaik, s a szintkülönbség hátráltatta a németek tanulását. A kormánynak igyekeznie kellett, nehogy a nemzetiségek esetében fordítva süljön el a fegyver: külön utasítást adtak ki a nemzetiségi iskoláknak. A német iskolákat arra hívták fel, hogy a németül tanuló magyar gyerekeket külön tanulócsoportba kell választani a németektől.⁵⁸

Ahogy említettük az 1956-os év forradalom előtti szakaszában az utazási lehetőségek javulását a szomszéd országok felé, ugyanúgy szólnunk kell arról, hogy a nemzetiségeket különösen is kellemetlenül érintette a forradalom miatt nagyon megnehezedett ki- és beutazás.⁵⁹ Ráadásul a szocialista blokkhoz tartozó szomszéd országokba még lehetetlenebb volt '57 elején az eljutás, mint Nyugatra, mert ezek esetében nemcsak a magyar hatóságok, hanem a túloldaliak is korlátokat szabtak. Csehszlovákiába '57 első felében szinte csak pártfunkcionáriusok járhattak át. A délszlávok között is csak a nagyon jó káderlappal rendelkezők utazhattak ekkoriban rokonaikhoz. Az NDK lemondta a magyarországi német nyelvtanárok nyári táboroztatását, amelyet pedig eredetileg a(z) - még a forradalom előtt megkötött - 1957. évi NDK-magyar kulturális munkaterv biztosított.⁶⁰

A forradalom leverői a nemzetiségek kapcsolatát a szocialista blokkhoz tartozó anyaországokkal pozitív jelenségnek gondolták, mivel ott a nemzetiségek forradalomellenes propagandával találkoztak, ráadásul -bár ez kérdés, a szlovákok és a románok esetében mennyire jelentett segítséget anyanyelvükön. Személyi cseréket hajtottak végre a megyei tanácsok művelődésügyi csoportjaiban is, aminek hatására a nemzetiségi kérdéssel eddig nem találkozott emberek kerültek ebbe a pozícióba.⁶¹

A forradalmat követően országszerte nőtt az emberek egyházlátogatása. A párt megfigyelői szerint különösen nagy volt ez a növekedés a nemzetiségi körökben.⁶² Egyik anyag a németek és a szlovákok vallásgyakorlásának növekedését emeli ki, másik a délszlávokét⁶³ stb. Ebből a minden kétséget kizáróan megalapozott megfigyelésből két dologra következtethetünk. Egyik lehetőség, hogy a forradalom akkor is, ha levették, valamelyest felszabadította az embereket: egy-egy természetes dologtól, mint például a templomba járás, immár nem féltek. (Ehhez hasonló jelenség, hogy a németek is kevésbé féltek a forradalmat követő időben a nemzetiségi rendezvények látogatásától, mint előtte.⁶⁴) A másik következtetés az, hogy az egyházhoz tartozás tüntető kifejezése a rendszer csöndes elutasítását jelezte egy visszaállított ateista hatalommal szemben (akkor is, ha közvetlen politikai tartalma nem volt).⁶⁵ A vallásgyakorlás növekedésének kitűnése a nemzetiségeknél tehát azt jelzi, ezek a kisebbségek nagyon is sajátjuknak érezték a forradalmat, annak elbukása után is.

Egy szó mint száz, volt mit „konszolidálni” a hazai nemzetiségeken, s ezt a hatalom gyakorlóit pontosan látták, ha nem is merték nyíltan kimondani. Világosan mutatja ezt, hogy a nemzetiségi lapokat a „lapengedély megadásának elhúzódnása miatt” sokáig nem lehetett megjelentetni.⁶⁶ Közel egyéves kényszerszünet után, 1957 szeptember-novemberében jelentek meg újra, úgy, hogy a lenini forradalom 40. évfordulóját már mind megünnepeljék.⁶⁷ Érdekes, miért nem siettek jobban a lapok újraindításával, hiszen a nemzetiségek megnyerése, illetve az olvasók nézeteinek manipulálása éppen ebben az időszakban, '57 első

felében állt volna leginkább a hatalom érdekében. A sajtónak - közte a nemzetiségi sajtónak - ekkoriban ugyanis ilyesmi volt a funkciója. Az ok talán az lehetett, hogy nehéz volt olyan csapatot összeszedni, amelyik teljes bizonyossággal, de egyszersmind megfelelő színvonalon eleget tett ennek a funkciónak. Ki tudja, a szünetelésben mekkora szerepet játszott a Gazeta Romín a „rossz” tapasztalata, mindenesetre az „ártatlan” sajtójú nemzetiségek lapjait is pihenőre küldték, illetve az engedély kiadásához ezeknél is alaposan jellemezni kellett a javasolt szerkesztőbizottságot.

Jegyzetek*

* A jegyzetben előforduló rövidítések:

AGK ND-Bibliotéka (volt Állami Gorkij Könyvtár) Nemzetiségi Dokumentáció; ASF -Szlávok Antifasiszta Frontja; BP-Budapest; CS-Csehszlovákia; FI-Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945-1990. Kossuth, Budapest 1993.; HNF - Hazafias Népfront; KÜM - Külügyminisztérium; MCKSZ - Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége; MDDSZ-Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége; MM-Művelődésügyi Minisztérium; MMNO-Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya; 1957 előtt: Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya is; MN-Magyar Nemzet; MNDSZ-Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége; MOL I. -Magyar Országos Levéltár, Hess András tér; MOL II. - Magyar Országos Levéltár, Alkotmány utca; MR - Magyar Rádió; MRDSZ - Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége; MSZDSZ - Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége; MSZMP - Magyar Szocialista Munkáspárt; OM - Oktatásügyi Minisztérium; OSZK - Országos Széchényi Könyvtár; PB - a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága; SZOT -Szakszervezetek Országos Tanácsa.

- 1 Az MDP Központi Vezetőségének határozata. MOL II. 276. 91/84, 1956. 05. 16.
- 2 Öncélú nemzetiségpolitikán azt a nemzetiségekre vonatkozó politikát értjük, amely legfeljebb illeszkedik valamilyen ideológiai keretbe, de nem azt célozza, hogy egy ideológiát ráerőltessen a nemzetiségekre is. A másik jellemzője, hogy motivációi között nem (vagy nem látványosan) jelenik meg valamilyen más, vele összefüggésbe hozható kérdéskör, például a rendszer külföldi jó híre vagy a határon túli magyarság problémája.
- 3 Ennek következtében született az MT 3411/VI.6./1956. sz. határozata német tanárképzésről és az ezt gyakorlatilag valóra váltó OM 8550-19/2/1956. sz. leirat.
- 4 Vargha Károly tanszékvezető docens összeállítása: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Német tanszékének rövid története. MOL I. XIX-I-4-g 64. d. 63. t. MMNO [Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztály] /MNDSZ iratok 1955-67., 1959. 10.
- 5 Beadvány a Lapkiadó vállalat Vezetőségének. MOL II. XIX-I-3-a 612. d. 8795-V-12-1, BP, 1956. 07. 06. Olvashatatlan aláírás. Ugyanerről tesz említést címdoldalán a Neue Zeitung első száma 1957 októberében. Ugyanezt említi: Mihályfi Ernő: Stellvertreter des Ministers für Kulturwesen: Zum Wiedererscheinen der Deutschen Zeitung. *Neue Zeitung* 1957. 09. 20. (1/1.sz.) 1.
- 6 Gombos Károly (a bajai pártbizottságon dolgozó Horváth György és Gurnics József véleménye alakján): Feljegyzés a Bács-Kiskun megyei nemzetiségek helyzetéről. MOL II. 288. 33/1958/15. 97-106, BP, 1958. 06. 12. A préló bunyevác néptánc, illetve hagyományos községi alkalom: a faluközösség ünnepe. A magyarországi falvakban egyébként nem mindenütt tekint vissza nagyon nagy múltú hagyományra. A *Narodne Novine* (BP) 1961. 04. 13., 4. 1961. 04. 15. szerint Garán például csak a harmincas évektől vált rendszeres gyakorlattá. Kérdés, mennyire tekintették a nemzetiségek fontosnak a néphagyományok ápolását. Gombos Károly említett feljegyzésében (98.) arra találunk utalást, hogy a bajai „délszláv” fiatalok az ötvenes évek végén nem a többnyelvű utcanevet hiányolják, hanem „egyedül a kis rácvendéglők hiányoznak nekik, ahol tamburazenekarok mellett leltet szórakozni”.
- 7 Míg 1953-ban nyugatra összesen 3, a szomszédos népi demokratikus országokba 4612 magánútlevelet adtak ki, 1956. október közepéig ez a szám nyugati utazások esetében meghaladta a 10 ezret, a keleti országokban pedig a 190 ezret. A szocialista országokba kért „ablak” ára ebben az évben negyedére csökkent: 200 forintról 50-re. *Magyar Nemzet* 1956. 10. 24., 3. Természetesen a nemzetiségeket ugyanígy érinti a beutazás könnyebbége is. 1956-ban nemhogy csak a kis népi demokratikus országokból, de még Kárpátaljáról is könnyebb volt Magyarországra utazni, mint akár korábban, akár később. Bereczki Gábor: Levél Udinéből. *Új Ember* 1994. 1. 9.,5.
- 8 Az orosz nyelv okozta problémákról lásd Karvai Ottóné igazgató beadványát a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának. Piliscsév, 1957. 06. 19. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-P3/2.

- 9 Ledényi Ernő: [Utasítás] a megyei tanácsok oktatási osztályainak. Csatolva a válaszok. MOL I. KL XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29.
- 10 Ld. például az e két nemzetiség számára újra kiadott lapok 1957/1. számának vezércikkeit. *L'udové Noviny* I. 1. 1957. 10. 04., 1. és *Foia Noastră* I. 1 1957. 11. 01., 1.
- 11 Vendég Sándor Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztály vezetője (tovább: MMNO): Feljegyzés a Magyar Szocialista Munkáspárt KB Tudományos- és Kulturális Osztálya számára. A nemzetiségi szövetségek országos munkaértekezleteinek értékelése. MOL II. 288. 33/1960/21. 283-288 : 287., 1960. 01. 16.
- 12 A magyarországi délszláv dolgozók országos munkaértekezlete. MOL I: XIX-I-4-g 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967., [1960], (tovább: Ognjenovics Milán főtitkári beszéde) 15-18.
- 13 Lásztity Sz. Szvetozár: Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség? MOL I. XIX-I- 4-g 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967., Pécs 1956. 10. 26.
- 14 Ez a törekvés igen jellemzi lehetett a „délszláv” értelmiség körében, mivel a forradalom elbukása után is találkozunk iskolaigazgatók ilyen intézkedésével. 1959 elején a horvátkimlei igazgató felvetette, a bezenyei gyakorlattá is tette, hogy kötelezzék a helybéli nemzetiségi gyerekeket a horvát nyelv tanulására. Bezenyén magyar gyerekeket is köteleztek erre. Ledényi Ernő leírata a horvátkimlei és a bezenyei általános iskola igazgatóinak. MOL I. XIX-I-4-g 3. d. 3. t. 44412, BP, 1959. 6. 15.
- 15 Šta trazi juznoslovenska manjina u Madarskoj? és magyar nyelvű változata: Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség? MOL I. XIX-I-4-g 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967., [1956.]
- 16 Lásztity Lubomír: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének szervezeti felépítése. MOL I. XIX-I-4-g 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967., BP, 1957. 03. 16. (tovább: LL)
- 17 Lásztity Lubomír s. k. - Zélity Milica s. k., a jkv. láttamozói. Jegyzőkönyv, felvetett 1957. március 17-én a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége aktivistáinak üléséről. MOL I. XIX-I-4-g 44. d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967., BP, 1957. 03. 17. (tovább: JKV) Lásztity Ljubomír felszólalásai.
- 18 Helyi bizottságok vagy alapszervezetek alakítása természetesen élesen ütközött volna a kormány elképzelésével. Kállai Gyula, műv. min.: Előterjesztés a Forradalmi Munkás- Parasz Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról. MOL II. 288. 33/1957/5. 133.1957. 06.
- 19 Az aktivisták ülésén Ognjenovity (általában: Ognjenovics) Milán ennek azt vetette ellen, hogy „tagság nélkül nincs tömegszervezet”; JKV Ognjenovity Milán felszólalása.
- 20 LL. 1-2.
- 21 LL. 3. „A Délszláv Szövetség nem független a Párttól, hanem a délszláv kisebbséggel együtt elismeri a Párt vezetőszerepét(...). A Párt vezetőszerepének valóra váltása a gyakorlatban úgy történik, hogy a Délszláv Szövetség felelős posztjain a Párt tagjai állnak, akik tevékenységükkel a Pártnak feleltek.” (A kiemelés eredeti.)
- 22 Ognjenovics Milán felszólalása, *i. m.* 15.
- 23 Farkas László, főelőadó átírata „Sárdi elvtársnak, IBUSZ Útlevelesztály.” MOL I. XIX-I-4-g 44, d. 62. t. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967., BP, 1958. 05. 28.
- 24 Gombos Károly (a bajai pártbizottságon dolgozó Horváth György és Gurnics József véleménye alapján): Feljegyzés a Bács-Kiskun megyei nemzetiségek helyzetéről. MOL II. 288. 33/1958/15. vé 97-106 : 100, BP, 1958. 06. 12.
- 25 Valószínűleg erre vonatkozik Szilágyi Péter kijelentése: „...tartanunk kell a nacionalizmus elleni harcot, amely sajnos különösen az ellenforradalom idején és utána jelentkezett dolgozóink között”. Szilágyi Péter, MRDSZ (Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége) főtitkár: Beszámoló jelentés a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének munkájáról. MOL II. 288. 33/1960/21. 272-281., Gyula 1960. 02. 02. Azért csak valószínűleg, mert a korszak terminológiájában a „nacionalizmus” egyformán vonatkozhatott a kisebbség nemzetiségi. illetve magyar államnemzeti tudatának jelentkezésére. Ezt említi Wild Frigyes MNDSZ-főtitkár: A nemzetiségekre vonatkozó párthatározatok végrehajtása és szellemének érvényesítése a Német Szövetség munkájában. MOL I. XIX-I-4-g 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai 1955-67., BP, 1959. 12. 15.
- 26 *Gazeta Romîna*. Gyula 1956. 12. 7. Az OSZK-ban a *Libertatea Noastră* sorozatába fűzve található.
- 27 A román nyelvű újság, a *Libertatea Noastră* Budapestre telepítésére tett intézkedés 1956 nyarán egyike volt azoknak az eseményeknek, amelyek hátrányosan érintették a nemzetiséget, a kis dolgokban is. A *Gazeta Romîna* helyi eseményeknek adott nagyobb hangsúlyra törekvése később, a forradalom után, hivatalos körökben is megjelenik. Ezt akarták elérni azok, akik a *Foia Noastră* Gyulára telepítését szorgalmazták. Klaukó Mátyás, m. elsőtitkár-Frank Ferenc agit, prop. oszt. vez. levele Gönyei Antalnak, az MMNO vezetőjének. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 64. t. Az MRDSZ iratai 1952-67. Békéscsaba 1961. 01. 24. A lapszám legfontosabb írásai: A „La Micherechi”, „Noutăti Oltaca Pustă”, „Stiri din Citighaz”, „Aletea”.
- 28 Például MSZMP Békés megyei Bizottsága, Klaukó Mátyás, megyei titkár - Frank Ferenc, agit. prop. oszt. vez. levele (jelentése) Orbán Lászlónak, MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályán. MOL II. 288. 33/1958/15. vé 62-65, Békéscsaba 1958. 05. 29.; Szilágyi Péter, MRDSZ főtitkár: Munkaterv 1961. szeptember 1. - 1962. augusztus 31-ig. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 64. t. Az MRDSZ iratai 1952-67, BP, 1961.

- 09.14.; Frank Ferenc, megyei agit. prop. oszt. vez. levele és Jelentés a nemzetiségek között végzett politikai és művelődésügyi munkáról. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68, Békéscsaba 1958. 12. 24. Fekete Tibor föléadó: Adatok a magyarországi románság helyzetéről. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 64. t. Az MRDSZ iratai 1952-67, 1961. 08. 23.
- 29 Magyar Barna beszélgetése: Petrás János a gyulavári eseményekről. Emberségért megtorlás. *Gyulai Hírlap* 1992. 10. 22. (V/42.sz.) 2. Október 23-i megemlékezések. „Isten adjon nektek békés nyugodalmat”. *Gyulai Hírlap* 1992. 10. 30. (V/43. sz.) 1-2. Nádházi János: Találkozás 35 év után. *Gyulai Hírlap* 1991. 11. 01. (IV/44. sz.) 1.
- 30 Így például Vekerden október 23-án szűnt meg a román nyelvoktatás, mert Elekes Ernő tanár nem volt hajlandó a továbbiakban vállalni az átjárást Darvasról MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29. Igaz, Elekes Ernő annak ellenére maradt Darvason román tanárnak, hogy 1956 nyarán, míg ő Romániában nyaralt, senki sem iratkozott be a nyelvoktatásra, de visszatérve felsőbb hatósági eszközökkel jobb belátásra bírta a szülőket. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-D2/2.
- 31 [Értesítés a] Pestmegyei Tanács X. Művelődésügyi Osztálya vezetőjének. MOL II. XIX-I-2-f 244. d. 859-33/3, 1957. 03. 15., olvashatatlan aláírás.
- 32 Ledényi Ernő: [Utasítás] a megyei tanácsok oktatási osztályainak. Csatolva a válaszok. MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29. szerint a Forradalmi Tanács szüntette meg az oktatást október végén. Nem elképzelhetetlen, hogy a tényleges megszüntetést a Forradalmi Bizottság hajtotta végre, míg később a Községi Tanács elfogadta ezt a lépést.
- 33 Olvashatatlan aláírású iskolaigazgató levele Ledényi Ernőnek. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-P5, Püspökhatvan 1957. 4. 12.
- 34 Uo., viszont Bakács József igazgató levele. (MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-P6, Pilis, 1957. 04. 13.) szerint csak október 26-án szűnt meg a szlovák nyelvoktatás.
- 35 A forradalom leverése után-hasonlatosan más környékbeli falvakhoz-Pilisen is vissza kellett állítani a szlovák tanítást. A helybeliek azonban járatták gyermekeiket a nyelvórára. 1957 novemberében szülői értekezleten kimondták a szlovák oktatás elvetését. A minisztérium kénytelen volt kijelenteni, hogy „tudomásul veszi a jegyzőkönyvben foglaltakat”. Leskó János igazgató - Sedró János VB titkár - Klein János MSZMP-elnök: Jegyzőkönyv. Készült a pilisi állami általános iskola igazgatója által 1957. szeptember 17-én tartott felső tagozatos szülői értekezletről, MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-P6/2, Pilis 1957. 09. 17.
- 36 Az egész bekezdés (kivéve a megjelölt részek): [Értesítés a] Pestmegyei Tanács X. Művelődésügyi Osztálya vezetőjének. MOL II. XIX-I-2-f 244. d. 859-33/3, 1957. 03. 15., olvashatatlan aláírás.
- 37 Már mint amíg központi intézkedés vissza nem állította. A szlovák szakoktató és az igazgató 1957 novemberében még mindig azért kilincseltek a minisztériumban, hogy tantárgy helyett szakköri foglalkozássá tehessék a nemzetiségi nyelvet. Arra kaptak végül engedélyt, hogy csökkentsék a tananyagot. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-A3.
- 38 Ledényi Ernő: [Utasítás] a megyei tanácsok oktatási osztályainak. Csatolva a válaszok. MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29.
- 39 Lásd például Palotay Ápád igazgató - Stefkó Lajos VB-elnök - Labuda Lajos párttitkár - Babos László jegyző: Jegyzőkönyv. Felvéve a kóspallagi általános iskolában 1956. szeptember hó 18-án megtartott szülői értekezleten. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-J1, Szob, 1956. 10. 01. A szülők azzal is érveltek a szlovák oktatás eltörlése mellett, hogy nem nacionalizmus, ha gyerekeiket nem akarják egy, már általuk sem igen beszélt, számukra használhatatlan nyelvre tanítani.
- 40 Ledényi Ernő: [Utasítás] a megyei tanácsok oktatási osztályainak. Csatolva a válaszok. MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29. Más településeken is-szinte mindenütt, ahol szlovák nemzetiségi oktatás működött - volt csökkenés, de nem mindenhol ilyen drasztikus. Kétsopronyban 153-ból 27 tanuló, a békéscsabai III. sz. általános iskolában 81-ből 19 hagyta el az iskolát.
- 41 Jánossy Istvánné (MMNO): Tájékoztató a Magyar Távirati Iroda részére. MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-2, 1957. 01. 09. a budapesti iskolából otthon maradt délszláv gyerekeket hívja fel a tanulás megkezdésére.
- 42 Pest Megyei Tanács VB, Szabó Károly, elnök - Lakatos Imre, titkár: Jelentés a megye területén élő cigány lakosság munkaügyi, művelődésügyi és egészségügyi helyzetéről. MOL II. 288. 33/1958/15. vé 24-25, 1958.
- 43 Olvashatatlan aláírású Sopron Városi Tanács VB. VIII: Oktatási Osztály művelődésügyi felügyelő jelentése a Művelődésügyi Minisztériumnak a nemzetiségi nyelvoktatásról. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-S1/2, Sopron, 1957. 03. 12.; valamint: Rácz Lajos, Tolnamegye Tanácsa VB X. Oktatási Osztálya vezetőjének beadványa az Oktatási Minisztériumnak. MOL II. XIX-I-2-f 244. d. 859-19/18, Szekszárd, 1956. 06. 25.
- 44 Kondacs Pál, jegyzőkönyvvezető - Bielik György [az MSZDSZ dolgozója]: Jegyző- könyv. Készült 1957. március 23-án a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége helyiségében tartott munkaértekezletről. Petrik József kesztölczi tanító felszólalása. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68., BP, 1957. 03. 23.
- 45 Horváth István igazgató beadványa a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának. MOL I. XIX-I-2-f 245, d. 859-K1, Kesztölc, 1957. 01. 23. A szlovák oktatás színvonala Kesztölcön egyébként nem volt

- ekkoriban túl magas. Október 15-én még nem volt tankönyve a tanulóknak. Jellemző, hogy az igazgatóhelyettes azt írta: a tankönyveket „a tanulók (...) szeretettel várják”. Petrik József igazgatóhelyettes levele az MMNO-nak. MOL I. XIX-I-2-f 245, d. 859-K7, Keszthely, 1956. 10. 15.
- 46 Madarász Tibor ált. isk. ig. h. két beadványa Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi osztályához. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-P3, 1957. 02. 23. és 1957. 03. 13.
- 47 Jegyzőkönyv. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-A1, Nyíregyháza, 1957. 02. 25. Ledényi Ernő: [Utasítás] a megyei tanácsok oktatási osztályainak. Csatolva a válaszok. MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-N2, Nyíregyháza 1957. 04. 11. A bokortanyák egykori életéről ld. Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Egyetemi Magyarástudományi Intézet, BP, 1943. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-M1, Miskolc 1957.; és: Madarász György B-A-Z megyei Tanács VB. Oktatási Osztálya, okt. csop. vezető feljegyzése a Művelődésügyi Minisztériumnak. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-M1, Miskolc, 1957. 03. 20. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-M4., Nyíregyháza, 1957. 09. 11. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-U1.
- 48 Ledényi Ernő: [Utasítás] a megyei tanácsok oktatási osztályainak. MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-3, 1957. 01. 29. Legalábbis Bielik György később azzal vádolta meg az MMNO ekkori vezetőit, hogy nem cselekedtek időben.
- 49 Bielik György, MSZDSZ főtitkár: Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége munkájáról. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68, BP, 1960. 01. 12. Az osztályozás elnapolásáról lásd Olvashatatlan aláírású igazgató levele Ledényi Ernőnek. MOL I. XIX-I-2-f 245. d. 859-P5, Püspökhatvan, 1957. 4. 12.
- 50 Igazságügyi Minisztérium Tényfeltáró Bizottság: *Sortűzek-1956*. Antológia. Lakitelek 1993. 35.
- 51 A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének országos munkaértekezlete. (Beszámoló.) MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68, 1960; azt írja, hogy „például Pilisszentlélek szlováklakra községben csak felsőbb utasításra, késedelmesen alakították meg a „Forradalmi Bizottságot”- tehát megalakították.
- 52 FI 170. Mészáros György, MMNO-vezető: Feljegyzés Aczél György elvtársnak, a miniszter első helyettese. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68; 81/1963. Szigorúan bizalmas. BP, 1963. 05. 09.
- 53 Bielik György: Feljegyzés a MM-ban Bodnár Istvánnak. MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68, BP, 1957. 09. 11.
- 54 Egy ismeretlen szerző ködös célzása szerint szlovákok lehettek azok a szarvasi „kommunisták (...), akik még nov. 4. előtt lefegyverezték és ártalmatlanná tették az ellenforradalom helyi szerveinek vezetőit”. A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének országos munkaértekezlete. (Beszámoló.) MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65. t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68, 1960. Ezenkívül akadt olyan szlovák személy, akinek „ellenforradalom alatti magatartása példamutató volt”, és a forradalom napjaiban „kereste s meg is találta azokkal az elvtársakkal a kapcsolatot, akik készek voltak kiállni szocialista rendünk védelmében”. Bielik György hiv. vez. (javaslata a szlovák lap szerkesztői névsorára, jellemzéssel - MOL I. XIX-I-4-g 46. d. 65, t. MMNO/MSZDSZ iratai 1955-68, BP, 1957. 07. 31. Lehet, hogy van ebben az állításban némi túlzás, valami igazgatótartalma mégis kell legyen, mert a szerkesztőjelöltek nem mind kaptak ilyen jó jellemzést.
- 55 Dencse István - Gerelyes Ede: Jelentés a Vas megyei nemzetiségek helyzetéről. MOL II. 288. f. 33/1958/15. vé 51-54, BP, 1958. 05. 30. Karsai Károly oszt. vez. h.: Feljegyzés a német nemzetiség egyes problémáiról. MOL II. 288. 33/1958/15. vé 87-96: 90., valamint MOL I. XIX-I-4-g 45. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratok 1955-67, BP, 1958. 06. 20. MSZMP Békéscsaba Megyei Bizottsága, Klaukó Mátyás, megyei titkár- Frank Ferenc, agit. prop. oszt. vez. levele (jelentése) Orbán Lászlónak, MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya. MOL II. 288. 33/1958/15. vé 62-65. Békéscsaba 1958. 05. 29. Rieger Rezső Veszprém megyei MSZMP bizottsági tag felszólalása az MNDSZ 1960-as munkaértekezletén. Pécsi György: A német szövetség munkaértekezletéről. BP, 1960. 05. 03.
- 56 Erre utal Csákváry F. (előadó)- Donaházy (?) osztályvezető, (Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztályról) [felterjesztése] Müller Rudolf panaszáról. MOL II. XIX-I-2-f 244. d. 859-11, Kecskemét 1957. 09. 07.; és Bernics Ferenc, Baranyamegye Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya, osztályvezetőhelyettes: Nemzetiségi oktatás helyzetéről jelentés. MOL II. XIX-I-2-f 244. d. 859-3/4, 1957. 02. 28. Vargha Károly tanszékvezető docens összeállítása: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Német tanszékének rövid története. MOL I. XIX-I-4-g 64. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratok 1955-67., 1959.10.
- 57 MOL I. XIX-I-2-f 244. d. 859-21/1957. BP 1957. 7. 23., Ledényi Ernő feljegyzése és: Művelődésügyi Közlöny 1957.3.21. (I/1.sz.), 11. Ez a rendelkezés végső soron a kész helyzet bizonyos fokú elismerése volt. A forradalom napjaiban ugyanis többfelé is a Dunántúlon az orosz helyett nyugati nyelvet, főként a németet kezdték tanítani. Vargha Károly tanszékvezető docens összeállítása: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Német tanszékének rövid története. MOL I. XIX-I-4-g 64. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratok 1955-67., 1959. 10.
- 58 A német, illetve más nyugati nyelvek tanulásának megengedése részlegesen elismert egy, a forradalom alatt keletkezett kész helyzetet. Sok faluban, főként a Dunántúlon ebben az időszak- ban az oroszról áttértek a nyugati nyelvek, főként a német tanítására. Vargha Károly tanszékvezető docens összeállítása: A Pécsi

- Pedagógiai Főiskola Német tanszékének rövid története. MOL I. XIX-I-4-g 64. d.63. t. MMNO/MNDSZ iratok 1955-67.,1959. 10. Milyen új feladatokat jelent a német nemzetiségi nyelvoktató iskolák részére a német nyelvnek mint tanítható nyelvnek a bevezetése? Művelődésügyi Közlöny 1957. 03. 21. (I/1.sz.), 11.
- 59 MSZMP Komárom Megyei VB, Steinar Tibor m. agit. prop. oszt. v. - Nemeslaky Tivadar, m. másodtitkár: Feljegyzés a nemzetiségi problémákról. MOL II. 288. 33/1958/15. vé 39-44, Tatabánya 1958. 05. 23. Még ekkor is abban látja a szlovákok bizalmatlanságát, hogy egy időben megnehezítették nyitrai rokonaik meglátogatását.
- 60 Lange, Fritz, NDK OM, miniszter levele Kállai Gyula oktatásügyi miniszternek. MOL I. XIX-I-4-g 45. d. 63, t. MMNO/MNDSZ iratai 1955-67. 1957. 06. 26.
- 61 Wild Frigyes MNDSZ-főtitkár: Jelentés a német nemzetiségi kulturális helyzetről. MOL I. XIX-I-4-g 64. d. 63. t. MMNO/MNDSZ iratai 1955-67.
- 62 Feljegyzés a nemzetiségi problémákról. MOL II. 288. f.33/1958/15. vé 39-44, Tatabánya 1958. 05. 23.
- 63 A németek nagyobb arányú vallásgyakorlásáról: Pécsi György: *A német szövetség munkaértekezletéről*. BP, 1960. 05. 03. Szlovákokról és németekről: ugyanott kiemeli az 1958-as húsvéti körmenetet a nemzetiségi falvakban, amelyen tüntetően sok ember vett részt. Gombos Károly (a bajai pártbizottságon dolgozó Horváth György és Gurnics József véleménye alapján): Feljegyzés a Bács-Kiskun megyei nemzetiségek helyzetéről. MOL II. 288. f. 33/1958/15. vé 97-106: 105., BP, 1958. 06. 12.
- 64 Wild Frigyes MNDSZ-főtitkár: A nemzetiségekre vonatkozó párthatározatok végrehajtása és szellemének érvényesítése a Német Szövetség munkájában. BP, 1959. 12. 15., 5.
- 65 A románokról - igaz, 1960-ban - azt jegyezték fel, hogy „társadalmi rendünk elleni klerikális uszítással nem találkozunk”. Szilágyi Péter, MRDSZ-főtitkár: Beszámoló jelentés a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének munkájáról. MOL II. 288. 33/1960/21. 272-281 : 275., Gyula 1960. 02. 02.
- 66 Kállai Gyula, műv. min.: Előterjesztés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról. MOL II. 288. 33/1957/5. 130-133 : 132. 1957. 06.-ra van datálva, de nem elképzelhetetlen, hogy hamarabb keletkezett.
- 67 A német nyelvű lap szeptember 20-án, a délszláv október 3-án, a szlovák 4-én, a román csak november 1-jén. Összehasonlításképpen: *A Népszava* (Népakarat) és a *Szabad Nép /Népszabadság* szünet nélkül működött, a *Ludas Matyi* 1957. február 22-én indult be újra, a *Magyar Nemzet* csak szeptember 8-án.

ÁDÁM SZESZTAY

ETHNIC STRIVES DURING THE HUNGARIAN REVOLUTION IN 1956

This essay analyses the anti-nationalist campaign in the processing new order of the Kádár-regime. The research is based on documents of the communist party and state treating the events of the Hungarian revolution in 1956, focusing mainly on the later communist evaluation and classification of ethnic minority attitudes during the revolution.

Among the ethnic minorities in Hungary the most active was considered to be the South-Slavic minority embracing Serbs, Croats and Slovenians, publishing their revolutionary aspirations in a comprehensive memorandum. The greater part of their strives were somehow similar to other ethnic minorities living in Hungary: Romanians, Slovaks, and the formerly silenced Germans. Their goals were concerning mother tongue education and freedom of the ethnic minority press.

This presentation also contains details about local intentions of the quickly assimilating Slovak minority to eliminate their own ethnic language schools, and about the new self-organising activity of the Germans.

Finally, this essay based on rich and up to now unknown archival resources presents the formation of ethnic principles used in the policy of consolidation of the Kádár-régime. It also concludes, that the revolution in 1956 awoke ethnic minorities as well from the apathy caused by the Stalinist policy of the fifties, and accordingly, even in this domain the Kádár regime necessarily began with a new ordering.

TRIFUNOVITS ANDREA

Az Olaszországban élő kisebbségek helyzete

A kisebbségi csoportok kérdésköre jogi értelemben csak az első világháború után vetődött fel először, hiszen korábban az egységes Olaszország egyike volt azon európai államoknak, ahol szinte nem léteztek más nyelvet beszélő etnikumok vagy számuk annyira elenyésző volt, hogy kisebbségi jogaikért vívott küzdelemről értelmetlen volna beszélni.

Ez a helyzet alapvetően megváltozott a békeszerződéseket követően, hiszen következményükképpen Olaszország területe jelentősen megnövekedett.

Az 1920-as években fokozatosan lekerül a napirendről a kisebbségek ügye, párhuzamosan a fasiszmus térnyerésével. Újbóli aktualitását csak a második világháború után nyerte vissza.

Az 1948. január 1-jén életbe lépő alkotmány két cikkelyben tér ki az ország területén élő kisebbségek védelmére. A 3. cikkely így rendelkezik: „Minden állampolgár társadalmi méltósága alapján egyenlőnek tekintendő és mindenki egyenlő a törvény előtt, nemi, faji, nyelvi, vallási megkülönböztetés nélkül, politikai vélemény, személyes és szociális helyzetétől függetlenül. A Köztársaság feladata minden olyan gazdasági és szociális akadályt elhárítani, melyek az állampolgárokat szabadságukban és egyenlőségükben korlátozzák, vagy megakadályozzák személyiségük megfelelő fejlődését illetve részvételüket az ország bármely társadalmi, politikai vagy gazdasági szerveződésében.”

A cikkely tartalmát mindenképpen jelentős előrelépésnek kell tekinteni, ha figyelembe vesszük, hogy 20 év fasiszmus után született; de ha más országok alkotmányához viszonyítjuk, akkor is meg lehet állapítani, hogy az olasz alaptörvény egyike a legprogresszívebbeknek ebben a tekintetben. Megfogalmazása általánosan tekinthető, hiszen csak alapelvek deklarálására szorítkozik. Az alkotmány 6. cikkelye sokkal pontosabban közelít a problémához, amikor kimondja: „A Köztársaság külön törvényekkel védelmezi a nyelvi kisebbségeket.”

Az alkotmányos kisebbségvédelem egyebek közt előírja, hogy olyan „külön törvényeket” kell hozni és betartani, melyek minden kisebbségi csoport számára az általuk hagyományosan lakott területeken lehetővé teszik anyanyelvük használatát az iskolában, helyneveikben, illetve az egyének és a hatóságok közötti viszonyban. Jelenti ezen túl annak a lehetőségét, hogy a tömegtájékoztatási eszközök használatában a kisebbségi nyelvek érvényesüljenek, és kulturális tevékenységük szervezett formákat nyújtsanak. Az egyenlőség érvényessége-mint látható - megkérdőjeleződik; hiszen csak azon csoportokra alkalmazhatóak a fent leírtak, amelyek egy adott területen hagyományosan jelen vannak. Így tehát a nyelvi értelemben vett kisebbség helyett helyesebb a nyelvi-területi hovatartozás alapján kijelölt csoportokról beszélni.

Szükséges még azt is megjegyezni, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által elfogadott szövegben csupán „nyelvi kisebbségről” van szó, míg az eredeti változatban szereplő „etnikai” kifejezés kimaradt. Bár ezt a változást hivatalosan soha nem indokolták meg, feltételezhető, hogy az alkotmányozók célja ezzel az volt, hogy ezen elvi álláspontot is a lehető legszűkebbre szabják, tehát, hogy a kisebbségvédelmet annak csupán nyelvi-kulturális aspektusára korlátozzák, s így kizárják annak politikai-nemzeti vetületét.

Összegezve tehát azt lehet mondani, hogy az alkotmány nem jelöli meg pontosan a kisebbségvédelem módját és határait, ellenkezőleg: igen nagy ellentmondása, hogy azon esetekben, mikor valóságos törvényes védelem létezett, az a nemzetközi szerződések zárórendelkezéseibe foglaltaknak köszönhető, nem pedig az alkotmánynak. Ezek az egyezmények pedig a fasiszta állam katonai vereségének következményei. Az esetek egy

részében az olasz állam a szeparatista törekvésektől, a környező államok annexiójától, illetve az esetleges területvesztéstől való félelem hatására már az Alkotmányozó Gyűlés összehívása előtt rendelkezett: így az 1945. szeptember 7-i törvényerejű rendelet a Valle d'Aosta-i francia kisebbséget védi, míg az 1940. szeptember 6-án kelt párizsi egyezmény a bolzanói németeket. Később pedig (1954-ben) a londoni konferencia döntésének eredményeként az Olaszországhoz került és a Trieszt környéki szlovének egy speciális státust, s így bizonyos kiváltságokat kaptak.

A francia, német, latin, szlovén nyelvi kisebbségen túl azonban léteznek mások is, amelyek gyakorlatilag semmilyen védelemben nem részesülnek (occitániai, katalán, görög, albán, horvát, szárd).

Mindezen túl, még a „védett” kisebbségeken belül is létezik diszkrimináció, hiszen például a Bolzanóban élő németek olyan privilégiumokkal rendelkeznek, melyeket elveszítenének, ha Triesztbe költöznének, vagy a Trieszt és Gorizia környékén élő szlovének törvényes védelmét az Udinében élő (nem kis számú) csoportok már nem élvezhetik.

Ezeket az ellentmondásokat hivatottak aláhúzni az alábbi adatok: a nyelvi kisebbségekhez tartozók száma körülbelül 2,5 millió fő (ez mintegy 4 százaléka a lakosságnak), de a törvényes védelemben részesülők nincsenek többen 400 000-nél.

Az egyes kisebbségi csoportok

Olaszországban 10 kisebbségi csoportot különböztethetünk meg, melyek számbeli nagysága, jogi helyzete, területi elhelyezkedése igen nagy változatosságot mutat.

Az albán kisebbség

Ebbe a csoportba körülbelül 100 000 fő tartozik. Az első, Olaszországban letelepülő csoportok a 15. század folyamán leginkább Molise és Puglia tartományokba érkeztek, s nagy számban még ma is ott élnek utódaik. Az ezt követő századok folyamán olyan jelentős közigazgatási és vallási autonómiát élveztek, hogy ennek köszönhetően szinte érintetlenül megtartották szokásaikat, kultúrájukat és nyelvüket, illetve igen szoros kapcsolatot tartottak fenn eredeti hazájukkal. Sokan azt állítják, hogy ezen szabadság gyümölcseként Olaszország lett az albán kultúra bölcsője.

A két ország egyesítése a fasizmus kései időszakában semmi jót nem jelentett az Itáliában élő albánok számára, de a második világháború utáni helyzetük sem javult és tért vissza eredeti állapotába.

Ez utóbbi, már talán visszafordíthatatlan változás társadalmi, gazdasági viszonyaik alapvető átalakulásából és hagyományos jogi-közigazgatási autonómiájuk elvesztéséből adódik. Ennek következményeként több mint 50 albánok lakta községben gyakorlatilag már nem is használják nyelvüket, s szinte teljesen elveszítették etnikai vonásaikat. A kisebbségvédelem hiánya, az általános gazdasági fejletlenség, az egyre inkább terjedő televízió, rádió, újságok kikezdték az albán népcsoport nyelvi egyöntetűségét, de az olaszországi albánok mintegy 45 községben még ma is aktívan tevékenykednek kultúrájuk védelmében. Ezen községek Dél-Olaszországban találhatók Abruzzo, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria és Szicília tartományokban.

A mai albán családok már csak egymás között és sokan igen alacsony szinten beszélnek a nyelvet: a legtöbbször, ha egy kicsit is összetettebb társalgással találja magát szemben, már csak olaszul képes beszélni. Ennek egyik legfőbb oka, hogy az albán nyelvet nem tanítják az iskolákban, és szinte semmilyen törvényes védelemben nem részesülnek. Csupán néhány nagyon általános utalással találkozhatunk Molise, Basilicata és Calabria tartományok alaptörvényeiben, míg a többi említést sem tesz róluk.

Az olaszországi albánok csoportjai szétszórtan helyezkednek el az állam területén és nagy többségük mindig is kormánypárti politikusra adta le szavazatát. Egyértelműnek látszik, hogy nem jelentenek veszélyt a fennálló renddel vagy az ország egységével szemben. Sajnos jórészt éppen azért, mert semmilyen „veszélyt” nem jelenthetnek az államnak, nem kapják meg azokat a jogokat, amelyeket a trentinói német népcsoport kivívhatott magának.

A hagyományaik, nyelvük védelmében létrehozott intézményeket néhány egyetem (Róma, Bari, Nápoly, Palermo) albán nyelvi tanszékei, pár magánszervezet, kevés havi folyóirat és néhány templom jelképezi. Általánosságban azonban azt is szükséges elmondani, hogy az albánok nagy része (főleg az értelmiségi réteg) szegényli, tagadja etnikai hovatartozását, s arra törekszenek, hogy környezetük teljességében olasznak tekintse őket.

A katalán kisebbség

Megközelítő becslések szerint 15 000 ember tartozik ehhez a nyelvi közösséghez. A 14. században (60 évi harc után) a szárd Alghero városát elfoglalták a katalán csapatok, majd hamarosan a város vezetését is megszerezték, és abszolút uralomra tettek szert benne. Diszkriminatív városi törvényeiknek köszönhetően az elkövetkező évszázadok alatt nemcsak hogy meg tudták őrizni etnikai identitásukat, hanem a betelepülő szárdok is hamarosan felvették nyelvüket, szokásaikat, kultúrájukat.

Alghero még a legsötétebb időszakokban is megőrizte ezt a „másságát”, bár napjainkra a város lakosságának már csak a fele ragaszkodik eredeti szokásaihoz, nyelvéhez. Ezt értékelve persze figyelembe kell venni, hogy ezen csoportok semmilyen törvényes nyelvi védelemben nem részesülnek, annak ellenére, hogy Szardínia egy speciális státussal rendelkező autonóm tartomány. Az igazság kedvéért persze azt is meg kell jegyezni, hogy maga a szárd kultúra sem élvez semmilyen védelmet, mely - bár az országban nyelvi kisebbséget alkot - Szardínia szigetén a helyi többséget jelenti.

A katalánoknak tehát egyedül kell saját nyelvük védelmében kiállniuk, s úgy tűnik, igen nagy sikerrel teszik ezt is: A sassari egyetemen oktatják a katalán nyelvet és irodalmat; 1972-re sikerült azt is kiharcolniuk, hogy Alghero iskoláiban taníthassák nyelvüket. Ezen kívül a városban láthatók katalán feliratok az üzleteken és a közhivatalokon.

A katalán nyelv mind Spanyolországban, mind Franciaországban csak megtúrt nyelvjárás, s még Andorrában is, ahol a hivatalos nyelv katalán, sem magán-, sem állami iskolákban nem tanítják arra hivatkozva, hogy sokkal hasznosabb a francia vagy a spanyol.

A görög kisebbség

Mintegy 20 000 főről van szó, akik Puglia és Calabria megyéiben élnek. Az állam semmilyen jogi védelemben nem részesíti őket. Salento környékén, ahol nagy többségük él (15 000 fő), bár hivatalos védelemben ők sem részesülnek, úgy tűnik, elég hatékonyan képesek ellenállni az olasz nyelvi kolonizációnak: számos kulturális kört alapítottak, nyelvi tanfolyamokat szerveztek. Mindezeknek a töredéke sem figyelhető meg Calabriában, ahol a gazdasági elmaradottság miatt egyre többen hagyják el szülőhelyüket.

A szárd kisebbség

A szárdokat nyelvészeti szempontból olaszoknak tekintették mind a Savoia-Piemonti királyság területén, mind az egységes olasz államban. Mindezek ellenére a szárd nyelvet - bár inkább csak a beszélt szinten - a sziget nagy többsége használja. Számuk mintegy 1 200 000 fő.

A feltételezések szerint a 10. század környékén született ez a nyelv, mely az újlatin nyelvek közül a legarchaikusabb és -konzervatívabb, s így az összes közül ez áll legközelebb a latinhoz. Ezt a sajátosságát Szardínia történelmi különfejlődésének köszönheti.

Amikor létrejött az egység Itáliában, a szigetet is hozzá tartozónak tekintették (minthogy korábban Piemonthoz tartozott). Az ezt követő időszakban a szárd nép kisebbségvédelmében semmilyen előremutató lépés nem történt, majd a fasizmus ideje alatt megkezdődött a nyelv hivatalos üldözése: tilos volt a templomban vagy akár folklorisztikus előadásokon használni. Az autonóm törekvések új lendületet kaptak, amikor az OSdA (Szárd Akciós Párt) a földalatti tevékenység után ismét visszanyerte legalitását, majd 1943 folyamán megalakult Szardínia Kommunista Pártja (PLDS). A PLDS Itália más tartományaiban nem tapasztalható sajátosságokkal rendelkezik. „A különleges földrajzi, történelmi, gazdasági, kulturális helyzetéből adódóan szigetünk különálló egységet alkot és rosszul tűri, ha a félszigeten konszolidálódott politikai hatalom befolyását rákényszerítik... Javasoljuk olyan szocialista, föderatív állam létrehozását, melyben Szardínia mint Szárd Autonóm Köztársaság foglal helyet.”

A háború után a sziget megkapta az autonómiát, de ez igen korlátozottnak tekinthető, ha a szicíliai autonómiával vetjük össze. Sőt, a „speciális státus” (1948-tól) a normál státusú tartományoknál kedvezőtlenebb helyzetet teremtett a szárdoknak, amennyiben a központi kormányzat beleszólási joga Szardínia esetében nagyobb.

Összegezve tehát az állapítható meg, hogy miután a jogi védelem teljesen hiányzik, nincs elismerve a szárd nép mint kisebbség, a szárdok kénytelenek saját maguk gondoskodni nyelvük és kultúrájuk védelméről. A szárd nyelv csak szórványosan jut be a templomokba, az iskolákba, s akkor is csak néhány „felvilágosult” papnak vagy tanítónak köszönhetően.

Ami pedig az iskolai rendszert illeti, a helyzet rendkívül összetett és komplikált; a tanárok nagy részét az állam helyezi ide a félszigetről vagy Szicíliából (nem véletlenül), s így nekik tulajdonképpen a helyi kultúrához semmi közük nincs.

A rádió helyi adásait olaszul közvetítik, kivéve néhány folklorisztikus rovatot. Az a néhány könyv, amelyet szárd nyelven publikálnak, egytől egyig verseskötet. A szárd kultúra és a szárd öntudat megőrzésére irányuló törekvések leghatározottabb képviselői a helyi politikusok közül kerülnek ki, ezen belül is inkább a fiatalok azok, akik a legszélsőségebb nacionalista törekvéseknek adnak hangot.

A francia kisebbség

A francia kisebbséghez tartozók száma 90 000 körül van. Az úgynevezett franko-provanszál nyelvet beszélnek, és a Valle d'Aosta tartományban élnek. Ez egyike azon kevés területeknek, ahol hatályos jogszabályok rendelkeznek az itt élő kisebbségekről, és (legalább részben) védelmezik őket. A speciális státusú autonóm megye rendelkezései szerint (1948. február 26. 4. számú törvényerejű rendelet), a francia és az olasz nyelvet egyenlő értékűnek kell tekinteni a közokiratokban (ez alól kivételt jelentenek a bírósági intézkedések - ez pedig komoly korlátozás), minden típusú iskola minden szintjén, illetve a megye közéletében. Valle d'Aostában azonban az Alto Adige-i német és a trieszti vagy goriziai szlovén iskolákkal ellentétben nincsenek francia nyelvű állami iskolák: hiszen az egyenlőség elve egy és ugyanazon iskolában érvényesül. Sajnos a gyakorlatban ezt az elvet ritkán alkalmazzák, ami az oktatók közömbösségének vagy ellenséges magatartásának köszönhető.

Ezen túl a tantervek nem számolnak a helyi kívánalmakkal. Az alapelvekkel ellentétes nyelvi egyenlőtlenségre jó példa egy 1959-es törvényrendelet, mely arra kötelezett mindenkit, hogy vizsgáit olasz nyelven tegye le a megye területén (nem úgy, mint például a bolzanói német iskolákban). Szerencsére ezt a szabályzatot az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek

nyilvánított, s így eltörölték, mindenesetre jól tükrözi a francia kisebbség védelmét biztosító törvények és rendeletek ellentmondásait.

A tömegtájékoztatói eszközöket illetően sem nagyon jó a helyzet: hiszen a franciáknak saját napilapjuk egyáltalán nincsen, a kisebbség nyelvén sugárzott rádió és televízió műsorok is teljesen hiányoznak, sőt 1974-ig az állam tiltotta és megakadályozta a francia vagy a svájci televíziós csatornák vételét is.

Ebben a megyében igen sok, teljes autonómiát követelő politikai szerveződés jött létre, de szinte teljesen hiányzik vagy legalábbis nagyon erőtlenséggel a kulturális önszerveződés.

A ladin kisebbség

A ladin nyelven belül 3 csoportot lehet megkülönböztetni: 1. A nyugati csoportot, mely a svájci Graubünden kantonban él. Ott a nyelvüket mint a Helvét Konföderáció negyedik nyelvét, hivatalosan elismerik; 2. A központi (vagy dolomiti) csoportot ők Bolzano, Trento és Belluno körzetében élnek, számuk 15 000 körüli. 3. Végül a keleti (vagy friuli) csoportot, mely mind olasz, mind szláv vonásokkal rendelkezik, körülbelül 400 000 embert foglal magába.

Az osztrák, majd később az olasz kormány hibájából a ladin nyelv soha nem tudott magasabbra jutni a szétszórt és egymástól különböző helyi nyelvjárások szintjéről. A tapasztalatok alapján pedig azt lehet megállapítani, hogy csak egységes nyelv tud egy népet egyben tartani és képessé tenni arra, hogy azon nyelvek nyomásának ellenálljon, melyek sok esetben a hivatalos nyelvek, és tekintélyes kulturális múlttal rendelkeznek. Ha ezt figyelembe vesszük, szinte csodával határosnak tűnik, hogy a ladin nyelv fennmaradt napjainkig. A televízió és a turizmus következtében egyre inkább teret hódít a német és az olasz, így már sokszor a kulturális élet nyelve is egy idegen, a német vagy az olasz nyelv.

A háború után, 1946-ban a dolomiti csoporthoz tartozó ladinok egyebek között autonómiát kértek, de az olasz állam ezt megtagadta tőlük. Később azonban a híres De Gasperiga-Gruber-egyezményt követően a kormánynak már kényelmesebb és könnyebb volt engedelményeket tenni: így az 1948-ban elfogadott speciális státusú tartomány alaptörvénye így rendelkezik ezen kisebbségeket illetően: „Azon községekben, ahol ladinul beszélnek, garantált ezen nyelv oktatása az elemi iskolában. Mind községi, mind megyei szinten figyelembe kell venni a ladin népek kultúráját, hagyományait és megszokott helyneveit”.

Védelmük tehát - mint ebből is látszik - a szükséges minimumra korlátozódott. A ladin iskolákban kötelező az olasz nyelvet heti 12 órában, a német nyelvet 12 órában tanítani, és a ladin nyelvet mindössze 1 (!) órában oktatják. Az állami vizsgákon használhatják mind a németet, mind az olaszt, de a ladint nem. Ugyanakkor a venetói ladinokat még ebből a kevés privilégiumból is kizárták, hiszen ők már egy másik tartományban élnek. Ez a megosztottsági helyzet Mussolininek köszönhető, aki 1923-ban átszervezte a megyei beosztást. Az a tény, hogy a fasizmus letűnte utáni demokráta állam ezt nem akarta helyesbíteni, a hatalomnak az, állampolgárai iránti lojalitásának hiányát jelenti.

Az ellentmondásos helyzet egyre inkább fokozódott (néha fegyveres akciókat is kiváltva), míg az ellenállás lecsitítására az olasz kormány el nem készítette a híres „csomagot”, mely sajnos csak látszatra mutat a fejlődés irányába, tartalmában a régi szellemet tükrözi.

A Friuli-Venezia-Giuliában élő ladinokat az állam semmilyen törvényes védelemben nem részesíti, így ők csak saját magukra támaszkodhatnak. Napjainkban a ladinok ezen csoportjának az elolaszosodása feltartóztathatatlan folyamat, mely az állami védelem hiányul túl annak köszönhető, hogy területén sok, a turisták tömegét vonzó fürdőhely van, illetve nagy számú laktanya a belső területeken, s így ezen körülmények az olaszul beszélők jelentős és állandó jelenlétéhez vezettek. A friuliaknak sok szervezetük van, ezek azonban rendkívül gyengék. A legerősebb elem az etnikai tudat megőrzéséért folyó harcban a templom.

Az occitán kisebbségek

Ebbe a csoportba hozzávetőlegesen 200 000 fő tartozik. Olaszország főleg észak-nyugati hegyvidékében laknak, mely igen szegény térség. Az ipar szinte teljes egészében hiányzik, s ez sokszor elvándorlásra készíti az ottelőket. Közvetlen közelükben olaszt, franciát és a piemonti dialektust beszélők élnek, ami kétségtelenül gyengíti nyelvi, kulturális megerősödésüket vagy túlélési esélyeiket. jogi helyzetük rendkívül kedvezőtlen: nyelvüket senki nem ismeri el (még Franciaországban sem). Piemont tartományi törvényei csupán egyetlen közvetett utalással említik őket, mellyel de facto elismerik létüket, míg Calabriában említés sem történik róluk a törvényekben.

A horvát kisebbség

Körülbelül 3 000 emberről van szó, akik horvátul beszélnek, nyelvük dalmát nyelv. Molise néhány falvában élnek, törvényes nyelvi és jogi védelmük gyakorlatilag nem létezik. Egyetlen téren tartották csak meg eredeti szokásaikat: a templomban, hiszen mind a mai napig tartanak horvát nyelvű miséket. Aktivitásuk hiánya és az állam közönye következtében etnikai hagyományaik megőrzése rendkívül kétséges a jövőben.

A német kisebbség

A német nyelvű területen (Dél-Tirol) mintegy 275 000 német anyanyelvű ember él. Ezen a nyelvi félszigeten túl vannak azonban kisebb szigetek, melyek teljesen izoláltan fekszenek egymástól, itt mintegy 15 000 német ajkú él. Az Alto Adige-i németeket a háború után kötött De Gasperi-Gruber-egyezmény és a speciális státussal összekapcsolt autonómia védi.

Ha ez a kisebbségi csoport a saját etnikai és nyelvi identitásáért nem harcolt volna az összes elérhető eszközzel (a fegyvereket beleértve), nem tudta volna az eredeti, nagy csalódást és felháborodást keltő autonómiát oly módon megváltoztatni és kiszélesíteni, mely napjainkra csaknem tökéletes védelmet jelent számukra.

1948-ban, mikor autonómiát kapott a tartomány, a hivatalos nyelv még az olasz volt. További 27 évbe telt, mire egyenjogúsították a német és az olasz nyelvet. Ez a törvényi védelem azonban két dolognak köszönhető leginkább: egyrészt az igen erélyes nemzetközi segítségnek (Ausztria), másrészt a déltiroliai aktivitásának.

A német ajkú kisebbség védelme nagyon fejlett, különösen ha más olaszországi etnikumok helyzetével vagy akár a Dél-Tiroltól távolabb eső német nyelvi szigeteken élők kisebbségi jogaival hasonlítjuk össze.

A szlovén kisebbség

A szlovén kisebbség megjelenése az olasz állam területén 1866-ra nyúlik vissza, mikor a békeszerződés szerint Velence és környéke az egységes Itáliához került. Ezen új szerzeményhez tartozott az úgynevezett „Szláv Veneto” Udine környékével együtt. Jelenlétük az ország területén semmilyen jogi következménnyel nem járt, egyrészt azért, mert számuk igen korlátozott volt, másrészt pedig az időpont nem lett volna alkalmas kisebbségi törekvéseik érvényesítésére.

Az első világháború után a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen Venezia=Giuliát a királysághoz csatolták, s vele együtt az igen jelentős számú szlovén és horvát kisebbséget is. Az állam deklaráltnan figyelembe vette és tiszteletben tartotta kisebbségi jogait, erről néhány törvény is tanúskodik.

Ezen pozitív kezdet azonban nem teljesezhetett ki, hiszen néhány évre rá, a fasizmus hatalomra kerülésével egy időben, megkezdődött korábbi jogaik felmorzsolása, majd pedig üldöztetésük.

A második világháború után a szláv kisebbség által lakott terület nagy része Jugoszláviához került, s a párizsi békeszerződés következtében igen erős menekülési hullám kezdődött (mindkét országban), melynek következtében számuk még kisebb lett.

1954. október 5-én hozták meg a tárgyaló felek (USA, Olaszország, Nagy-Britannia, Jugoszlávia) azt a határozatot, az „Egyetértés Memorandumát”, mely szerint a békeszerződések által körülhatárolt terület egy része (A zóna) Olaszországhoz került. Ennek következtében az ország területén élő szlovén ajkúak száma jelentősen megnőtt.

Jelenleg a szlovén kisebbség, melyhez körülbelül 100 000 ember tartozik, a következő területeken él: Val Canale (mely egy négynyelvű terület: szlovén, friuli, olasz, német), a Valle di Resia, Alto Collio, Gorizia környékének egész nyugati része, valamint Trieszt és környéke, a tengerparttól eltekintve. Ezek a területek néha három-, sőt négynyelvűek is.

Friuli-Venezia-Giulia, 1963-ban egy alkotmánytörvény szerint speciális státust kapott. Ekkor úgy tűnt, hogy helyzetük radikálisan megváltozik, hiszen a tartományi törvény 3. cikkelye elismeri a szlovén kisebbség jogait. Ez azonban gyakorlati jelentőséget sokáig nem kaphatott, ugyanis mind a kormány, mind az alkotmánybíróság, illetve az államtanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyelvi kisebbségi csoportokat illetően csak az államnak van joga bármilyen intézkedést meghozni, tehát a tartománynak (még ha speciális státusú is) erre nem ad lehetőséget.

Az állam a szlovén kisebbséget illetően csak egy rendszabályt hozott, még hozzá az oktatás terén, de ennek is több ellentmondásos pontja van, s mindenesetre csak Gorizia és Trieszt körzetére vonatkozóan, teljesen figyelmen kívül hagyva Udinét.

Az Olaszországban élő szlovén nyelvű etnikum jogi helyzetére a következők érvényesek: a) Létezik nemzetközi jogvédelmük, melynek az alapja az „Egyetértési Memorandum” és a hozzá csatolt, „speciális státust” biztosító dokumentum, melyek azonban csak a volt A zónára érvényesek, tehát Triesztre és környékére. b) Létezik egy központi állami törvény az oktatás terén, mely ugyancsak Gorizia és Trieszt körzetére vonatkozik. c) Létezik egy alkotmányos alapelv, mely általánosan, minden nyelvi kisebbségre érvényes. d) A kisebbségvédelem elve Friuli-Venezia-Giulia tartományi törvényében is szerepel a szlovén csoportokra vonatkoztatva, de ennek hatásosságát az Alkotmánybíróság értelmezése miatt semmisnek lehet tekinteni, hiszen az nem ismeri el a tartomány kompetenciáját a kisebbségeket érintő törvényhozásban. Mindezek következtében a szlovén ajkúakat három csoportra lehet osztani:

1. Az Udinében és körzetében élő szlovénekre, az általános alapelvek érvényesek, rájuk egyik konkrét rendszabály sem alkalmazható.

2. A Goriziában és környékén élőkre, melyekre az előzőeken túl az oktatás ügyében hozott állami törvények is vonatkoznak.

3. A Triesztben és körzetében élőkre minden eddigi szabály alkalmazható, de ezeken kívül az „Egyetértési Memorandumból” következők is.

A Friuli-Venezia-Giulia tartomány jogrendje

Az ezzel kapcsolatos vizsgálódást a tartományi törvény 3. cikkelyével kell kezdeni, mely szerint: „a tartomány minden állampolgárát egyenlő jogok illetik meg és egyenlő elbánásban kell hogy részesüljenek, függetlenül a nyelvi hovatartozástól, az etnikai és kulturális sajátosságok tiszteletbentartásával és védelmezésével.” Ez korrespondál az alkotmány 3. cikkelyével is, mely a kisebbségi csoportok védelméről szól. A kisebbségvédelmet nem lehet egyszerűen egyenlőségi alapon megteremteni, szükségesek hozzá speciális, csak a más ajkúakra vonatkozó intézkedések: Ennek alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 3. cikkely első

része az egyenlőség elvével van összhangban (egyéni jogok biztosításán keresztül). A második része pedig a közvetlen és valóságos kisebbségvédelemről rendelkezik (kollektív jogokat adva). Minderről nem is lenne érdemes tovább szólni, ha az alkotmánybíróság nem hozta volna meg azt a határozatát, mely szerint az egyenlőségi elv értelmében kizárt annak a lehetősége, hogy bármely nyelvi csoport érdekében különleges, normákat hozzanak a tartományi törvénykezés keretében. Majd ez a határozat így folytatódik: „Az etnikai - nyelvi kisebbségek védelmében csak az állam hozhat törvényt, s ezt a jogot az alkotmánnyal összhangban a tartományok nem gyakorolhatják.”

Mindebben a legnagyobb ellentmondás az, hogy Friuli-Venezia-Giulia tartományi törvényének idézett 3. cikkelye, Trentino-Alto Adige tartományi törvényének 2. cikkelyét idézi szó szerint, s emiatt ha a fent említett határozatot elfogadjuk, érvényességét a németek lakta tartományra is ki kellene terjeszteni, tehát megvonni tőlük azokat a jogokat, amelyeket ma már senki sem vitat el.

Miután Friuli-Venezia-Giulia azért kapta meg a speciális státust, mert területén nagyszámú a szlovén eredetű lakosság, úgy tűnik, hogy elég logikus követelmény lenne mindennek értelmet is adni azzal, hogy maga a tartomány is hozhasson rájuk vonatkozó törvényeket. Ez persze nem jelentené azt, hogy kizárólagos hatalommal rendelkeznek, csupán csak arról van szó, hogy a kisebbségek védelmére vonatkozó jogszabály-alkotásban meg kellene osztani az állami és a tartományi kompetenciákat.

Elvi síkon szemlélve ezeket, a kép nagyon elszomorító, ugyanakkor a gyakorlatról elmondható, hogy ezen korábbi állásfoglalás az évek alatt egyre inkább jelentőségét veszítette. Ezt bizonyítják a tartomány egyes új normái, melyek semmilyen ellenszegülést nem váltottak ki az állam részéről. Az első ezen törvények közül kimondja, hogy a tartományi közigazgatás feladata az, hogy bátorítsa „a nyelvi kisebbségek kulturális örökségét védő kezdeményezéseket”.

Egy másik törvény pedig kimondja, hogy a tartományi tanács által a tartományi művészeti és kulturális bizottságba választott szakértők közül legalább kettőnek a szlovén kisebbséghez kell tartoznia.

Ugyanez a norma tartalmazza azt is, hogy a szlovén kisebbség kulturális intézményeinek, társulásainak létrejöttét és működését a tartománynak támogatnia kell. Egy másik, későbbi törvény, amely Trentino-Alto Adige-i mintára készült, kimondja, hogy a tartomány visszatéríti azon költségeket (legfeljebb 75 százalékig), amelyek a helyi szerveket terhelik, amikor is fordítókat és más nyelvi eszközöket használnak abból a célból, hogy szlovén nyelven is megfelelő legyen a tájékoztatás.

Állami jogrend

Az állami törvényhozással kapcsolatban kétségtelenül a legfontosabb az oktatásügyi jogszabály, mely ugyanakkor diszkriminatív módon kedvezőbb helyzetbe juttatta a goriziai és trieszti körzeteket, hiszen a norma hatálya nem terjed ki Udinére. (Ez a megkülönböztetés egyértelműen ütközik az alkotmány 3. cikkelyével.) Ezen állami törvény szerint Gorizia és Trieszt körzetében lévő óvodákban és általános iskolákban a foglalkozásokat a gyermekek anyanyelvén is lehet tartani, s ennek megvalósítása céljából létre kell hozni az olasz nyelvű iskolákon kívül szlovén tannyelvű iskolákat is, mely utóbbiakban megszerzett bizonyítványok egyenlő értékűek az olaszokkal.

Ezekben a szlovén iskolákban kötelező az olasz nyelv oktatása, melyet azonban csak olyan tanárookra lehet bízni, akik ismerik a szlovén nyelvet is. A szlovén iskolák létrehozása és tanidejük, tantervük megállapítása elnöki rendeleten keresztül történik a közoktatásügyi miniszter javaslatára.

Az említett két körzet szlovén iskoláiba a tanári állás megszerzésekor az általános törvényben foglaltak szerint kell eljárni, azzal a különbséggel, hogy a pályázóknak szlovén anyanyelvűeknek kell lenniük. Az így kijelölt tanárookra előmenetelüket és fizetésüket illetően ugyanazok a normák érvényesek, mint a többi iskola oktatóira. Ami a szlovén iskolák felügyeletét illeti, ezt a feladatot olyan emberek láthatják csak el, akik tökéletesen ismerik a nyelvet. Ahhoz, hogy a gyerekek bekerülhessenek a nemzetiségi iskolába, olyan deklarációt kell tenni az eltartójuknak, mely a kisebbségi csoporthoz való tartozást igazolja. Ezt a nyilatkozatot önkéntes alapon teheti meg bárki.

Ugyanez a törvény azt is elrendeli, hogy a kerületi és megyei iskolai tanácsokba delegált tanárok egyötöde és maguknak a tanulóknak egyötöde, a szlovén nyelvű iskolákból kerüljenek ki.

A fent leírt rendelkezések, bár messze vannak a tökéletestől, mégis igen haladónak tekintendők, de nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy ez a szlovén kisebbségnek csak egy részét érinti, míg az Udine környékén élő csoportok mindebből ki vannak zárva.

A nemzetközi jogvédelem határai

A szlovén kisebbség nemzetközi jogvédelme a már korábban említett Egyetértési Memorandumon alapszik. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy ez a védelem nemzetközi jellege ellenére nem jelentős, hiszen az ebben az egyezményben mondottakat soha nem alakították át belső joggá. Így azt az olasz hatóságok kizárólag a közigazgatásban vehetik figyelembe, mégpedig olyan mértékben, ahogy azt a mindenkor hatályos törvények előírják, illetve a pillanatnyi politikai orientáció azt lehetővé teszi.

A Memorandumban foglalt speciális státusból eredő másik igen nagy probléma, hogy az abban leírtak; csak a volt „A” zónában élőkre vonatkoznak, míg a belső törvények a Trieszt és Gorizia körzetében lakó szlovéneket érintik. További jelentős ellentmondás az, hogy míg a belső rendszabályok csaknem kizárólagosan az oktatás problematikájával foglalkoznak, addig a Memorandum jogi helyzetek sokaságát veti fel, melyek részben az egyénekre, részben pedig a közösségre vonatkoznak. Ami a kollektív jogokat illeti, a fent említett dokumentum a következőkkel foglalkozik:

a) anyanyelv használata; b) anyanyelvű oktatás; c) közhivatalokba való bejutás egyenlőség alapján; d) a tartomány gazdasági fejlődéséhez való hozzájárulás joga; e) kulturális tevékenység folytatása.

A dokumentumban foglaltak szerint, tilos „a közigazgatási kerületek határát módosítani..., mert ez megváltoztathatná ezen területek etnikai összetételét”, s bizonyos esetekben jogvesztéssel járhatna.

Végül a dokumentum előírja egy olasz jugoszláv bizottság felállítását, melynek „feladata a Jugoszláv kisebbségek védelmét érintő konzultáció, véleménycsere és együttműködés, ezen túl kötelessége az ezen etnikumok részéről jövő panaszok kivizsgálása”.

A kollektív jogok egyike, az anyanyelv használata a szöveg alapján kiterjed a személyes és hivatalos kapcsolatokra, legyen ez utóbbi esetben a másik fél közigazgatási vagy bírósági hatóság, ezen túl az egyének joga van a saját anyanyelvén elkészült válaszhoz. A Memorandum elrendeli, hogy azon községekben, ahol jelentős kisebbségi csoport él (a lakosság legalább egynegyede), kötelező mindkét nyelv használata a helyneveknél és a közhivatalokban. Ami az iskolarendszert illeti, a dokumentum kimondja, hogy létre kell hozni óvodákat, általános és szakiskolákat mindazokban a községekben, ahol a szlovén kisebbséghez tartozó gyermekek laknak. Ezek az iskolák ugyanolyan bánásmódban kell, hogy részesüljenek, mint a többi: a tankönyvek elosztásában, épületek és egyéb anyagi eszközök kiutalásában, illetve a tanerő számának megállapításánál és az iskolai végzettséget igazoló bizonyítvány elbírálásánál. A tanárok anyanyelve meg kell, hogy egyezzen a

gyerekével, és a tantervnek olyannak kell lenni, mely a tanulók nemzetiségi jellemvonásainak kifejlődését nem gátolja.

A Memorandum igen tömören fogalmaz, mikor kimondja, hogy a „közigazgatásban igazságos módon kell biztosítani a kisebbség képviselőit”. Az egyezmény ezt követő szakasza a szlovének gazdasági érdekeinek és jogainak védelméről szól, majd kulturális tevékenységük gyakorlására tér ki. Ebben az utóbbiban az államnak aktívan elő kell mozdítani az erre irányuló kezdeményezéseket és az egyenlőség elvét szem előtt tartva kell anyagi eszközöket kiutalni a kulturális tevékenységet folytató olasz és szlovén szervezetek között.

Különös figyelemmel kell a fenti elveket alkalmazni a középületek kiutalásánál, a rádió használatánál, illetve a közpénzek elosztásánál.”

Mint látható, az Egyetértési Memorandumban a szlovén kisebbség védelméről igen részletes és előremutató rendelkezések állnak, de a legnagyobb hiba az maradt, hogy mindezt nem konvertálták az állam belső jogává.

Annak ellenére, hogy a szlovének viszonylag kedvező helyzetben vannak sok más kisebbséghez képest, nagyon harcra készen és aktívan öröködnék jogaiknak csorbíthatatlanságán: meg kell jegyezni, hogy ez az egyetlen kisebbség Olaszországban, amely hivatalosan használhatja az „etnikai kisebbség” megjelölést, ami bár helyes kifejezés, az alkotmány mégsem ezt használja, hanem igen óvatosan csak a „nyelvi kisebbségről” szól.

A szlovének szervezett társadalmi élete nagyon aktív: sok heti-, havi- és napilapjuk van, Triesztben van nemzeti színházuk, vannak politikai pártjaik és rendszeres televíziós adásaik. A felsorolt pozitívumokat persze csak kritikusan lehet fogadni, hiszen szükséges azt is megállapítani, hogy mindez csak relatíve, a többi kisebbség helyzetéhez képest kedvező.

Az újabb fejlemények

Mint látható, a kisebbségvédelem jelenlegi állása nagyon sok kritikus pontot és ellentmondást tartalmaz, ami pedig egyértelműen a reform szükségességét sugallja. Ebben maga az olasz állam is érdekelt kell, hogy legyen, hiszen sokkal fontosabb megelőzni, mint majd a későbbiekben letörni a mindig is lehetséges szeparatista törekvéseket. Bár Olaszországban ma már nem működik fegyveres, terrorista nacionalista csoport, kifejlődésének csírái megvannak, s ez is a megelőzés szükségességére hívja fel a figyelmet.

Az 1993. április 19-én benyújtott törvényjavaslat éppen ezeket a problémákat igyekszik kiküszöbölni, hiszen arra törekszik, hogy biztosítsa az olasz területen élő összes kisebbség számára hagyományaik, kultúrájuk és nyelvük védelmét. Ennek a törvényjavaslatnak legfőbb pontjai a következők:

1. cikkely

„A Köztársaság törvényes védelemben részesíti az albán, katalán, horvát, német, görög, szlovén, cigány származású népek nyelvét és kultúráját, illetve a ladin, francia, francia-provanszál és az occitániai nyelvet beszélőket. A Köztársaság védelemben részesíti a friuli és a szárd nép kultúráját és nyelvét.”

2. cikkely

„A 2. cikkely 2. bekezdésében megjelölt községekben az iskola területi szerveinek, községi és körzeti tanácsainak tagjai használhatják a helyi nyelvet ezen szervek működésének keretében. A tevékenységük eredményeképpen hozott nyilatkozatok azonban következményüket tekintve semmiesek, ha azokat nem teszik közzé olaszul is.”

7. cikkely

„A 2. cikkely 2. bekezdésében megjelölt községek tanácsai a saját jogszabályaiknak megfelelően lehetővé tehetik - más pénzügyi forrás hiányában a községi költségvetés terhére, az állami, tartományi és helyi szervek, illetve nem helyi közszervezetek hivatali döntéseinek közzétételét a nemzetiségi nyelven, azzal a kikötéssel, hogy a jogos hivatkozási alap, tehát a hiteles változat, az olasz szöveg lesz.”

8. cikkely

„A 2. cikkely 2. bekezdésében megjelölt községekben megengedett a kisebbségi nyelv szóbeli használata a közigazgatásban.”

9. cikkely

„A 2. cikkely 2. bekezdésében meghatározott községekben, a helyi tanács határozhat arról, hogy a hivatalos helynevek mellett a helyi hagyományoknak és szokásoknak megfelelőket is használják, a tartományi törvényekkel összhangban.”

10. cikkely

„Azon állampolgárok, melyek az 1. cikkelyben meghatározott csoportok valamelyikéhez tartoznak, illetve a 2. cikkely 2. bekezdésében körülhatárolt községekben laknak és ezen törvény életbeléptetését megelőzően kereszt vagy vezetéknevüket megváltoztatták, joguk van az eredetit visszakapni megfelelő dokumentáció felmutatása mellett, az illetékes fellebbviteli bíróság határozata alapján. Az eredeti név visszaszerzése az érintettek leszármazottaira is vonatkozik.

Azokban az esetekben, amikor az 1939. július 9-i 1238-as számú királyi rendelet következtében válnak aktuálissá az 1. bekezdésben foglaltak, az eljárás ingyenes, és azt, a kérelmet követően 90 nap alatt le kell folytatni.”

11. cikkely

„A RAI-TV tartományi rádió- és televízióadásba az 1. cikkelyben meghatározott nyelvel: en híreket, kulturális és szórakoztató műsorokat is be kell iktatni. Ezt, a rádió- és televíziós szolgáltatások ellenőrzésével megbízott parlamenti bizottság által kijelölt módon kell megvalósítani az érdekelt tartomány és a RAI-TV között szerződésen keresztül.”

12. cikkely

„Az ezen törvény által a tartományok hatáskörébe utalt ügyekben a tartományok kötelesek belső törvénykezésüket ezen jogszabályokhoz igazítani.”

13. cikkely

„Azon tartományok, melyek területén jelen van az 1. cikkelyben meghatározott nyelvi csoportok közül valamelyik, objektív kritériumok alapján, saját belső pénzügyi forrásaik, magántulajdonban lévő, kisebbségi nyelvet használó újságok vagy televíziós csatornák finanszírozásáról dönthetnek.”

Irodalom

- Yizzorusso, Alessandro: Verso il riconoscimento della soggettività delle comunità etnico-linguistiche. In: *Studi in memoria di Carlo Funo* Giuffrè editore. Milano 1973.
- Pizzorusso, Alessandro: *Il pluralismo linguistico tra Stato nazionale e autonomie locali* Pacini editore. Pisa 1975.
- Salvi, Sergio: *Le lingue tagliate. Storia delle minoranze linguistiche in Italia* Rizzoli editore. Milano 1975.
- Bartole, Sergio: *Profili delle condizioni delle minoranze linguistiche in Italia*. Milano Italia oggi a cura di Diana Agosti 1985.
- Rescigno, Giuseppe Ugo: Corso di diritto pubblico terza editore 1990. Zanichelli, 1 Norma in materia di tutela delle minoranze linguistiche, kézirat 157. számú törvénytervezet.

ANDREA TRIFUNOVITS SITUATION OF MINORITY GROUPS IN ITALY

This paper presents the development of constitutional status and legal defence of national minorities in Italy in the course of the 20th century. It examines separately the various minority groups, Albanians, Catalans, Greeks, Sardinians, Frenchmen, Ladinians, Occitans, Croatians, Germans and Slovenians. There are important differences in extension and codification of minority rights between the various regions of Italy. While legal status of Germans in Trentino-Alto Adige is considered as an enviable example in all Europe, Occitans in Piedmont, Ladinians in Veneto or Albanians in Molise and Puglia are hardly provided of the right of public use of their mother tongue.

The author examines in more details the legal condition of Slovenians in Friuli-Venezia-Giulia. Rights of this minority formed after World War II are guaranteed by several sources of right, but in reality rights to the use of their mother tongue in administration and institution, determined by international treaties and by regional constitution, have asserted themselves in different degree in the various localities. The last chapter of this paper gives an account of the draft bill presented on 19 April 1993 to the Italian Parliament on unification of minority rights in the country.

TÓTH ZOLTÁN

A történelmi Magyarország multikulturális hagyományai

A téma időbeli és térbeli kereteit a cím részben magába foglalja, a probléma kikerülhetetlen aktualitása s az értelmezéshez szükséges időperspektíva követelményei azonban nyilván messze túllépik ezeket. Szűkebb, történeti értelmében véve a múlt századi Magyarország kellene legyen a vizsgálódás időszaka 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig. Ezen belül pedig a hangsúly a dualista korszaknak, ma úgy fogalmazzunk általában, „polgárosodó” művelődési, műveltségi színpéjére esne, benne a jelentős és különös szerepet játszó európai metropolisszal, Budapesttel.

Hogy mit értünk műveltségen (kultúrán), illetve multikulturalitáson - erre is kellene jobb terminus technikust találni - ez már valódi tartalmi, koncepcionális kérdés, amelynek valószínűleg a következő időszak műhelymunkájában kellene kialakulnia. Annyit azonban meg kell jegyeznünk a fogalmakkal kapcsolatban, hogy a „multikulturalitás” mint a tudományos áramlatokkal hozzánk sodródott terminus technikus - olykor mint címke-háttérben álló kérdések és jelenségek saját viszonyaink közti azonosítását sem igen kerülhetjük meg. A multikulturalitás kutatása a mai nyugati posztindusztriális társadalmak, tömegdemokráciák belső, jelentős részben a mindenkori munkásvándorlások nyomán keletkezett műveltségi különbségeinek és ezek ütközésének talaján született. A kultúra ebből a szemszögből nézve elsősorban politikai, belső integrációs kérdés. A „megismerő politika” (Ch. Taylor) mögött azonban a műveltség az utóbbi fél évszázadban a „megértő néprajz”, a szociálanropológia és a modern társadalomtörténet (nyomasztó súlyú) eredményei nyomán átalakult, egyetemi oktatásban begyakorolt fogalmi állnak. A mi történeti területünkön ebből a szempontból, például a magyarországi nemzetiségek hagyományos művelődéstörténeti értelemben vett kultúrája mint az intézményes elitkultúra nyelvi, nemzeti változatai, nem jelentenek külön kultúrát.

A téma aktualitása nem aktualizálását jelenti, hanem azt a problémát, amit nem kerülhetünk meg. Ha az lenne a szándékunk, hogy visszavonulunk a múltba, teljesítményünket akkor is mai magyarországi identitásválságok szempontjából fogják megmérni. A multikulturális hagyományok a mai multikulturális jelenségekhez viszonyulnak. Ha közvetlen nincs is szándékunk ezekbe a vitákba bekapcsolódni, számolni kell azzal, hogy a hagyomány a történeti Magyarország szétdarabolásától a mai napig, két erőteljes átalakító időszakon ment át: az egyik - bármennyire is vonakodunk köztörténeti fordulópontokhoz igazodni - a Trianon utáni, két világháború közti (trianoni) időszak, a másik, a második világháborút, különösen a békekötést 1989-ig követő kerek negyven év.

1. Az elsőt, a *trianoni időszakot* úgy jellemezhetném - madártávlatból nézve térségünk műveltségi térképét -, hogy egy korábban a magyarországi nemzetiségek egy részére, első sorban a románokra és a szerbekre jellemző folyamat indult el a térség magyar népességénél: a leszakított területeken kisebbségi nemzeti identitások jöttek létre.

Mától az első világháború utáni időszakra visszatekintve a „kisebbségek”, a Monarchia utódállamaiba szakadt magyar és néhány, a trianoni Magyarországon maradt nem magyar népcsoport mint nagycsoport kimeríti a modern nemzetben belüli etnikum kritériumát. Az utóbbiak esetében elsősorban a németekre és a szlovákokra gondolok, akik a kitelepítések, illetve a lakosságcsere után is számon tartják magyarországi etnicitásukat. Az etnikumok a 19-20. században nem informális csoportok már, mint általában a néprajzi csoportok. Felekezeti és nemzetiségi formájukban a modern etnikumok szimbolikusan és intézményesen kifejezett közösségek. Politikai téren általában éppen a nemzeti és etnikai intézmények törvényesítésével és finanszírozásával kapcsolatban jelennek meg.

A kisebbségi „mi tudat” gyors kialakulását, annak tudatosodását, hogy nem az államnemzethez, hanem az anyanemzethez képest vannak kisebbségben (Bíró A. Zoltán), Trianon után bizonyára elősegítette az, hogy legtöbb esetben, mint a bánáglaknak vagy a felvidékieknek, már a régi Magyarországon is volt táji hagyományuk. Ahol ilyen eredetileg nem volt, mint Kárpátalján vagy az Ausztriába, Burgenlandba került soproniak és mosoniak vagy a bécsi magyarok esetében, a nemzettudat melletti önálló kisebbségi etnikus tudat megszületése szinte az utóbbi évek fejleménye. Erdélyt, nemzeteivel, ma is egy külön kisországra szabott problémának tartom. Ugyanakkor fölfedezhető az utódállamokban a saját anyanemzeteikkel egyesült régi nemzetiségek nemzetükön belüli, számon tartott régi regionális etnikai karaktere, mint az erdélyi (argyelán) vagy bánáti román két felekezeti változatukban. Az utóbbiak azonban nem hagyományos, a rendi korszak eredeti tagoltságát hordozzák magukon, mint proto-nacionális formációkat (Hobsbawm), amelyeket a polgári kor velük együtt örökölt, hanem modern etnikumok (népek).

A kettő, a hagyományos és a modern etnikum különbsége ott a legvilágosabb, ahol tovább élnek egymás mellett térben is, és az egyes ember azonosságtudatában is, mint a romániai vagy erdélyi magyar identitás (akkor is, ha nem a történeti Erdélyben van), s benne vagy mellette a székelyeké. Határeset a szlovénektől magukat megkülönböztető vendeké. Megint más eset viszont a történelmi Magyarország keretein belül született két nemzet, a szlovák, amelynek önmagán belül is fejlett hagyományos etnikumai léteznek, és a kárpátukrán, ruszin.

Ha tehát azt feltételeztük volna, hogy a hagyományos népiség (etnicitás) a polgári nemzeten belül háttérbe szoruló, feledésbe vesző jelenség, azt kell ma tapasztalnunk, hogy a modern közösségi „fikciók”, vagy „képzelt közösségek” alatt a régi fikciók életképessége is megmaradt. Sőt, a népiségnek új, a nemzeti azonosságtudatba beépült formái is vannak, amelyek a szemünk előtt formálódnak. A népiség nem pusztán történeti analógia, hanem a tulajdonképpeni társadalmi és műveltségi csoport, amelyet, politikai tendenciákat kifejezve, nevezhetünk „nemzetiségnek” vagy, véleményem szerint, még torzabb formában „kisebbségnek”. Valójában mindezek a régi és új etnikumok a nemzetiség mellett, esetenként vele szemben is, társadalmunk alapszerkezetét tagoló nagycsoport-képződmények.

Az etnikum mint társadalmi, illetve társadalomtörténeti nagycsoport-kategória, hihetetlen színességével és történeti rétegzettségével, tapasztalatom szerint elemezhetővé tesz egy sor olyan társadalmi, műveltségi jelenséget, amit a nyelvi nemzetiség a modern változásokban már gyakran elfed, sőt normatíván kizár, tabusít. A tabusítás tárgyai a múlt században már a család és a nemzet közti, hagyományos (és elvben) leszármazási közösségek, amelyekbe természetesen nemcsak beleszületni lehet, hanem rítusokon keresztül is tagjává lehet válni. Ilyen intézményes leszármazási közösség végeredményben minden valamikori rendi jogi csoport, köztük elvben a felekezetek és a kiváltságos csoportok is. A tabusított hagyományos közösség, amely az új, képzelt közösséget megosztással fenyegethetné, a modern korban különös, önálló életet kezd élni - miközben mint pozitív és negatív születési kiváltságok közössége nem felel meg a kor általános erkölcsi és intézményes jogi értékrendjének. A közösséghez tartozás informális téren az egyénre nézve mégis megőrzi pozitív és negatív presztízsét („Úr és paraszt”).

Ha a hagyományos etnikumoknak szűkebben vett korszakunkbeli, múlt századi, a „polgári egyetemülésen” (Kossuth) belüli sorsát csak villanásszerűen felidézzük, szembetűnővé válik, hogy sajátos partikuláris modernizáción, a nemzeti nagycsoportot követő, ahhoz alkalmazkodó fejlődésen mennek át, politizálódó felekezetekké, illetve nemzetiségekké formálódnak. Az etnicitás a modern egységesülési tendencia alatt tovább éli történetét. A polgári korban kollektív önmeghatározásuk formája a politizálódás lesz, amin azt értem, hogy értelmiségi elitjük kialakítja azt a nyelvet, s azokat az intézményes formákat, amelyekkel saját normáik és érdekeik szerint képesek lesznek a mindenkori állatni keretekhez és etnikus, nemzeti viszonyokhoz (hierarchiákhoz) való kollektív alkalmazkodásra. Nemzetenként és

egyházanként s szinte nemzedékenként újra és újra kell fogalmazni az azonosságtudat és a lojalitás kérdéseit, és meg kell találni hozzájuk a szervezeti formákat.

A normák és az érdekek kinyilvánítása nyilván az etnikumok saját belső társadalomszerkezetére támaszkodik. Mivel az önmeghatározás és az érdekér vényesítés politikai formákban, s az olyan amilyen, de intézményesen szervezett polgári nyilvánosság előtt zajlik, minden etnikumnak égető problémája a politikai beszéd nyelvét ismerő elit kiállítása - és az iskolaügy. A csonka rendi szerkezet ezen a téren szinte behozhatatlan hátrányokat jelentett. A megindult világban a közösségi nyelv és a közösségi rítusok fenntartására, ha kalapos királyunk nem vágott volna rendet bennük, valószínűleg akkor sem lett volna már elegendő egy-egy, a falvak, mezővárosok népével együtt élő kolostornak nem ritkán írástudatlan szerzetessége. Az etnicitásnak ez a modern, szekularizálódó és világi elitre (értelmiségre) felépített megjelenési formája rányomja bélyegét a probléma történeti, szociológiai stb. tükröződésére- ugyanis hogy mi válik bennük hagyománnyá, mi pedig tabuvá.

A polgári kor magyar társadalmának műveltségi színekében a jellegadó, s minden úri középosztályi, dzsentrí-mittelstand vonásával együtt *polgári műveltség* különös és tüntetően elkülönülő színfolt. Aki polgárosodni akart - ha azt korábban nem is így hívták - el is kellett különülni. Az elitnevelésnek a rétegnyelvvel együtt elsajátítandó szerves részei voltak az elkülönülés formái, kezdve a köszönés és a megszólítás gazdag, kifejező skáláján, folytatva a polgárosított hagyományok, viselkedési szabályok elsajátításán s velük együtt a tabuk tiszteletben tartásán.

2. A második, az identitásokban mély nyomot hagyó korszakban, *a második világháború után*, ha ez nem is volt akkor még nyilvánvaló-sokak előtt ma sem az -, valóban új helyzetek alakulnak ki. Nem ismétlődnek történeti helyzetek. A háború és az ország megszállása a mai szemlélő előtt is elfedi azt, hogy világszerte véget ért egy nagy korszak, a tulajdonképpeni polgári kor. Ez Nyugaton tarthatott vagy kétszáz évig is, én hazai használatra, a játékosság kedvéért '48-tól '48-ig számítom - valójában ránk nézve már a békekötéskor - vagy már előbb - eldőlt a sorsa. A változás jelei Nyugaton már a háború alatt és azt követően is megfigyelhetők, mindenekelőtt az állam szerepének és a szociális kérdésnek a megváltozásában.

A folyamatok újdonsága Nyugaton a hatvanas években válik feltűnővé, amit mi kettős fénytöréssel keresztül néztünk végig. Az egyik a huszadik századi társadalmi katasztrófásorozat eredményeképp elpusztult vagy tönkretett, a társadalmi rétegszerkezetben széles udvarú közép-európai típusú kispolgárság hiánya. Ezt van aki proletarizálódásnak nevezi. A törést a magyar társadalom oldalhajításokkal igyekezett pótolni. A másik perspektívát befolyásoló tényező a Közép-Európa másik felétől való elszakítottság. A kétféle fénytörés kétféle megszakítottság, amely a kultúravesztés egész füzérét vonta maga után.

A háború utáni bizantin szekularizációs (népi néphatalmi) időszak, véleményem szerint, bármennyire is külső beavatkozással történt, ezek között a társadalomszerkezeti feltételek közt tartósan felszínre hozott egy nálunk is, mindig is létező *plebejus identitást*. Ez világi és egyházi hagyományellenességével és egalitárius magántulajdon-ellenességével együtt semmivel sem kevésbé hagyományos jelenség, mint a Werbőczyhez fűződő közjogi intézményes hagyomány. Csupán ez a plebejus hagyomány a valamikori rendi megosztottság határvonalának másik oldaláról származik.

A plebejus hagyományt Európa-szerte a szocialista mozgalmak polgárosítják. A polgárosítást szó szerint is vehetjük, mert ennek a plebejus hagyománynak eredetileg, a jobbágy- és parasztlázadásokhoz hasonlóan, majd éppen az e korban és legtisztább formában éppen ebből a hagyományból táplálkozó, népi vallásokként terjedő szektákhoz hasonlóan, hiányzott a politikai kultúrája. A hiányzó politikai műveltségi formákat az ezeket helyettesítő

marginális, kispolgárelleses kispolgári, általában radikálisan ideologikus értelmiségi rétegműveltség fedi el.

A második világháború után a tömegpárti mozgalmi gépezetbe szorított műveltségi tömegnek eredetileg mindkét réteg-összetevője, a plebejus és a marginális kispolgári is, közömbös vagy ellenséges volt az etnikus és modern nemzeti típusú identitásokkal szemben. Az antinacionalizmusnak személyenként és csoportonként sokféle mozgatórugója lehetett, egyszerű vallási vagy például az osztály- és úri középosztályi (rendies) státus széles rétegekre kiterjedő diszkrepanciája, esetleg evvel karöltve, az előző asszimilációs századból örökölt megoldhatatlan identitási konfliktusok.

A nemzeti kérdés úgy lesz osztálykérdéssé, hogy a nacionalizmus szinte minden formájában összekapcsolódott a tulajdonnal, részint mint a tulajdonosok „nációja”, exkluzív hatalmi politikai közösség (például a „honfoglalók” vagy méltó utódaik, a nemesek), részint mint a tulajdon műveltsége, a mikro strukturális szintre is leható, („kispolgári”) mentalitásba épült társadalomszervezeti elv. Ez nálunk mint agrár-társadalomban a földkérdésben éleződött ki, de erős, többrétegű közép-európai városi hagyományai is vannak. Eötvös Károly, mikor a múlt század végén a nazarénusok társadalmi talaját kutatja, hosszan kell elidőzzön a városi kézműves iparosok és segédek körében.

Más szintéren, a magyarországi plebejus öntudat legpregnansabb megjelenésekor, az elmúlt századvég alföldi agrárszocialista mozgalmával kapcsolatban, vitatkozhatunk azon, hogy a modern bérharc vagy a földosztás követelése volt az uralkodó (Király István). Bérharcban nyilván a bérkövetelések kerülnek előtérbe. Szántó Kovács János vásárhelyi perétől az 1919-es földtörvényt kommentáló Móricz Zsigmondon keresztül Veres Péterig a paraszti földtulajdonban látták a szegényparaszti társadalmi emancipáció útját. Jögalapját pedig - mielőtt azt gondolnánk, hogy itt mégiscsak elosztási kérdéstről lenne szó - mindnyájan a honfoglaló magyarok eredeti egyenlőségére vezették vissza.

A „plebejus kultúra” sem egyféle. A történeti eszmék „közhely-tipológiájának” szintjén a plebejus társadalomszervezeti műveltségnek is bizonyára van egy egyetemes (európai) formából összeállítható gerince, mint a parasztság tárgyi világának s a folklórnak. Táji változataik közt hazánkban kisebb lesz a különbség, mint ahogy azt monográfusai gondolják, majd ha ilyet írnak, s majd ha egy erről szóló atlaszt is készítünk. Ha vannak különbségek, valószínűleg ezen a téren is kiütözköznék a feudális kor kiváltságos területei. Átjárást is fogunk találni az úri műveltség, a parasztgazdák szellemi néprajza felé. És könnyen lehet, hogy tanácstalanul fogunk kitérni az elől a legsajátosabban jellemző tapasztalat elől, hogy a plebejus kultúra nem csak emancipációs, hanem például kasztos típusú törekvéseket is hordozhatott. Az egyenjogúsításhoz nem mindenki számára létezett olyan jog, amely az általa elismert közösség értékrendjén belül érvényes. Ezért volt létjogosultsága annak, hogy az 1798-as, Nagy Francia Forradalmat Lefebvre mint a nemesség, a polgárság, a „nép” és a parasztság külön-külön forradalmaiként írta meg. A szocialista hagyomány is olyan felvilágosodott környezetben lép a politikai szintérre, ahol nem a fennálló hierarchián belüli mozgás, a mobilitás a társadalmi emancipáció útja, hanem a fennálló értékrend tagadása. Az ipari forradalmak, politikai forradalmak s egyben a vallási szekták korában az egyházak és a szervezett munkásmozgalmak „szektás megnyilvánulások” elleni küzdelme sem pusztán frázisok kérdése volt.

A szociális emancipációnak ennek ellenére, szemben az importált, de nem teljesen idegen kollektív eszményeket örökölt kelet-európai, mindeneke előtt orosz modellekkel, nálunk az individuális tulajdon szerzésével, a „tulajdon műveltségével” és társadalomszervezeti formáival összefüggő változata maradt mértékadó. (A bolsevik, kelet-európai típusú kollektívizmusnak kevés köze volt a németes közép-európai intellektuális marxizmushoz, mindkettő külön életet élt.)

A Kádár-korszakban Magyarországon is a szomszédos „parasztnemzeteknél” hasonló módon zajlott le a második, szocialista ipari forradalom. A lezajlott társadalmi átrétegződés nagyrészt a parasztságból verbuválódott „széles nemzeti (családiház-tulajdonos) középosztálya” identitása meghatározásához is csak az utóbbi tíz-tizenöt évben megújuló hagyományos formakészletből válogathatott. A választás az új középrétegek „szent emancipatorikus joga”. Ennek, a modern etnicitáshoz képest is új - vagy posztmodern? - etnikus és nemzettudatnak problémája szociológiailag hiányosan, társadalom-és művelődéstörténeti téren pedig szinte teljesen föltáratlan. Egyelőre annyit lehet sejteni, hogy éppúgy különbözni fog a polgári kor középosztályi nacionalizmusától, mint ahogy az különbözött a '48 után demokratizálódott nemesi rendi nacionalizmustól, amely a magyarnemzeti hagyományt megteremtette. Az is sejthető már, hogy ez az identitás nem a felvilágosodásra fogja visszavezetni eszmei gyökereit.

Mindezeket azért tartottam szükségesnek, szinte csak a problémát jelezve felsorolni, hogy alátámasszam véleményem, amit különben szociológiai múltamban empirikus tapasztalatok kényszerítettek ki, hogy mai viszonyainkat szem előtt tartva sem létezik egyetlen, egyfajta azonosságtudatot teremtő hagyomány.

Van saját hagyományunk, a magyar középosztályi értelmiségi hagyomány, amely szintén csak etnikus változataiban létezik, és saját változatunk rálátásunkat öntudatlan öntudattal befolyásolja.

Az értelmiségi hagyományok, legalábbis Aquinói Tamás óta „etnocentrikusak”. Nem egyéni rossz tulajdonságokról van szó, hanem nagy csoportok magukról és egymásról kialakult, egymásnak feszülő kollektív tudatáról. Az „előítélet” is egyéni hajlamot sejtet, pedig ha előítéletről van szó, annak gyökerét többnyire korábban, intézményesen meghozott, gyakran kodifikált ítéletekben kell keresnünk. Ismertek ezek nemzeti, nemzetiségi és felekezeti téren is.

Az etnocentrizmus a középosztályi hagyományok első és legföltűnőbb közös jellemzője, ami azt jelenti, hogy saját, örökölt és többnyire öntudatlanul követett normatív korlátai között képes csak tájékozódni. Az osztályspecifikus és etnikus normák egymással való ütközésére (esetleg ütköztetésére) külön, minden egyes csoport saját használatára kialakult szokások léteznek, mint az egyes csoportkultúrák, rendek, „nemzeti jelleme” egyénítő vonásai.

Az új, polgári populus és plebs változott formában is rendies műveltségi tömbjei között a kettő szigorú hierarchikus viszonyinak megfelelő közvetítési intézményrendszer működött, és működik ma is. Ezek az iskolák, amelyekhez, mióta állandó hadsereg létezik, szinte mint a plebs, a nem kultúrahordozó köznép elsőszámú iskolája, a katonaság is hozzátartozik. Sőt, ameddig a szorosabb értelemben vett iskolák csak felekezeti kezelésben léteztek, ez volt az egyetlen, eredeti funkciója mellett az abszolút monarchiák szándéka szerint is tudatosan nevelési, az akkori elveknek megfelelően inkább fegyelmezési céllal működő világi intézmény. A nacionalizált, nemzeti nyelvű iskolák, mindenekelőtt a közvetítés frontvonalán álló népiskolák, amelyeknek több mint hetven százaléka a dualista korszak végén is egyházi kezelésben volt, a polgári korban is a felekezeti etnikus műveltségek közvetítésének infrastruktúrái voltak.

A közvetített műveltség azonban soha, távolról sem jelentette a műveltségnek az életben működő, talán az antropológiai értelmében vett fogalmakhoz legközelebb álló egészét. Ami a tankönyvekben található, az a köznéppel, már az írásbeliségénél fogva is szemben álló sajátos *iskolai műveltség*. Ez az iskolai műveltség valójában senkinek nem volt a saját műveltsége, mint ahogy azt történelemkönyveink művelődéstörténeti fejezeteiből vélhetnénk. Az iskolai műveltség az egyes nemzeteknek és nemzetiségeknek, ahol pedig a nemzetiség felekezeti megosztott volt, mint talán a délszláv népeket kivéve mindegyik, felekezeti etnikumaik középosztályainak államilag ellenőrzött nevelési programjait közvetítették.

A középosztály itt sem egységes. Egy községben, „poliszban”, egynyelvű közegben, az egyházközségekben és iskolaszékeiben formálisan is elkülönülnek. S ez nem „feudalizmus”, hanem a polgári kor etnikus tagoltságának jellegzetes, politizált intézményesülése. A régi, rendi szellemből a legtöbbet a latin gimnázium őrzött meg, amely, ameddig létezett, mindig megtartotta a köznyelvi műveltség fölött álló rendies presztízst és kiváltságait.

A középosztályi etnocentrizmus ugyanakkor nem egyirányú, nemcsak a mindenkori társadalmi hierarchiában nem lát lefelé, hanem oldalt sem lát. Megdöbentően tudatlanok vagyunk saját osztályunk belső tagoltsága terén s mindenféle etnikus műveltségi különbséget illetően. A tudatlansághoz s véleményem szerint az öntudatlan ütközésekhez ma hozzájárul a korábbi évtizedek szekularizációs nyomása is, de az elviselhetetlen feszültségek elől való kitérés egyszerű emberi vágya is, amely a saját azonosság kinyilvánításának kerülésére, elrejtésére, tabusítására vagy egyenesen megtagadására ösztönzött.

Az etnocentrizmus nem merül ki árnyalatokban, hanem olyan kirívó, ma is nagy hatású tézisekben fogalmazódik meg - hogy saját hagyományaimon kezdjem a tükröztetést - mint Németh László *Kisebbségben* (1939) megfogalmazott nézetei” vagy Bibó István *Eltorzult magyar alkatról* írt esszéje (1948). Mindkettő morálisan bélyegez meg és idegenként rekeszt ki más hagyománnyal élő (többségi) csoportokat. A mai publicisztikai vitákban ennek a mentalitásnak az utóélete, a hagyományos, például Széchenyi- és Kossuth-párti harcállásokba való fölzárkózás, jól látható.

A középosztályi értelmiségi hagyomány kulcsa nyilván a műveltség-, illetve a kultúra-fogalma. Saját literátus műveltségét tekinti a műveltségnek, saját identitásának belső s azt a másokétól kifelé megkülönböztető formák rendszerének. Alkot magának ugyan egy romantikus gyökerű „népi kultúra”-fogalmat, amibe a paraszti kultúrának saját szemszögéből értelmezhető, elfogadható elemeit beválogatja (ahogy erről Hofer Tamásnál olvashatni), a birtokos paraszti jócskán idealizált műveltségi elemek és a sajátja közti többség műveltségét mint műveletlenséget, nem tekinti kultúrának. Ha nemzeti jellemről van szó, ami ebből a szemszögből nézve magától értetődően a saját műveltségben, szépirodalomban és a politikában mérhető le hitelt érdemlően, akkor is kollégákkal vagy megboldogult nevezetesebb kollégák szellemeivel viaskodnak, mint a fent említett szerzők és mai kommentátoraik s jómagam. A plebs legfeljebb lélekmelengető anekdoták erejéig tűnik föl, mint például Karácsony Sándor osztályok közti partneri, alárendeltség helyett magyarosabb, kapcsolatáról szóló írásaiban. (Közben néhány néprajzkutató-antropológus és ezeknek az elfeledett rétegeknek a sorsában osztozó író fel nem említésével én is igazságtalan vagyok.)

A régi kultúrtörténetnek (Kulturgeschichte) nincsenek is a mi problémáinkra alkalmazható fogalmai. Ami itt a másfajta, plebejus társadalomszervezeti műveltség jelenségeiből számba vehető lenne korunkban, azok a szervezett munkásmozgalmak meg az egyházak, vadhajtásokkal szembeni küzdelmeiben, illetve a régi politikai perekben bukkannak föl -és süllyednek is el.

Az újjáéledő antropológia, nemegyszer az éppen tőle elvárható önreflexió híján - és, sajnos, hozzá kell tennem az igazság kedvéért, hogy társadalomtörténeti háttér nélkül is - vagy összetéveszti magát a néprajzzal, vagy a gyarmatokról visszatérve Európába, teljes módszertani fegyvercetben kerüli el ezeket a kényes, tudományos, illetve tudománytalan zátonyokat. Az emancipációs divat árján evezve így az olyan kifejezetten rendies, plebejus típusú-hiszen ez sem egyrétű dolog - társadalmi helyzetek s konfliktusok, mint a zsidóságé vagy a cigányságé, nem is kerülhetnek saját jelenségekörnyezetükbe.

Ha többféle hagyomány van, nem lehet megkerülni bennük azt, ami mindegyikükben közös, és mégis az egész hagyományrendszert kettéosztja, a nemek kérdését. Mivel a műveltséget élő egyének hordozzák, minden rend, osztály, réteg és etnikum műveltsége két, férfi és női változatban létezik és intézményesül. Ha az egyes hagyományoknak az egymás közti összehasonlításban van mindenekelőtt jellemző vonása, az épp ezen a meglehetősen

elhanyagolt területen keresendő: milyen a viszonya a nemeknek, illetve az egyes csoportokon belül a műveltség két változatának.

Itt sem a kutatás rejtett, informális dimenzióiról van szó, bár a nemiség is a legalapvetőbb szerkezeti elemek közé tartozik, ez is az egyes csoportkultúrák magánéleti, kvázi-tabu témái köré tartozik, mint a nemzeti műveltség felekezeti, illetve felekezeti-etnikai tagoltsága. Paradox módon ez a tabusítás is a társadalomszervezet modern vonása. Megtagadott, régi, a polgárt eszmékkel ütköző normák osztoznak benne a megtagadott vagy megtagadni rendelt dolgok ősi sorsában, a tabusításban: az alkotmányos egyenlőtlenség ténye a polgári egyenlőség eszményével; az örökölt társadalmi állás nyilvánvaló elsőbbsége, szemben az eltörölt születési kiváltságokkal; a leszármazás és a szex - a patria potestas, a polgári jogrend jobbkézsabálya mellett elvesztett női kiváltságok és az el nem nyert egyenjogúság; a felekezeti megosztottság és a nemzeti egység stb.

A kisgyermekkorot elhagyva, minden csoport a maga normái, a felnőtt munkamegosztásnak megfelelő szerepek felé kezdte irányítani utódait. Szerszámot, kardot kapott a kisfiú, babát, fakanalat, kézimunkát a kislány. Külön helyük van a lányoknak korcsoportok szerint a családi asztalnál, a templomban, az iskolában. Másképp ítélik meg a lányok iskolalátogatását, s kezdettől fogva más képzést írnak elő nekik, amikor már előírások vannak. A nemek szerinti két változat csoportokra jellemző mutatója a századvégi statisztikában a keresők és eltartottak, illetve az önálló keresetű nők arányának változása, markánsan különböző szakmásodásuk vagy a tulajdonhoz való reális viszonyuk csoportonként, írni-olvasni tudásuk, politikai részvételük, stb.

***

Ha tehát a régi Magyarország „multikulturális” hagyományait keressük, s ezek mögött életteli embercsoportok viszonyaira vagyunk kíváncsiak, készen kapott fogalmainkat is szét kell választanunk saját történetileg kialakult törésvonalaik szerint.

Egy ilyesfajta vállalkozáshoz, meglehet, lesz, aki úgy látja, újfajta utópia állításához, véleményem szerint úgy lehet hozzáfogni, ahogy a jobbfajta összehasonlító kutatások teszik, az egyes jelenségek, köztük a műveltség jelenségeinek egymással való szembesítésével. Ehhez olyan, a teljes társadalomra kiterjedő művelődéstörténeti áttekintésre, képletesen szólva: térképre lenne szükség, amelyen az egyes csoportok azonosságát vagy különbségét s a különbözők egymás közti viszonyait saját természetük szerint rajzolja ki, s nem egy egységesítő vagy éppen szétválogató szándék olvassa rájuk.

Irodalom

Barthes, R.: *Mythen des Alltags*. Frankfurt 1976.

Benedek Katalin: Polgári mesekönyvek parasztságképe. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest 1991. 135-158.

Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*. 1992. 3-4. 169-176.

Biró A. Zoltán munkacsoportja: A műholdas tévéadás (a DUNA-TV) - egy régió szemszögéből. *Antropológiai műhely*. 1993. 2.

Boissevain, J.: Small entrepreneurs in contemporary Europe. In: Ward, R.-Jenkins, R. (Ed.): *Ethnic Communities in Business*. London - New York 1984.

Bourdieu, P.: *Sozialer Raum und „Klassen”*. Frankfurt 1985.

Bukow, W. D.: *Ritual und Fetisch in fortgeschrittenen Industriegesellschaften*. Frankfurt 1984.

Castles, S.: *Migration und Rassismus in Westeuropa*. Berlin 1987.

Clark, D.: Limits on the scope of ethnicity. In: Wallman, S. (Ed.): *Ethnicity at Work*. London 1979.

Cohen, Ph.-BAINS, II. S. (Gd.): *Multi-Racist Britain*. London 1988.

Dubiel, H.: Das Gespenst des Populismus. In: Dubiel, H. (Hg.): *Populismus und Aufklärung*. Frankfurt 1986.

Florián Mária.: A népélet ábrázolása magyar néma játékfilmekben. In: *Közelítések*. Debrecen 1992. 323-336.

Eötvös Károly.: *A nazarénusok*. Budapest 1905.

- Hofer Tamás.: „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata. (Vázlat egy kutatóvállalkozásról)
In: *Népi Kultúra és nemzettudat*. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest 1991. 7-13. (Irodalom: 11-13..)
- Király István.: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905-1906. évi dunántúli arató- és cselédsztrájkok összehasonlítása. *Agrártörténeti Szemle*. 1980. 3-4.
- Lefebvre, Georges.: (1789.) Paris. /1936/ Editions sociales. 1970. 205.
- Márkus István.: Utórendiségünk. Gyökerek és gyümölcsök. *Valóság*. 1991. 5. 1-23.
- Móricz Zsigmond.: A földtörvény kis kátéja. Az 1919: XVIII. néptörvény magyarázata és utasítása a földműves nép földhöz juttatásáról. Budapest, A Néplap kiadása. 1919. repr. 1979.
- Mühlmann, W. E.-Llaryora, R.: *Klientschaft, Klientel, and Klientelsystem in einer sizilianischen Agrostadt*. Tübingen 1968.
- Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény. Hofer Tamás. (Szerk.) Magyarországi Kutató Intézet Budapest 1991. 201.
- Staiano, V.: Ethnicity as Process. *Ethnicity*. 1980. 1.
- Szegedy-Maszák Mihály.: A nemzetjellelem fogalmáról. In: *Hungaro-Polonica*. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára. Budapest 1986. 145-155.
- Szendrey Ákos.: A társadalmi érintkezés formái. *Ethnographia*. XLVIII. 1938. 372-385. Taylor, Charles.: *Multiculturalism and „The Politics of Recognition”*. An Essay by Ch.T. Princeton. Princeton University Press. 1992. 110.
- Varga János.: A teletulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. *Történelmi Szemle*. 1964. 2. 378-390.
- Zientara, B.: Populus -Gens - Natio. In: Dann, O. (Hg.): *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*. München 1986.

ZOLTÁN TÓTH

MULTICULTURAL TRADITIONS OF HISTORICAL HUNGARY. A RESEARCH HYPOTHESIS

The multitude of social groups with ethnic differences was inherited from culturally variegated historical Hungary by successor states after its dismemberment in the peace treaties following World War I. According to our hypothesis, the traditions of late feudal period have survived under the youngest historical stratum of the modern national culture of these states and they constitute the basic structure of our social civilization. The general anthropological concept of tradition used in our hypothesis involves an inherited culture, characteristic of some social groups, which stands in contrast to that of other groups and is overfolded by always newer strata of periods and interethnic relations. Cultural traditions of historical Hungary were marked by feudal articulations even within the national versions of the same tradition. Our research emphasizes the relations between the national bourgeois culture, the-minority-culture of the middle classes of various ethnic groups and the variegated „mass culture”, the country's plebeian traditions.

VOGEL SÁNDOR

Kisebbségi dokumentumok Romániában

Románia földrajzi fekvése és történelme révén Európa három, a fejlődésben egymástól jelentős mértékben különböző régiójához kötődik: a Balkánhoz (Havasalföld), Kelet-Európához (Moldva) és Közép-Európához (Erdély). Belső fejlődésének ellentmondásai részben e három terület különbözőségében keresendők. Ezeket az ellentmondásokat tetézi a román állam soknemzetiségű jellege, az etnikai-nemzeti kisebbségek számának az összlakossághoz viszonyított nagy aránya, amely Erdély 1920. évi Romániához csatolásával a román állam egyik, a kor európai hatalmai számára is nyilvánvaló jellemvonásává vált. Ezeket az ellentéteket a romániai politikai elit nem a decentralizált, a különböző területek érdekeit figyelembe vevő politikával próbálta megoldani, hanem éppen ellenkezőleg, egyetlen terület, mégpedig Havasalföld politikai túlsúlyának és a román etnikum kizárólagos uralmának biztosításával kívánta az állam kohézióját fenntartani. Ekképp a román állam történeti-politikai fejlődését egyrészt - a havasalföldi politikai elit dominanciája következtében - a balkáni vonások túlsúlyba kerülése jellemezte, másrészt a nemzeti elv elsődlegességének és kizárólagosságának érvényesítése a politikai életben. Innen ered az az ellentmondás, amely az állam alkotmány által meghatározott nemzeti jellege és a romániai kisebbségek, valamint különböző területeinek érdekei között fennáll. A havasalföldi politikai elit a román állam létrejöttétől kezdődően az egységes, etnikailag tiszta nemzetállam megteremtését tűzte ki célul. Ennek a politikának gyökerei az első világháború előtti Romániába nyúlnak vissza. A nem román lakosság arányszáma az első világháború előtti Románia területén 20 százaléknyi volt elrománosítása pedig erőszakos eszközökkel és gyors ütemben folyt. A moldvai csángókkal szemben teljes magyarellenes politikát követtek, és 1878 után nagy tapasztalatokat szereztek Dobruzsza elrománosításában. A korabeli Románia nemzetiségpolitikáját egyes elemzők Közép- és Kelet-Európa legembertelenebb politikájának minősítik.¹ Az első világháború után - most már Nagy-Romániában - a román állam ugyanezt a politikát folytatta bizonyos mértékig tekintetbe véve az új körülményeket, kijátszva a békeszerződéshez csatolt kisebbségvédelmi szerződést.² A román politika e „nemzeti trendvonal” Ceaușescu uralma idején teljesebben ki. A román kommunista diktátor a „homogén” nemzetállam megvalósítását tűzte ki célul, és rendkívüli sikereket ért el: moldvai és havasalföldi románok tömegeinek betelepítésével megváltoztatta Erdély etnikai arculatát; az elviselhetetlen körülmények hatására németek és zsidók százezrei hagyták el Romániát. 1930-ban Erdélyben 543 842, 1977-ben 359 436, 1992-ben 108 993 német élt. 1980-1990 között körülbelül 150 000 német távozott Romániából. Az erdélyi szászok száma 30 000 alá csökkent.³ Az erdélyi németiség eltűnése a legnagyobb tragédiának tekinthető Erdély történetében. Mindaddig egyetlen történelmi megrázkódtatás sem okozta az Erdélyt alkotó három etnikum egyikének eltűnését. A homogén nemzetállam megteremtésére irányuló törekvés más meghatározó történeti-politikai erőként hat. A román politikai elit időszakonkénti engedékenyebb magatartását az ország kisebbségeivel szemben minden esetben kényszerkörülmények határozták meg. Engedményeket csakis kényszernek engedve tett, és soha nem mondott le a román nemzetállam mítoszáról. E kettősség, a nemzetállam fikciójának fenntartása és bizonyos korlátok közé szorított jogok biztosítása a mai Romániára is jellemző. Mindez megnyilvánul az 1991-ben elfogadott román alkotmányban is, amely az 1989. évi fordulat és az azt követő megtorpanás után a hagyományos román kisebbségpolitikához, a román politika „nemzeti trendvonalához” való gyors visszatérést jelzi.

A Nemzeti Megmentési Front a hatalomra kerülése utáni napokban nyilatkozatban rögzítette nemzeti kisebbségekkel szembeni politikájának irányvonalait:

„1. Az ország alkotmánya ismerje el és garantálja a nemzeti kisebbségek *egyéni és kollektív jogait* és szabadságjogait.

2. Ki kell dolgozni és meg kell szavazni az alkotmány előírásait konkrét formában kifejtő *nemzeti kisebbségi törvényt*.

3. A törvényes előírásoknak megfelelően biztosítani kell a kisebbségek alapvető jogainak gyakorlásához szükséges intézményrendszer létrehozását, s ezáltal az anyanyelv szabad használatát, a nemzeti kultúra ápolását a nemzeti identitás megőrzését. E célból *Nemzetiségügyi Minisztérium* is létrehozandó.”⁴

Az 1991. december 8-i népszavazás után életbelépett román alkotmány a nemzeti kisebbségek számára biztosított jogokat a hagyományos román nemzetállam-koncepció keretébe illeszti, anélkül, hogy az így keletkezett ellentmondást valamiképpen feloldaná. A megelőző alkotmányokhoz, az 1923. évi alkotmányhoz (1. cikkely) hasonlóan Romániát szuverén, független, egységes és oszthatatlan nemzetállammá nyilvánítja (1. cikkely. 1. bekezdés), majd rögzíti, hogy az állam alapja a román nép egysége (4. cikkely 1. bekezdés). Ezek a megfogalmazások a román alkotmányt az 1982. évi török alkotmányhoz közelítik, amely leszögezi: „A török állam területével és nemzetével oszthatatlan egységet alkot. Nyelve a török.” (3. cikkely 1. bekezdés). A román alkotmány 13. cikkelye a román nyelvet nyilvánítja Románia egyedüli hivatalos nyelvéné. Az alkotmányban a nép, a nyelv és a terület egységének elve, az etnoterritorialitás koncepciója jelenik meg, amely korunk modern alkotmányaiban ismeretlen, és főképp a 19. századi alkotmányokra volt jellemző. A 4. cikkely 2. bekezdése, engedve korunk emberjogi felfogásának, megállapítja: „Románia összes állampolgárainak közös és oszthatatlan hazája, fajtól, nemzetiségtől, politikai hovatartozástól, vagyontól vagy származástól függetlenül.” A nemzetállamiságot kinyilvánító 1. cikkely és a román nép egységét kinyilvánító 4. cikkely 1. bekezdése, valamint a 4. cikkely 2. bekezdésében az állampolgárok nemzetiségi hovatartozására való utalás között feloldhatatlan ellentmondás feszül. A román alkotmány a következő, a kisebbségekre vonatkozó kitételeket tartalmazza:

- az állam elismeri és garantálja a *nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek* jogát etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megtartásához, fejlesztéséhez és kifejezéséhez (6. cikkely 1. bekezdés). A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek identitásának megtartását, fejlesztését és kifejezését célzó állami védőintézkedéseknek a többi román állampolgárhoz viszonyítva meg kell felelniük az egyenlőség és a megkülönböztetéstől való mentesség elveinek (6. cikkely 2. bekezdés).

- Az oktatás minden fokon román nyelven folyik. A törvény feltételei között az oktatás valamely világnyelven is lebonyolítható (32. cikkely 2. bekezdés). Garantált a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek joga anyanyelvük tanulásához, és a jog ahhoz, hogy ezen a nyelven oktassák őket. E jogok gyakorlásának módozatait a törvény állapítja meg (32. cikkely 3. bekezdés).

- A nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok azon szervezetei, amelyek a választásokon nem kapják meg a parlamenti képviselőkhez szükséges szavazatszámot, egy-egy képviselői helyre jogosultak a választási törvény feltételei között. A valamely kisebbséghez tartozó állampolgárokat csak egyetlen szervezet képviselhet (59. cikkely. 2. bekezdés).⁵

- Az igazságszolgáltatási eljárást román nyelven bonyolítják le (127. cikkely 1. bekezdés). A nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgároknak, valamint a román nyelvet nem ismerő személyeknek jogában áll tolmács útján tudomást szerezni az iratesomóban foglalt összes iratról és ügyvitelről és a bíróság előtt tolmács útján beszélni és következtetéseket megfogalmazni; a bűnperek esetén e jog gyakorlását ingyenesen kell biztosítani (127. cikkely 2. bekezdés).

- A törvény tiltja az ország és a nemzet gyalázását, ... a buzdítást a faji, osztály- vagy vallási gyűlöletre, az uszítást a megkülönböztetésre, a *területi szeparatizmusra* (30. cikkely 7. bekezdés).

- Nem képezik felülvizsgálás tárgyát a jelen alkotmánynak a román állam nemzeti, független, egységes és oszthatatlan jellegére... a hivatalos nyelvre vonatkozó rendelkezései (148. cikkely 1. bekezdés).

A román alkotmány nemzeti-kisebbségi vonatkozásairól megállapítható: - a nemzeti kisebbségek vonatkozásában a jogi alany kimondottan csak „a nemzeti kisebbséghez tartozó személy” és nem maga a kisebbség,

- nem tartalmazza a kollektív jogok fogalmát,
- hiányzik belőle a nemzeti kisebbségek anyanyelvének használata az igazságszolgáltatásban és az állami közigazgatásban,

- a nemzeti kisebbségekre vonatkozó cikkelyekben „a törvény feltételei között”, a „jogok gyakorlásának módozatait a törvény állapítja meg” kitételek találhatók. Ez adott esetben hatályon kívül helyezheti az Alkotmányban kinyilvánított jog gyakorlását.⁶ Ennek legújabb példája a román Képviselőház Oktatás- és Tudományügyi Bizottsága által véglegesített tanügyi törvénytervezet, amely átveszi ugyan az Alkotmány 32. szakaszának 3. bekezdésébe foglaltakat, de olyan kiegészítéseket tartalmaz, amelyek azt korlátozzák, vagy ellentmondanak az alkotmányos alapelveknek. Az oktatást több területen csak román nyelven biztosítja: „A gimnáziumi és liceumi oktatásban a románok történelmét, Románia földrajzát és az állampolgári nevelést román nyelven és a román osztályokéval azonos tanterv és tankönyv alapján tanítják (122. cikkely 2. bekezdés); Az egészségügyi, jogi, műszaki mezőgazdasági, kereskedelmi oktatási egységekben a szakképzés román nyelven folyik (I 24. cikkely); A felsőfokú oktatásban - kérésre és törvényes kereten belül - pedagógus- és művészképzésre a kisebbségek nyelvén csoportokat, tagozatokat hoznak létre (125. cikkely). Ez az utóbbi előírás nem biztosítja a más területeken igényelt szakemberképzést, önálló anyanyelvű felsőfokú intézet létrehozását, és veszélyezteti a marosvásárhelyi anyanyelvű orvosképzést. Az RMDSZ az alkotmánysértő rendelkezések elhárítása érdekében módosító javaslatokat nyújtott be.

A román kormánypárt, a Nemzeti Demokratikus Megmentési Front programja a kisebbségi kérdésben nem lép túl az általánosságok szintjén, és a hangsúlyt a területi integritás védelmére, valamint az irredentizmus és a területi szeparatizmus elítélésére fekteti. A következőket hangsúlyozza:

- Az egységes román nemzeti állam területi épségének megőrzése és megvédése a revizionista és szeparatista törekvésekkel, valamint a román állam feldarabolását és föderalizálását célzó képtelen tervekkel szemben.

- Egyenlő jogok biztosítása az ország minden állampolgára számára, és az etnikumok, felekezetek közötti megegyezés.

A Petre Roman-féle Nemzeti Megmentési Front pedig kijelenti: „A nemzeti kisebbségek népünk és államunk részei-azaz részek, amelyek számára elismerjük jogukat, sőt kötelességüket, hogy saját megkülönböztető kulturális és etnikai önazonosságukat megőrizzék; a több száz éve velünk együtt élő kisebbségek nem mellékes kiegészítői létünknek, hanem részei hazánk és hazájuk-Románia sokszínűségének”. A kettészakadt Nemzeti Megmentési Frontból kialakult két párt egyikének programja sem említi közvetlenül a nemzeti kisebbségek jogait.

A román ellenzéki pártok, ha liberális nézeteket képviselnek is, programjaikban nem lépnek túl az alkotmányban lefektetett jogszabályokon. A Nemzeti Liberális Párt programja megfogalmazta „az anyanyelven való tanulás Jogának biztosítását az oktatás és a nevelés minden szintjén”, valamint „a kisebbségek kultúrájának tiszteletben tartásán alapuló kulturális pluralizmus támogatásának” szükségességét.

Az ellenzéki Demokratikus Konvenció legjelentősebb tagja, a Keresztény Demokrata Nemzeti Parasztpárt programja valamivel továbblép a kisebbségek jogait illetően, és megfogalmazása is konkrétabb: tiszteletben akarja tartani a más etnikai eredetű és bármely felekezethez tartozó összes állampolgár jogait, és hű marad a Gyulafehérvárott 1918. december 1-jén elfogadott Nyilatkozathoz⁷; senkit sem akar nyelvétől megfosztani, hanem azt akarja, hogy mindenki szabadon választhassa meg nyelvét és hitvallását, amelyben élni akar.

A KDNPP által megszerkesztett oktatási törvénytervezet 5. szakasza előírja: az oktatás minden szinten román nyelven folyik; létrehozhatók óvodai, elemi és középfokú oktatási intézmények vagy osztályok a nemzeti kisebbségek anyanyelvén, viszont a tantervek kötelező módon foglalják magukba a román nyelv és irodalom, Románia történelme és földrajza és a polgári nevelés román nyelven történő oktatását. A KDNPP e tervezete nem írja elő az anyanyelvű szakoktatást, az anyanyelvű posztliceális képzést, és nem száll síkra a felszámolt magyar nyelvű felsőoktatási intézmények helyreállításáért.

Az egyetlen romániai párt, amely e kérdésben rendhagyó álláspontot képvisel, a Polgári Szövetség. Nyilatkozata a nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek jogairól síkra száll a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek *egyéni és kollektív jogainak* elismeréséért, az anyanyelvű folyamatosság jogáért a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, a jogsértések orvoslásának lehetőségéért, a minden szintű anyanyelvű oktatásért és az európai normákhoz illeszkedő kisebbségi törvény elfogadásáért. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a Polgári Szövetség főleg elit értelmiségiek csoportosulása, politikai súlya országosan csekély. A nyilatkozatot a párt vezetősége nem támogatta egyértelműen. A párton belül a nemzeti kisebbségek jogait illetően észlelhető nézeteltérések vannak.⁸

Az Alkotmány által kodifikált jogi és a különböző pártok programjaiban lefektetett politikai keret az, amely egy, a törvényhozás elé kerülő nemzetiségi törvény korlátait megszabja. Nem kell hangsúlyoznunk, hogy ezek a keretek nem elégítik ki a Románia területén élő kisebbségek igényeit. A romániai németek szervezete, a Német Demokrata Fórum és az RMDSZ nyújtották be eddig kisebbségi törvénytervezeteiket a román törvényhozásnak.

A Német Demokrata Fórum által beterjesztett törvényjavaslat preambulumban leszögezik: a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek *egyéni és kollektív jogai* az egyetemes emberi jogok részét képezik, a béke, az igazságosság, a stabilitás és a demokrácia lényeges tényezői. A továbbiakban pedig megállapítja: a kisebbségek védelmet igényelnek annak érdekében, hogy megőrizhessék és kifejezhessék saját identitásukat, és hogy megóvják őket a diszkriminációtól és az asszimilációtól. A törvénytervezet két nagy fejezetre, egy általános és egy specifikus részre oszlik.

Az általános rész megadja a nemzeti kisebbség meghatározását. Eszerint „nemzeti kisebbség a román állampolgárok minden olyan csoportja, amely lélekszámban kisebb az ország többi lakosságánál, különbözik attól fajában, nyelvében, földrajzi származásában, kulturális-történelmi hagyományaiban, tudatosan tanújelét adja kultúrája, hagyományai és nyelve megőrzését célzó szolidaritásának” (2. cikkely). A továbbiakban a következő kitételeket tartalmazza:

- Nemzetiségi hovatartozását minden állampolgár szabadon határozza meg (3. cikkely).
- A román állam elősegíti azoknak a feltételeknek a létrehozását, amelyek a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési és egyházi élet, valamint az igazságszolgáltatás minden területén biztosítják a kisebbségek specifikus identitásának kifejezhetőségét és fejlődését (1. cikkely).
- A kisebbségek állam iránti lojalitásának alapját az emberi és kisebbségi jogoknak az állami szervek által való betartása alkotja (4. cikkely).

- Nem jelentenek előnyben részesítést vagy megkülönböztetést azok az intézkedések, amelyeket az állam annak érdekében tesz, hogy megóvja egy nemzeti kisebbség identitását (5. cikkely).

- Minden olyan kérdésben, amely a nemzeti kisebbségek egyéni és közösségi jogait illeti, kötelező módon figyelembe kell venni a nemzeti kisebbségek képviselőinek szabadon kinyilvánított akaratát (6. cikkely).

- Azoknak a közigazgatási egységeknek és választási körzeteknek a határai és etnikai struktúrája; amelyek területén nemzeti kisebbségek élnek, az illetékes kisebbségek beleegyezése nélkül nem módosíthatók (7. cikkely).

A 9. cikkely írja elő az egyéni és közösségi jogok tiszteletben tartását. E jogok közül kiemeljük: az anyanyelv használatának joga a magán- és nyilvános életben; az etnikai alapon való szerveződés joga; az egyházi iskolák fenntartásának joga; az anyanyelven való oktatás joga az oktatás minden szintjén; a nemzeti kisebbségek tagjainak azon joga, hogy kapcsolatot tartsanak azokkal az országokkal, amelyekhez etnikai, nyelvi, kulturális és vallási kapcsolatok fűzik őket, hogy ezekbe az országokba utazzanak, és onnan visszatérjenek.

- Az állam köteles minden egyes kisebbség helyzete és képviselői javaslatai függvényében *speciális intézkedéseket* hozni a saját identitás megőrzése érdekében (11. cikkely).

- A román állam egyéni esetekben elismeri a nemzeti kisebbségek azon jogát, hogy kettős állampolgársággal rendelkezzenek, és megszerezzék annak az államnak az állampolgárságát, amelynek hivatalos nyelve az illető kisebbség nyelvével azonos (12. cikkely).

A specifikus rész hat fejezetre oszlik: a nyelvhasználatra, az oktatásra, a kultúrára, a társadalmi és humanitárius kérdésekre vonatkozó záró és szervezeti rendelkezésekre. Cikkelyei közül kiemeljük:

- Mindazokban a községekben és városokban, ahol a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok a lakosságnak legalább 25 százalékát alkotják, és azokban a megyékben, ahol a lakosság legalább 8 százaléka a nemzeti kisebbségekhez tartozik, a közigazgatási hatóságok kötelesek: bármely beadványt elfogadni a kisebbségek nyelvén anélkül, hogy annak román fordítását igényelnék; ezekre szóban és írásban ugyanazon a nyelven válaszolni vagy pedig a válaszhoz anyanyelvű fordítást mellékelni (14. cikkely).

- Mindazokban a helységeken, ahol a kisebbségi lakosság részaránya legalább 25 százalék, a nyilvános feliratokat a kisebbség nyelvén is elhelyezik (16. cikkely).

- Az állampolgárok vezeték- és keresztnévét valamennyi hivatalos okmányban a kérelmező által igényelt helyesírással tüntetik fel (21. cikkely). - Mindazoknak a helységeken a nevét, amelyekben a nemzeti kisebbségek részaránya több mint 25 százalék, az útjelző táblákon a hivatalos elnevezés után az illető kisebbség nyelvén is feltüntetik (22. cikkely). -Az állami iskolákban-amennyiben a tanulók száma megfelelő-minden szinten biztosítják a kisebbségek számára az anyanyelvű oktatást (24. cikkely).

- A nemzeti kisebbségek nyelvein folyó oktatást főképp önálló iskolákban szervezik meg (25. cikkely).

- Amennyiben nem áll elegendő pedagógus a kisebbségek nyelvén folyó oktatás rendelkezésére, az állam lehetővé teszi és anyagilag biztosítja külföldi pedagógusok meghívását azokból az országokból, amelyeknek nyelve a kisebbségekével azonos (27. cikkely).

- Az állam biztosítja a feltételeket a kisebbségek nyelvén folyó oktatáshoz az egyházi iskolákban és az etnikai szervezetek iskoláiban (29. cikkely). - Kérésre visszajuttatják a nemzeti kisebbségek etnikai és egyházi szervezeteinek mindazokat a társadalmi és humanitárius intézményeket, amelyekkel a múltban rendelkeztek (35. cikkely).

- A Parlament, az Elnöki Hivatal és a Kormány szintjén létrehozzák azokat a szerveket, amelyek a kisebbségek érdekeit képviselik (37. cikkely). A kulturális életéről szóló rendelkezések magukba foglalják a történelmi

emlékművek, a kisebbségekre jellemző építészeti együttesek védelmének, a művelődési intézmények anyagi támogatásának állami kötelezettségét, rádió- és televíziós adások biztosítását a nemzeti kisebbségek nyelvén (31-33. cikkely). A 34. cikkely leszögezi, hogy az állam biztosítja a kisebbségek

számára kulturális kapcsolatok fenntartását azokkal az államokkal, amelyekhez nyelvi, kulturális és vallási kapcsolatok fűzik őket.

A Német Demokrata Fórum által előterjesztett törvényjavaslat értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy egy nagy hagyományú, de napjainkban eltűnően lévő kisebbség érdekvédelmét kísérl meg kodifikálni. Véleményünk szerint a cikkelyek a jogok olyan minimumát képviselik, amelyek megfelelhetnek a német kisebbség mai igényeinek, de messze elmaradnak attól az igényszinttől, amelyet az erdélyi német nemzetiség a múltban, főként az Osztrák-Magyar Monarchiában képviselt. A törvénytervezet az igényelt jogok egy részét nemcsak egyéni, hanem kollektív jogokként is értelmezi. Nem kinyilvánított, rejtett módon tartalmazza a pozitív diszkrimináció (5., 11. cikkely) és a vétójog (6. cikkely) elvét is. Eleve védekező álláspontot foglal el azzal, a román nacionalizmusrészéről oly gyakran megnyilvánuló váddal szemben, amely szerint a kisebbségek előjogokat követelnek (5. cikkely). Nem írja elő az anyanyelv használatának jogát az igazságszolgáltatásban. Bár hivatkozik a közigazgatási egységek és a választási körzetek etnikai struktúrájának megváltoztathatatlanságára, nem tartalmazza sem a személyi sem a területi autonómia elvét. Hivatkozik nemzetközi ember- és kisebbségjogi okmányokra (preambulum), és érvényben lévőnek tekinti az 1945. évi Nemzetiségi Statútumot (38. cikkely).

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség 1993. november 18-án kibocsátott törvénytervezete a nemzetiségi kisebbségekről és autonóm közösségekről európai viszonylatban is kiemelkedő kodifikációs alkotás, és alapvető kérdésekben messze túllép a Német Demokrata Fórum javaslatán. Preambulumában megállapítja: „a nemzeti kisebbségek és *autonóm közösségek* és az ezekhez tartozó személyei jogainak védelme az emberi jogok nemzetközi védelmének alapvető alkotóeleme, és mint ilyen, a nemzetközi együttműködés egyik területe; a nemzeti kisebbségekhez tartozók egyéni jogait, valamint *a kollektív identitáshoz való jogot* az egyetemesen elismert emberi jogok részeként tiszteletben kell tartani, és biztosítani kell *egyéni és közösségi jogaik* tényleges gyakorlását; a *belső önrendelkezéshez*, a saját intézményrendszerhez való jog minden önmagát autonóm közösségnek nyilvánító nemzeti kisebbséget megillet; a nemzeti kisebbségek és autonóm közösségek sajátos egyéni és közösségi jogai alapvető szabadságjogok; a törvény célja a *szubszidiaritás* elve alapján az egész társadalomra kiterjedő demokrácia megteremtése és a jogállam felépítése.”

A törvénytervezet három nagy részre oszlik: az általános rendelkezések, a nemzeti kisebbségek és autonóm közösségek általános jogai és a tárórendelkezések fejezeteire. A 2. szakasz leszögezi: bármely nemzeti kisebbség elidegeníthetetlen joga, hogy magát *autonóm közösségként* határozza meg; a nemzeti kisebbségek és autonóm közösségek a román nemzettel együtt *politikai szubjektumként államalkotó tényezők*; az autonóm közösségek elidegeníthetetlen joga a *belső önrendelkezés*, amely az *autonómia* különböző formáiban nyilvánul meg; s magukat autonóm közösségként meghatározó nemzeti kisebbségeket megilleti a hozzájuk tartozó személyek egyéni kisebbségi jogain alapuló *személyi autonómia*, valamint a *helyi öngazgatási és regionális autonómia*. A törvénytervezet leszögezi a *szülőföldön való szabad és zavartalan élethez való jogot* (4. szakasz), a helyi öngazgatási autonómiák társulásai útján megalkotandó regionális autonómiát *területi alapon működő autonómiaként* határozza meg (6. szakasz), és kinyilvánítja, hogy a nemzeti kisebbségeket és autonóm közösségeket azokban a közigazgatási egységekben, amelyekben a lakosság számához viszonyítva kisebbségben vannak, az önazonosságot érintő kérdésekben vétójog illeti meg (8. szakasz). Kimondja a közigazgatási egységek etnikai arányai

megváltoztatásának és települési viszonyai módosításának tilalmát (10. szakasz) és a kapcsolattartás jogát azokkal az országokkal, amelyekhez a kisebbségeket etnikai, nyelvi, kulturális vagy vallási kötelek fűzik (9. szakasz). Külön fejezet foglalja össze az *egyéni és közösségi kisebbségi jogokat*. Az önazonosság megőrzését, ápolását, fejlesztését és átörökítését elidegeníthetetlen közösségi joggá nyilvánítja (22. szakasz). Leszögezi, hogy mindazokon a településeken, ahol a kisebbségekhez tartozó személyek a lakosság számának legalább 10 százalékát teszik ki, a nemzeti kisebbségeknek joguk van arra, hogy a helységneveket, az utcák, terek, intézmények és közületek nevét anyanyelvükön tüntessék fel (23. szakasz, e. bekezdés).

Tartalmazza a *jogorvoslat* elvét, amely szerint a nemzeti kisebbségek legitim szervezetük révén jogorvoslásért az állami szervekhez, illetve nemzetközi szervezetekhez és intézményekhez folyamodhatnak (23. szakasz, g. bekezdés). A törvénytervezet *hivatalos nyelvvé nyilvánítja a nemzeti kisebbségek nyelvét* is azokban a közigazgatási egységekben, ahol a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeik többségben vannak (6., 54. szakasz), anyanyelvű nyelvhasználatot igényel az oktatás minden szintjén, a közművelődésben, a parlamentben (különleges alkalmakkor), a közigazgatásban, a hadseregben (magánbeszélgetésben és magánlevelezésben), az igazságszolgáltatásban, az egészségügyi ellátásban, a tájékoztatásban, a gazdasági és társadalmi életben. Egyetlen alkalommal, a történelem tanításával kapcsolatban használja az anyanemzet fogalmát. Részleteiben szabályozza a *személyi autonómia* (51-53. szakasz), a *sajátos státusú helyi önkormányzatok* (54-65. szakasz) és a *regionális autonómia* (57-59. szakasz) megnyilatkozási formáit. Zárórendeleteiben visszaigényli a nemzeti kisebbségek intézményei és szervezetei számára mindazokat az ingatlanokat, műkincseket, könyvtárakat, levéltárakat és egyéb javakat, amelyeket 1945 után állami vagy szövetkezeti tulajdonba juttattak. A zárórendeletek szerint kötelező a hatályos jogrendet jelen törvény rendelkezéseinek megfelelően módosítani (61. szakasz), és érvénybe lépésekor minden vele ellentétes rendelkezést hatályon kívül helyezni (63. szakasz).

Az RMDSZ törvénytervezete felsorolja jogforrásként az 1918. december 1-jei Gyulafehérvári Kiáltványt,⁹ az 1945. évi Nemzetiségi Statútumot és a legjelentősebb nemzetközi ember- és kisebbségjogi okmányokat.¹⁰ Tekintettel a nemzeti kisebbség fogalmának meghatározatlanságára a nemzetközi jogban, a nemzeti kisebbség következő minimális meghatározását alkalmazza: „nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek, amelyekhez román állampolgárságú személyek tartoznak, és Románia területén számbeli kisebbségben vannak, önálló történelmi hagyományokkal, valamint etnikai, kulturális, vallási és nyelvi sajátosságokkal rendelkeznek.” (Preambulum). A törvénytervezet kulcsfogalmai: autonóm közösség, az autonómia három felsorolt formája, egyéni kisebbségi jogok, közösségi jogok. Szövege az egyéni és kollektív jogok egymást kiegészítő kategóriáira épül. A 13. szakaszának 1. bekezdése (Valamely nemzeti kisebbséghez tartozás az egyén szabad döntésén alapul) biztosítja az egyéni jogok elsődlegességét a kollektív jogokkal szemben. 10. szakasza tiltja a nemzeti kisebbségek erőszakos asszimilálását, ki- és áttelepítését, a közigazgatási határok módosítását a kisebbségek kárára, kulturális objektumaik, műemlékeik, emlékműveik és építészeti emlékeik megrongálását vagy lerombolását, és kinyilvánítja a nemzeti kisebbségek, valamint a hozzájuk tartozó személyek azon jogát, hogy minden törvényes eszközt felhasználjanak egyéni és közösségi létük megőrzésére. A törvénytervezet Románia több kisebbsége által is felvállalható politikai deklarációnak is tekinthető program jellegű dokumentum, amelyet egy hosszú távú politikai harc eszközüül szántak, és amelyet szerzői annak tudatában vetettek papírra, hogy a parlamenti többség elveti, bár nem sérti Románia területi épségét, integritását és szuverenitását. A nemzetállam princípiumára épülő román politikai gondolkodás nem képes jelenleg a nemzeti kisebbségeknek államalkotó tényezőként való elismerésére. Ez ugyanis tagadja az alkotmány 1. cikkelyét, amely Romániát egységes és

oszthatatlan nemzetállamnak tekinti. Az ellentét feloldhatatlan, és az RMDSZ törvénytervezetének elfogadása jogilag csak az Alkotmány módosításával volna elképzelhető. Ezzel magyarázható, hogy a nemzetközi nyomás alatt álló román politika vezetés olyan megoldásokat keres, amelyek beleférnek a román nemzetállam fogalomkörébe, és elveti mindazokat az igényeket, amelyek a kérdés megnyugtató megoldásához vezethetnének.

Jelenleg két olyan kisebbségjogi dokumentum áll rendelkezésünkre, amelyeket román kormánykörökben dolgoztak ki, és amelyek a román vezetés kisebbségpolitikai gondolkodásmódját tükrözik: a román Külügyminisztérium által kidolgozott „Észrevételek és javaslatok a Német Demokrata Fórum romániai nemzeti kisebbségek védelméről szóló törvénytervezetéhez”¹¹ és a kormánynak a Nemzeti Kisebbségek Tanácsában szétosztott törvénytervezete a nemzeti kisebbségek védelméről.¹²

A román külügyminisztérium a romániai német kisebbség javaslatával kapcsolatban a következő követelményeket támasztja: a törvénytervezet alapuljon az Alkotmány szövegén, ne haladja meg azt, és ne álljon ellentétben annak rendelkezéseivel: a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak területén álljon összhangban azokkal az emberjogi nemzetközi szerződésekkel és egyezményekkel, amelyeknek Románia is részese: a törvénytervezet által használt fogalmak feleljenek meg a belső jogrend és a megfelelő nemzetközi jogszabályok normáinak. Ezek után felsorolja mindazokat a rendszabályokat, amelyek az Alkotmányban is megtalálhatók, majd külön fejezetet szentel azoknak a cikkelyeknek, amelyek ellentétben állnak az Alkotmánnyal. Elfogadhatatlannak találja az „etnikai alapokon”, „a nemzeti kisebbségek identitása”, „csoportidentitás”, „a nemzeti kisebbség különálló entitás”, „nemzeti közösség”, „kollektív jogok”, „a nemzeti kisebbségek jogai”, „a kisebbségek javára történő speciális intézkedések” fogalmakat és fogalomcsoportokat. Részletesen kifejti, hogy sem az Alkotmány, sem a nemzetközi okmányok nem tartalmazzák a kollektív jogok fogalmát, hanem kizárólag a kisebbséghez tartozó személyek jogairól beszélnek. Kifogásaiban nemcsak az Alkotmányra, hanem már elfogadott törvényekre, törvénytervezetekre és kormányrendeletekre is hivatkozik.¹³ Visszautasítja a német kisebbség kettős állampolgárságra vonatkozó igényét. A vélemény azt sugallja, hogy a kisebbségi törvényre nincs is szükség, mert a kisebbségekhez tartozó személyek jogait az Alkotmány és más jogszabályok már biztosítják. Véggkövetkeztetésében megállapítja, hogy a Német Demokrata Fórum által beterjesztett törvényjavaslat ellentétben áll az Alkotmánnyal és más, Romániában érvényes jogszabályokkal. Úgy vélik, hogy amennyiben a kisebbségekhez tartozó személyek jogait illetően pontosításokra lenne szükség, ezeket egy olyan kerettörvénybe kellene foglalni, amely az Alkotmánnyal és a Románia által aláírt nemzetközi okmányokkal összhangban, az ott megállapított rendelkezések határai között, újólag kinyilvánítaná a kisebbségekhez tartozó személyek jogait.

A kormány törvényjavaslata *Általános rendelkezések* című első fejezetében kimondja: A nemzeti kisebbségeket az állam különálló entitásoknak ismeri el, amelyek számára biztosítják azt a jogot, hogy Románia alkotmánya és a Románia által aláírt egyezmények és szerződések alapján megőrizték és fejlesszék etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásukat (I. cikkely 1. bekezdés). A javaslat megadja a nemzeti kisebbségek meghatározását is, amely szerint „nemzeti kisebbség a román állampolgárok minden olyan csoportja, amely számában kisebb az ország többségi lakosságánál, különbözik attól nyelvében, etnikai és földrajzi származásában, kulturális-művelődési hagyományaiban, hosszú ideje megtelepedett Románia területén, és rendelkezik etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitása megőrzésének tudatával (I. cikkely 2. bekezdés). A jogok gyakorlásának garanciáit a többségi állam-, polgárokhoz viszonyított egyenlőség és megkülönböztetés-mentesség alapján adja meg: A többi román állampolgárhoz viszonyított egyenlőség és megkülönböztetés-mentesség elvei alapján az állam szavatolja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek azon jogát, hogy szabadon - egyénileg vagy közösen - gyakorolják az. alapvető emberi jogokat és

szabadságjogokat (2. cikkely 1. bekezdés). A fenti cikkely értelmében a törvényjavaslat a következő, a kisebbségi léttel kapcsolatos jogokat sorolja fel: az anyanyelv korlátlan használatának jogát a magánéletben és nyilvánosan, a saját hagyományok, az anyagi és szellemi értékek megőrzésének, fejlesztésének és kifejezhetőségének, a vallásos hit gyakorlásának, anyanyelvű egyházi iskolák fenntartásának a saját sajtókiadványokkal való rendelkezés és az audio-vizuális médiákhoz való hozzáférhetőség, a minden szintű anyanyelvű oktatásban való részesedés, a kulturális intézmények és történelmi emlékművek fenntartásának jogát és azt a jogot, hogy kapcsolatot tartsanak azokkal az országokkal, amelyekhez etnikai, nyelvi, kulturális és vallási szálak fűzik őket, hogy ezekbe az országokba utazhassanak és visszatérhessenek Romániába (2. cikkely c-i. bekezdések). A 3. cikkely leszögezi: A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek kötelességük Románia Alkotmányának tiszteletben tartása, hogy hűségesek legyenek az országhoz, amelynek állampolgárai, és ebben a minőségükben lojálisan teljesítsék alapvető kötelességeiket. Az 5. cikkely kimondja, hogy a hatóságoknak kötelességük a nemzeti kisebbségek nemzeti sajátosságainak védelme, amely nem értelmezhető a kisebbségek előnyben részesítéséeként (1-2. bekezdés). A törvényjavaslat tiltja a gyűlöletre és erőszakra való uszítást és a kisebbségek emlékműveinek meggyalázását vagy elpusztítását. A következő fejezetek a kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának védelmével foglalkoznak. A 11. cikkely 2. bekezdése a kölcsönös feltételezettség viszonyát állítja fel a jogok és privilégiumok között: A jogok bármely korlátozását vagy privilégiumok adományozását nemzetiségi, nyelvi, vallási hovatartozás alapján a törvény bünteti. A kapcsolat felállítása jogi abszurdum és a jogalkotásban ismeretlen megfogalmazás. A cikkely lehetővé teszi, hogy restriktív értelmezésben a jogokat privilégiumnak tekintsék. A nyelvi identitás védelmét kinyilvánító cikkelyek között több restriktív jellegűt találunk, amelyek az Alkotmány megfogalmazásaival állnak összhangban. A 22. cikkely kimondja, hogy az állampolgárok és a hatóságok közötti kapcsolatban a román nyelvet használják; a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek szóban és írásban anyanyelvükön fordulhatnak a hatóságokhoz, de anyanyelvű kéréseikhez kötelesek hitelesített román nyelvű fordítást mellékelni. A 23. cikkely szerint a kisebbségek szervezeteinek és a hozzájuk tartozó személyeknek jogukban áll anyanyelvükön nyilvános feliratokat elhelyezni, de ezeknek tartalmukban és formájukban azonosnak kell lenniük a román nyelvűekkel (1-3. bekezdés). A megfogalmazás úgy értelmezhető, hogy a történelmi anyanyelvű helységnevek feltüntetése tilos, ha az formájában és jelentésében nem felel meg a román nyelvűnek. Hasonló jellegű a 24. cikkely, amely kimondja, hogy a büntetőjogi peres eljárásokat román nyelven bonyolítják le; azon közigazgatási egységekben, amelyekben nemzeti kisebbségek élnek, az igazságszolgáltatási szervek előtt biztosítják az anyanyelv használatát; amennyiben a részt vevő felek nem ismerik a román nyelvet, jogukban áll tolmács útján beszélni és az aktacsomót tolmács útján megismerni. Következésképpen a peres eljárás nem bonyolítható le a kisebbségek nyelvén. A törvényjavaslat biztosítja az anyanyelvű oktatást a nyilvános iskolarendszer valamennyi formájában és önálló oktatási intézmények, valamint egyházi iskolák fenntartásának jogát (26., 28. cikkely). A 40. cikkely kimondja, hogy mindazokat az államosított javakat, amelyek a nemzeti kisebbségek tulajdonában voltak, visszaszolgáltatják jogos tulajdonosaiknak. A 42. cikkely szerint a törvény büntet minden olyan próbálkozást, amely fenyegetés, kényszer vagy erőszak alkalmazásával megkísérli az állampolgárok áttelepítését azzal a céllal, hogy megváltoztassa az ország egyes területeinek etnikai összetételét.

Nyilvánvaló, hogy a kormány kisebbségi törvényjavaslata az Európa Tanács nyomására készült, amely bizonyos, a kisebbségi jogok érvényesítésével kapcsolatos feltételeket szabott Romániának az Európa Tanácsba való felvételekor. A két kormánydokumentum nemcsak a magyar, hanem a német kisebbség által benyújtott törvényjavaslattól is alapjaiban eltérően értelmezi a kisebbségi jogok kérdését. Csak a kisebbségekhez tartozó személyek egyéni

jogairól beszél, és nem tartalmazza a kollektív jogok semmilyen formáját. A két dokumentum között enyhe különbségek észlelhetők a kormány által beterjesztett törvénytervezet javára. Ez utóbbi különálló entitásként ismeri el a nemzeti kisebbségeket, és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikkelyének megfogalmazását használja, amikor megállapítja, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogukat egyénileg vagy csoportosan gyakorolhatják. A két dokumentum nem biztosítja az anyanyelv használatát a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Nem tartalmazzák az autonómia semmilyen formáját és a jogorvoslat elvét. Restriktív módon értelmezik a kisebbségek jogaival kapcsolatos nemzetközi jogszabályokat, és messzemenően kihasználják, hogy a nemzetközi jog még nem dolgozta ki a kollektív jogok és az önrendelkezés fogalmát. A kormány törvényjavaslata nem hivatkozik sem belső; sem külső jogforrásokra. Nyilvánvalóan el akarja kerülni a Gyulafehérvári Nyilatkozat megemlítését, amelynek a kisebbségekre vonatkozó előírásait egyetlen román kormány sem tartotta be, és amely tartalmazza az autonómia elvét. A kisebbségi törvényt belső jogi aktusnak tekinti, amelyből Romániára nézve nem hárulnak nemzetközi jogi kötelezettségek. A romániai német és magyar kisebbség, valamint a román kormányzati és politikai erők kisebbségjogi elképzelései között olyan különbségek és eltérések vannak, amelyek a közeljövőben nem teszik lehetővé a kisebbségek számára megoldást jelentő belső jogi normák törvénybe iktatását.

A kisebbségek helyzetének rendezéséhez kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések, nyilatkozatok is hozzájárulhatnak, amelyeket Románia is megkötött vagy hozzájuk csatlakozhat. A két világháború között Románia több kétoldalú, a kisebbségekre vonatkozó szerződést kötött. 1931. augusztus 10-én jegyzőkönyvet írt alá Görögországgal, amelynek alapján a romániai görög egyház számára biztosította a jogi személy státusát. Az 1933-ban Jugoszláviával megkötött egyezmény a Románia területén működő szerb elemi iskoláknak megadta a nyilvánosság jogát. A Törökországgal (1936. szeptember 4.) és a Bulgáriával (1940. szeptember 7.) megkötött szerződések a kisebbségeknek az anyaországba való telepítését szabályozták. Az 1940. évi bécsi döntés után Németország nyomására Románia kötelezettséget vállalt arra, hogy a német népcsoportnak a többségi néppel azonos jogokat biztosít, és a Gyulafehérvári Nyilatkozat szellemében biztosítja németsege fenntartását és továbbfejlesztését. Ennek alapján Romániában olyan törvényt hoztak, amely jogi személyként ismerte el a német népcsoportot, és autonómiát biztosított a német kisebbségnek az oktatás területén.¹⁴ A második világháború után és főként Ceaușescu diktatúrája idején Románia a kisebbségi kérdést kizárólagos belügynek tekintette, és kétoldalú szerződések megkötésének lehetősége fel sem merült. Az első olyan kétoldalú szerződés, amelyet Románia a második világháború után kötött, és amely kisebbségvédelmi kitételeket tartalmaz, az 1992. április 21-én megkötött német-román alapszerződés. Ennek 15. cikkelye leszögezi: A szerződő felek megállapodnak abban, hogy a kisebbségek védelmére az EBEÉ emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai konferenciájának dokumentumát és az EBÉÉ-dokumentumokban lefektetett jogszabályokat jogilag érvényesként alkalmazzák (1. bekezdés); A romániai német kisebbséghez tartozó személyeknek, azaz a német származású román állampolgároknak következésképpen joguk van csoportjuk más tagjaival közösen (in Gemeinschaft) etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk szabad kifejezésére és továbbfejlesztésére, és menteseknek kell lenniük minden olyan kísérlettől, amely akaratuk ellenére asszimilálná őket (2. bekezdés). A 16. cikkely megállapítja, hogy Románia kedvező feltételeket teremt a német nyelvű iskolák és kultúrintézmények működésére, lehetővé teszi és megkönnyíti, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a romániai német kisebbség támogatására irányuló lépéseket tegyenek (1. bekezdés).¹⁵ A szerződés precedens értékű, elvi jelentőségű, s hivatkozási alapul szolgálhat. A német-román alapszerződés kisebbségvédelmi cikkelyei azonban egy olyan kisebbségre vonatkoznak, amely - miként említettük - megszűnőben van. Az etnikailag homogén román nemzetállam megteremtésére irányuló román nacionalizmus

szempontjából gyakorlati jelentősége nincs. Traian Chebeleu román külügyi államtitkár ezt közvetve el is ismerte, amikor kijelentette, hogy a német kisebbség egyharmadára apadt, és „a Magyarországgal fenntartott kapcsolatok esetében e kérdések mind elvi, mind gyakorlati szinten másként merülnek fel.”¹⁶

Kétoldalú kisebbségi szerződések megkötését a román Alkotmány nem zárja ki, 17. cikkelye leszögezi: „Az állam támogatja a kapcsolatok megerősítését az ország határain túl élő románokkal, és fellép azok etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának fejlesztése és kifejezhetősége érdekében, azon állam törvényeinek tiszteletben tartásával, amelynek állampolgárai”. Ezzel a román állam implicite elismeri, hogy a kisebbségi kérdés nem belügy, és nem zárkozhat el más anyaállamok hasonló igényétől.

A magyar-román alapszerződés egyik közismerten vitatott pontja a romániai magyar kisebbség jogainak rögzítését megfogalmazó cikkelye, amely a két ország között jelenleg fennálló határok megváltoztathatlanságának a román fél által követelt kodifikációjával is összefügg. A magyar külügyminiszter 1993. évi hivatalos romániai látogatása alkalmával a román külügyminiszter kifejezte készségét, hogy Románia jogrendszerét a nemzetközi normákkal összhangba hozza, és Románia hajlandó elismerni a *kisebbségekhez tartozó személyek* (tehát hangsúlyozottan *személyek*) jogait. Megítélésünk szerint a magyar kisebbség védelmét szabályozó, a német-román alapszerződésben található kitételekhez hasonló cikkelyek felvétele a magyar-román alapszerződésbe nem nyújtana elegendő biztosítékot a magyar kisebbség védelmére. A magyar-szlovén kisebbségi egyezményhez hasonló magyar-román egyezményre van szükség. Ennek megszövegezésében meghatározó szerepet kellene játszania a romániai magyarság legitim képviselőinek, az RMDSZ-nek, amely természetesen az általa kidolgozott kisebbségi törvénytervezetben lefektetett normák kodifikálását követelné. A román diplomácia nem zárkózik el e kisebbségvédelmi cikkelyek kodifikálásától a magyar-román alapszerződésben. Teodor Meleşcanu külügyminiszter azon kijelentése viszont, hogy Románia a nemzeti kérdés európai szintű megoldására vállalt kötelezettséget,¹⁷ világosan utal arra, hogy Románia nem fogadja el egy kétoldalú kisebbségi szerződés megkötésének gondolatát. A román fél a kisebbségi vegyesbizottság létrehozását célzó magyar javaslatot sem fogadta el, és helyette szakszeminárium megtartását javasolta.¹⁸ Ion Iliescu, Románia elnöke kijelentette: „ami a nemzeti kisebbségek emberi és szabadságjogait illeti, Románia máris eleget tesz a legmagasabb nemzetközi mércéknek.” Az RMDSZ törekvéseit „nemzeti szegregációs tendenciáknak” minősítette, és hozzáfűzte: „nem fogjuk támogatni a szegregációs, a szeparatista, a kisközösségek bantusztanizálását célzó tendenciákat.”¹⁹

A következőkben megemlíjük a magyar kormány által kötött kétoldalú kisebbségvédelmi dokumentumok azon cikkelyeit és kitételeit, amelyeket megítélésünk szerint a román fél semmiképpen sem fogadna el:

- a saját identitás megőrzése egyéni és *közösségi különjogokkal* érhető el (magyar-szlovén egyezmény, Preambulum). A közösségi különjogok megfogalmazását privilégiumok adományozásaként fognák föl.

- Kisebbségek..., ahol *őshonos* módon élnek (magyar-szlovén egyezmény, Preambulum). Az őshonos kifejezés ellentétben áll az egész román nemzet- és állampolgóssal, amely szerint Romániában kizárólag a románok őshonosak.

- A kisebbségek által lakott terület megnevezése (magyar-szlovén egyezmény, Preambulum), amely Románia esetében különösképpen kívánatos és elengedhetetlen. A megnevezést a területi szeparatizmus megnyilvánulásának tartanák, amely ellentétben áll az állam oszthatatlanságának elvével (Románia Alkotmánya 8. cikkely 1. bekezdés) és a szeparatizmusra való uszítás tilalmával (30. cikkely 7. bekezdés).

- Egymás tv)könyvcinek alternatív használata (magyar-szlovén egyezmény, 2. cikk. 2. bekezdés). Az egységes román oktatási rendszer megbontására irányuló kísérletnek, idegen eszmék lehetséges terjesztésének tekintenek.

- Az őshonos nemzetiségek által lakott területeken *biztosítják mindkét nyelv egyenlő használatát, különösképpen a földrajzi nevek és nyilvános feliratok vonatkozásában, a helyi önkormányzatok szerveiben, az írásos és szóbeli kommunikációban, a közigazgatási és igazságügyi szervek előtt, valamint a közintézményekben* (magyar-szlovén egyezmény, 4. cikk 2. bekezdés). Ellentétben áll a román Alkotmánnyal, amely szerint „Romániában a román nyelv a hivatalos nyelv (13. cikkely), „az igazságszolgáltatást román nyelven bonyolítják le (127. cikkely 1. bekezdés).

- A Szerződő Felek... törekedni fognak, hogy a közigazgatási, a választókerületi és a két kisebbség által lakott területek minél inkább egybeessenek (magyar-szlovén egyezmény, 9. cikk). Románia enklavizálására, szeparatizmusra és, a kisebbségek elrománosításában eddig elért sikerek visszafordítására irányuló törekvésnek fogják tekinteni.

- A Felek nem tesznek... a nemzetiségek lakta területek lakossági összetételének megváltoztatására irányuló adminisztratív, gazdasági vagy egyéb intézkedéseket (magyar-ukrán nyilatkozat, 8. cikkely). Elfogadásától vonakodni fognak.

- Helyi és autonóm igazgatási szervek, valamint *területi elvű autonómiák*

és a kisebbség öngazgatása más formának létrehozása (magyar-orosz nyilatkozat, 5. cikkely). Románia területi integritása elleni merényletként fogják értelmezni. Ennek bizonyítéka, hogy Traian Chebeleu román külügyi államtitkár ellentmondásosnak nevezte a magyar-orosz kisebbségi nyilatkozatot, mert az „az autonómiák politikájában gyökerezik”, olyan tételeket hangoztat, amelyek nem fordulnak elő a nemzetközi dokumentumokban, tehát minden alapot nélkülöznek, az ENSz alapokmánya pedig érvényteleníti az egész dokumentumot.²⁰

A kisebbségvédelem harmadik szintjét a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződések elfogadása, a belső jogrendbe való beépítése jelentheti. Az első világháború után Románia kénytelen volt aláírni az 1919. évi párizsi kisebbségi szerződést. Ennek 1. cikkelyében kötelezettséget vállalt arra, hogy a 2-8. cikkelyekben előírt rendszabályokat alaptörvényként fogadja el. A szerződés 11. cikkelye a korlátozott autonómia elvét is tartalmazta. Eszerint Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen. Románia azonban a kisebbségi szerződést kötelezettségvállalása ellenére sem iktatta be 1923. évi alkotmányába. Ez a szerződés volt azonban az a jogeszköz, amelyre a Népszövetséghez begyújtott panaszaiiban a romániai magyar kisebbség hivatkozhatott. A szerződést napjainkban a nemzetközi jogászok többsége nem tekinti érvényben lévőnek.²¹ Ennek ellenére a Német Demokrata Fórum által beterjesztett kisebbségi törvénytervezet jogforrásként hivatkozik rá. A román külügyminisztérium erre vonatkozó megjegyzése szerint „az 1919. évi szerződéseket a történelem és a jog jellegzetes hiányosságai, *szelektív és preferenciális* jellege miatt véglegesen megcáfolta.”²² Miként ismeretes, a második világháború után megkötött párizsi békeszerződés semmilyen kisebbségvédelmi cikkelyt nem tartalmaz. Bár a magyar kormány a békekonferencia elé terjesztette az általa javasolt kisebbségvédelmi szerződést, a nagyhatalmak ezt nem fogadták el, és megelégedtek a békeszerződésbe az emberi jogok biztosítására beiktatott rendelkezéssel, amely előírja, hogy az állampolgárok között azok faja, neme vagy vallása alapján nem fognak különbséget tenni.²³ A kisebbségek ügyének-az utóbbi években történt előtérbe kerülése, egyetemes emberjogi és biztonsági kérdéssé válása a román jogszakértőket is arra kényszerítette, hogy valamilyen módon bekapcsolódjanak az ezzel kapcsolatos nemzetközi jogalkotó folyamatba. A román nemzetközi jogászok azonban mindvégig e folyamat kerékkötőiként működtek, és szembeszegülnek minden olyan kísérlettel, amely a kisebbségek javára újraértelmezné az önrendelkezés elvét, és bevezetné a

kollektív jogok fogalmát. A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya az önrendelkezési jogot a népek számára biztosítja (L. cikk, 1. bekezdés). A nemzetállam hívei szerint az önrendelkezés csak a népeket és nemzeteket illeti meg, a kisebbségeket pedig nem. Az e felfogást valló jogászok vigyáznak arra, hogy a nép és a kisebbség fogalmát szigorúan elkülönítve kezeljék. E felfogás legtöbb képviselői a román nemzetközi jogászok.²⁴ Jellemzően érvelt az ENSZ-ben Aurel Cristescu román jogszakértő: a nép „egy olyan társadalmi egység, amely nyilvánvaló identitással és saját jellemzőkkel rendelkezik, és egy területhez kapcsolódik..., nem tévesztendő össze az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségekkel.”²⁵ A román diplomácia az EBEÉ koppenhágai emberjogi konferenciáján is megpróbált restriktív jogi megfogalmazásokat elfogadtatni. A román kormány által az 1990. június 5-én Koppenhágában benyújtott javaslat a következő cikkelyt tartalmazza: „A polgárok jogainak bármely korlátozását, ugyanakkor *kiváltságok szavatolását bizonyos állampolgároknak fajuk, vallásuk vagy nemzetiségük alapján, hasonlóképpen a kizárólagosságra (exclusivism), szeparatizmusra, gyűlöletre és megvetésre való uszítást faji, vallási vagy nemzetiségi alapon törvénnyel kell betiltani.*”²⁶ A megfogalmazás alapjaiban hasonló a román kormány kisebbségi törvénytervezetének általunk idézett 11. cikkelye 2. bekezdéséhez.

A román alkotmány 20. cikkelye kapcsolatot teremt a belső és a nemzetközi jog között, amikor leszögezi: az állampolgárok jogait és szabadságjogait illető alkotmányos rendelkezéseket az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával és a többi, Románia által részes félként aláírt egyezményekkel és szerződésekkel összhangban fogják értelmezni és alkalmazni; amennyiben a Románia által aláírt, az alapvető emberi jogokra vonatkozó egyezmények és szerződések, valamint a belső jogszabályok között eltérések állnak fent, a nemzetközi jogszabályok elsődlegességet élveznek. A román politikusok az emberi és kisebbségi jogok kérdéseinek tárgyalásakor e cikkelyre gyakran hivatkoznak. Romániában megvan tehát a jogi lehetősége annak, hogy érvényt szerezzenek azoknak a nemzetközi jogeszközöknek, amelyekhez Románia részes félként csatlakozott. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy Románia vonakodik vagy késlekedik aláírni és ratifikálni a különböző nemzetközi szerződéseket, és miként azt az 1994. február 27-én az RMDSZ Szövetségi Képviselői Tanácsa Allásfoglalásában nyilvánosságra hozta, nem teljesítette az Európa Tanács 176/1993. számú véleményezésében megfogalmazott ajánlásokat és feltételeket Romániának az Európa Tanácsban való teljes jogú tagságát illetően, bár erre a román hatóságok és a román külügyminiszter írásban vállalta: kötelezettséget. Ennek értelmében a Szövetségi Képviselők Tanácsa felkérte Románia parlamentjét, hogy a 176/1993-as Véleményezésben megfogalmazottak szerint ratifikálja az Emberi Jogok Európai Egyezményét, fogadja el a Helyi Önkormányzatok Európai Chartáját és az RMDSZ-nek a tanügyi törvénytervezethez benyújtott s a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájával összhangban lévő módosító javaslatait, valamint tűzze napirendre a Nemzeti kisebbségekre és autonóm közösségekre vonatkozó törvénytervezetet.²⁷ A kétoldalú tárgyalásokon a magyar és román fél alapvetően különbözőképpen értelmezi a kisebbségi jogok ügyében eddig megfogalmazott kötelező vagy ajánlott nemzetközi jogeszközöket. A magyar fél az ENSZ, az Európa Tanács és az EBEÉ keretében kimunkált jogszabályokat kiindulópontnak, olyan minimumnak tekinti, amelyeket a mai kor követelménycinek és egy adott ország sajátosságainak figyelembevételével meg kíván haladni.²⁸ Ezzel szemben a román fél e jogi normákat elvileg is csak maximumként hajlandó elfogadni, restriktív módon értelmezi őket, és késlekedik vagy vonakodik őket a gyakorlatban alkalmazni.

A romániai kisebbségek jogainak biztosítása a romániai gazdasági, társadalmi, politikai élet fejlődésének, a demokrácia kialakulásának és megerősödésének függvénye, amelyet a kisebbségi jogok nemzetközi kodifikációjának előrehaladása és a nemzetközi-európai politikai helyzet alakulása is befolyásolni fog. A jelenlegi helyzetben a nemzeti kisebbségek

és a román kormányzat kisebbségjogi elképzelései aligha hozhatók közös nevezőre. A romániai fejlődés kulcskérdése az, hogy az integrációra való törekvés képes-e Romániát leszakítani a kisebbségi kérdés kihívásaira az európai értékek szellemében válaszolni nem tudó balkáni régióról, amelyben történelmi, politikai fejlődése gyökerezik, hogy a román társadalom képes-e a demokratikus fejlődés irányába előrelépni, és hogy az Erdélyben megnyilvánuló közép-európai gyökerű mentalitás képes lesz-e Romániát Európa felé elmozdítani. A kisebbségi kérdés kezelése érzékeny mutatóként jelzi a romániai politikai élet mozgásait, és a demokrácia fokmérőjeként jelenik meg.

Jegyzetek

- 1 Raffay Ernő: *A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története*. Szeged 1989. 89-97.
- 2 Mikó Imre: *Huszonkét év: az erdélyi magyarság; politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest 1941; Erich Kendi: *Minderheitenschutz in Rumänien*. München 1992. 446.
- 3 Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest 1992. 142.; Erich Kendi: *i. m.* 166-168.
- 4 Erich Kendi: *i. m.* 139.; Dr. Demény Lajos: *Pártok az 1492. szeptember végi általános választásokon Romániában*. 14-15.
- 5 A választási törvény e jog gyakorlását a következőképpen szabja meg: egy nemzeti kisebbség csak akkor élhet e jogával, ha szervezete elérte az egy képviselő leadott szavazatok 5 százalékát, ami az 1992. szeptember 27-én tartott választások idején az érvényes szavazatok 1370 száma volt. A horvát nemzeti kisebbség ezt az érvényes szavazati számot nem érte el, így nincs képviselője a parlamentben. Demény Lajos: *i. m.* 19.
- 6 Demény Lajos: *i. m.* 18-19.
- 7 A Gyulafehérvári Nyilatkozat Szövegét ld.: Mikó Imre: *i. m.* 265-266.
- 8 A romániai pártok nemzeti kisebbségeket illető programkitételeit ld.: Demény Lajos: *i. m.* 19-33.
- 9 A Gyulafehérvári Nyilatkozat a következő alapelveket proklamálta: 1. Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot. Mikó Imre: *i. m.* 265.
- 10 Az ENSZ Alapokmánya, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, a Párizsi Charta, az Emberi Jogok Európai Egyezménye, a Helyi Önkormányzatok Európai Chartája, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkii Záródokumentuma, koppenhágai és genfi dokumentumai, a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, az Európa Tanács 1134 (1990), 1177 (1992), 1201 (1993) számú ajánlásai, a 232 (1992), 273 (1993) számú határozatai, az ENSZ Nemzeti vagy Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbségekhez Tartozó Személyek Jogairól szóló Nyilatkozata (1992).
- 11 Observații și propuneri la proiectul „Legii protecției minorităților naționale din România prezentat de Forumul Democrat al Germanilor din România (1991. aprilie).
- 12 Proiect lege privind protecția minorităților naționale.
- 13 A 8-as számú törvény a politikai pártok és közösségi szervezetek bejegyzéséről és működéséről (1989. december 31.), a 69. számú törvény a helyi közigazgatásról (1991. november 26.), a 70. számú törvény a helyhatósági választásokról (1991. november 26.), a 68. számú törvény a Képviselőház és a Szenátus megválasztásáról (1992. július 15.), a 48. számú médiatörvény (1992. május 21.), a Kultusztörvény és a Tanügyi törvény tervezete.
- 14 Erich Kendi: *i. m.* 28-30.
- 15 Vertrag über freundschaftliche Zusammenarbeit und Partnerschaft in Europa zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Rumänien. *Europa Archiv. Zeitschrift für Internationale Politik*. 1992. 10. 399.
- 16 Bogdán Tibor: Román külügyi államtitkár: ellentmondásos magyar-országi kisebbségi nyilatkozat. *Magyar Hírlap* 1992. december 8.
- 17 Nem volt áttörés a román-magyar külügyi találkozáson. *Magyar Nemzet* 1993. március 22. 18 Vegyes bizottság vagy szeminárium. Exkluzív interjú Wolfart János államtitkárval, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnökével. *Romániai Magyar Szó* 1994. február 26-27.
- 19 Gyarmath János: Interjú Ion Iliescuval, Románia elnökével. *Magyar Nemzet* 1993. március 19.
- 20 Bogdán Tibor: *i. m.*
- 21 Mikó Imre: *i. m.* 267-274.; Erich Kendi: *i. m.* 24-27.
- 22 Observații și propuneri la proiectul „Legii protecției minorităților naționale din România” prezentat de Forumul Democrat al Germanilor din România. III. Alte observații cu privire la text. I. bekezdés.
- 23 Fülöp Mihály: A kisebbségi kódex. *Külpolitika* 1989. 2. 114.

- 24 Kardos Gábor: A biztonság és a kisebbségvédelem jogi kérdései. Miniszterelnöki Hivatal, Határontúli Magyarok Titkársága, Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutató Központ. *Kisebbség és biztonság*. Az 1991 tavaszán rendezett konferencia-sorozat anyaga. Budapest 1991. 75.
- 25 Idézi Manfred Nowak: The Right of Selfdetermination and Protection of Minorities in Central and Eastern Europe in light of the case-law of the Human Rights Committee. *International Journal on Group Rights*. 1993. 1. 10.
- 26 *Revue Romaine d' Études Internationales* 1990. Janvier-Avril. 17.
- 27 Az Állásfoglalást ld.: *Romániai Magyar Szó* 1994. március 2.
- 28 Lásd: Vegyesbizottság vagy szeminárium? Exkluzív interjú Wolfart János államtitkárral, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnökével. *Romániai Magyar Szó* 1994. február 26-27.

SÁNDOR VOGEL

MINORITY DOCUMENTS IN ROUMANIA

A basic condition of Romania's integration into Europe is the assuring of universal human rights and the rights of minorities. Romanian ethnic minorities—thus Hungarians and Germans—have elaborated new draft bills after the recent political changes, which could assure minority rights. There are fundamental differences in the interpretation of minority rights between the minorities and Romanian political forces. The constitution accepted in 1991 declares Romania an indivisible national state and Romanian language as the only official language. Although it acknowledges the right of members of ethnic minorities to the conservation of their identity, it does not acknowledge the same minorities as legal entities, and does not contain the right of their members to the use of their mother tongue in administration and justice. In contrast, the draft bill published in 1993 by the Hungarian Democratic Association of Romania defines Hungarian minority as an autonomous community, a state-constitutive political subject together with the Romanian nation, provided with the right of inner autonomy which expresses itself in personal, local and regional administrative autonomy. It resumes in a special chapter individual and collective rights of minorities, and declares the language of minorities as official in any administrative units where members of minority communities are in majority. The draft bill is a program-like document considered as a weapon of long-term political struggle. The Romanian Ministry of Foreign Affairs has elaborated its observations on the draft bill of the German minority: it refuses the concept of national minorities as legal entities and the claim for collective rights. On the pressure of the European Council, the Romanian Government has also elaborated its own minority draft bill in terms of the restrictive national constitution. It does not contain the concept of collective rights, does not assure the free use of mother tongue in administration and justice, punishes privilegization on the basis of nationality, and it confuses the concepts of rights and privileges. Hungarian and Romanian parties represent two different concepts in bilateral negotiations about the question of minorities. The Hungarian party considers international provisions of law as a minimum to be even exceeded if claimed by minorities. In contrast, the Romanian party only accepts international norms as a maximum to be interpreted in a restrictive way. The most crucial contrast between the minorities and the Romanian Government is the political-legal fiction of Romanian national state vs. the claims of the minorities for collective rights and for being acknowledged as legal entities. These differences between the ideas of Romanian minorities and Romanian political forces are so wide that they will not make possible an acceptance of legal norms in the near future which would mean a solution for minorities.

Románia európai integrációja és kisebbségpolitikája (Dokumentumok)

I. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség memoranduma Románia felvételéről az Európa Tanácsba

1989 decemberében Romániában bukott meg a legkeményebb diktatúra. Annak ellenére, hogy a politikai pluralizmus, a piacgazdaság, a jogállamiság kritériumrendszerének több eleme létrejött, ezzel párhuzamosan a társadalomban olyan jellegű változások mentek végbe, amelyek inkább a visszarendeződést, semmint a jogállam tényleges létrejöttét szolgálják. A mélyülő politikai-társadalmi-gazdasági válságban a hatalom, belső és külső hitelének erősítése érdekében, az Európa Tanácsba való felvételre összpontosít.

Az RMDSZ fontosnak tartja Románia jogrendjének, társadalmi struktúráinak közelítését az európai normákhoz, az ország integrációs törekvéseinek a sikerét. Szövetségünk véleménye szerint azonban Románia mindaddig, amíg jogrendjében a szükséges változtatásokra nem kerül sor, és amíg alapvető intézményeinek működése nem kielégítő, az Európa Tanács-tagság feltételeit lényegileg nem teljesíti.

Memorandumunk célja: megfogalmazni a romániai magyarság mintegy kétmillióس közössége érdekeit képviselő RMDSZ-nek az általános jogrenddel - beleértve a kisebbségvédelmet - kapcsolatos észrevételeit és kifejezésre juttatni javaslatait.

Románia jogrendjével kapcsolatos főbb kifogások

A romániai társadalom átalakulásával, a politikai struktúrákkal és a jogrenddel kapcsolatosan az alábbi főbb kifogásokat fogalmazzuk meg:

1. A politikai pluralizmus esély egyenlőtlenséggel társul: állami pénzügyi támogatás híján még a parlamenti képvisellel rendelkező politikai pártok és mozgalmak is hátrányos helyzetben vannak a hatalmon lévő párttal szemben.
2. A román politikában, elsőrendű legitimációs tényezővé a felfokozott nacionalizmus lépett elő. A hatalom megtűri, sőt, olykor bátorítja a szélsőséges nacionalista pártok működését. Megjelentek az ország politikai erőterében a legionárius (fasisztoid) mozgalmak és ezek a politikai folyamatok nem csupán potenciális, de bizonyíthatóan reális veszélyt jelentenek a romániai demokráciára.
3. Romániában 1918 óta a nemzeti hegemoniára való törekvés érvényesülése, a közélet minden területén - közigazgatás, igazságszolgáltatási intézmények, állami gazdasági szféra - a kisebbségi elem vezetéséből való kiszorítását eredményezte.
4. Az elektronikus médiát ellenőrző Audiovizuális Tanács a politikai többség akaratát képviseli (tagjai közül kettőt az államfő, hármat a kormány és hatot a parlament nevez ki), a televízió ekként az aktuális politikai hatalom manipulációs eszközévé vált. E helyzet, az életszínvonal rohamos csökkenése mellett, a szellemi élet értékeinek tudatos háttérbe szorítását eredményezte, szinte lehetetlenné téve a kommunizmus legsúlyosabb örökségének felszámolását, az elszemélytelenített tömegek mentalitásának megváltoztatását.
5. Az igazságszolgáltatás területén megnyilvánuló diszkrimináció egyik bizonyítéka, hogy koncepcióس perek eredményeként (az 1989-es decemberi Hargita megyei, illetve az 1990-es márciusi marosvásárhelyi események nyomán) kizárólag kisebbségekhez tartozó személyeket (magyarokat, cigányokat) ítélték el.

6. A decentralizáció alkotmányos elve a gyakorlatban nem érvényesül. Helyi költségvetési törvény hiányában a helyi közigazgatás (önkormányzat) a központi politikai akarat kiszolgáltatója.
7. A magántulajdonhoz való jog szavatolását, amelynek alkotmányos alapelvnek kellene lennie, Románia alaptörvénye sarkalatos törvényekre bízta (41. szakasz).
8. Azon államosított földek visszaszolgáltatását, amelyek egykor kisebbségek lakta települések tulajdonát képezték, diszkriminatív módon az 1991-es földtörvény nem szabályozza.
9. A gazdasági jogi szabályozottságának alacsony szintje tovább fokozza a gazdaság alanyai között már meglévő esélyegyenlőtlenséget, a fokozódó infláció és munkanélküliség elsősorban a szórványban élő kisebbségeket sújtja.
10. Az alkotmány mintegy hárommillió nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgár másodrendűségét sugallja, diszkriminációs, illetve asszimilációs szándékról tanúskodik, tételesen megfogalmazza, hogy Románia egységes nemzetállam (1. szakasz), kizárólag a román nemzet államalkotó tényező (4. szakasz), és az állam egyedüli hivatalos nyelve a román nyelv (13. szakasz). Ezen szakaszok megváltoztatását az alkotmány tiltja.
11. A nemzeti kisebbségek identitásának megőrzésére és fejlesztésére vonatkozó alkotmányos alapelv érvényesítését a román alaptörvény nem garantálja ((. szakasz). Az alkotmányosan megfogalmazott jogokat egyrészt leszűkítik a hatályos törvények, másrészt érvényesítésüket akadályozza az idevágó törvények hiánya.
12. Az igazságügyi eljárások nyelve kizárólagosan a román. A hivatalos nyelvet eléggé nem ismerő személyek számára tolmács alkalmazható, ám hatóságilag ezt ingyenesen csak büntetőperes esetekben biztosítják. A helyhatósági tanácsok ülésein kötelező a román nyelv használata akkor is, ha a tanács valamennyi tagja egyazon kisebbségi közösség nyelvét beszéli. Az állam- polgárok folyamodhatnak - szóban és írásban - anyanyelvükön a helyhatóságokhoz, ám az írásbeli beadványt hiteles román nyelvű fordításnak kell kísérmie, ami egyértelműen az anyanyelv használatának korlátozását jelenti.
13. A romániai oktatás feltételrendszere korszerűtlen, miniszteri rendelet korlátozza a tanerők ideiglenes külföldre távoztát, akár továbbképzésre is. A kisebbségek számára anyanyelvű szakképzés nem létezik. A közel kétmillió magyar kisebbség nem rendelkezik önálló felsőoktatási intézménnyel. Az 1959-ben gyakorlatilag megszüntetett, ám jogilag még mindig létező, önálló magyar tannyelvű Bolyai Egyetemet nem indították újra.
14. Az államosított egyházi javak visszaszolgáltatásában megnyilvánuló diszkrimináció a nemzetiségi és vallási kisebbségek ellen irányul.
15. Az alkotmány értelmében az állam támogatja a kisebbségben élő románok intézményes kapcsolattartását az anyanemzettel, de ugyanezt nem fogalmazza meg a Romániában élő kisebbségek számára.

Szükségszerű változások Románia jogrendjében

Jogállamiság és demokrácia csak ott alakulhat ki, ahol minden egyén és minden közösség egyenlő jogokat élvez. A kisebbségi jogokat korlátozó, felsorolt jogszabályok megváltoztatása elengedhetetlen feltétele a romániai magyarság számára elfogadható megoldásnak, a demokratikus román állam keretében közösségünk belső önrendelkezési joga biztosításának.

Fontosnak tartjuk és igényeljük:

- A. a politikai pártok arányos költségvetési támogatásának törvény általi biztosítását;

- B. a sajtószabadság és a közszolgálati médiák függetlenségének törvény általi szavatolását ;
  - C. a helyi közösségek és közigazgatás anyagi függetlenségének megteremtését, megfelelő költségvetési törvény elfogadását;
  - D. a magántulajdon sérthetlenségének alkotmányos biztosítását;
  - E. a piacgazdaság működését meghatározó törvényes keretek mielőbbi megteremtését;
  - F a nemzeti kisebbségek államalkotó elismerését az állampolgárok közötti egyenlőség alkotmányos elvének tényleges megvalósításaként;
  - G. a nemzeti kisebbségekkel szembeni pozitív diszkrimináció elvének jogi biztosítását az elfogadott nemzetközi egyezmények szellemében;
  - H. az Európa Tanács 1201-es és 1203-as ajánlásainak figyelembevételével a nemzeti kisebbségek helyzetét általánosan szabályzó törvény elfogadását, amely biztosítja jogukat nyelvi, kulturális, vallási önazonosságuk megőrzéséhez, fejlesztéséhez;
  - I. olyan államhatalmi struktúra-minisztérium államtitkárság-létrehozását, amelynek feladata a kisebbségi intézményhálózat felügyelete, kisebbségi irányítás alatt;
  - J. a nemzeti kisebbségek anyanyelvének szabad használatát a magán és közéletben, a többnyelvű feliratok helyzetének megnyugtató szabályozását;
  - K. olyan oktatási törvény megalkotását, amely szavatolja az önálló, kisebbségek által irányított anyanyelvi iskolahálózat kiépítését minden szinten és formában;
  - L. az anyanemzettel való szabad kapcsolattartás és információcsere biztosítását a Romániában élő kisebbségek számára;
  - M. a jogtalanul elkobzott egyházi javak teljes mértékű visszaszolgáltatását;
  - N. a politikai okokból államosított, kisajátított és elkobzott magántulajdonok visszaszolgáltatását vagy az érintett személyek méltányos kárpótlását;
- Igényeljük, hogy Románia aláírja és ratifikálja az Európa Tanács okmányait, elsősorban:
- az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egységokmányát és kiegészítő jegyzőkönyveit,
  - az Önkormányzatokról szóló Európai Chartát és a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját.

Állásfoglalásunkban, miként rendre jeleztük, az európai normarendszert vettük alapul; meggyőződésünk, hogy figyelembevétele, Románia jogrendjébe való beépítése elősegíti az ország bekapcsolódást az európai integrációs folyamatokba, növelvén a térség stabilitását. Ily módon, egy demokratikus értékekkel rendelkező új tagállam az Európai Tanács tekintélyét növeli.

Kolozsvár, 1993. augusztus 26.

Markó Béla szövetségi elnök
Takács Csaba ügyvezető elnök
(Romániai Magyar Szó 1993. aug. 26. 1-2.)

II. Az RMDSZ elnökének levele az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése Jogi és Emberjogi Bizottságához

Tisztelt Jansson úr!

Néhány hónappal ezelőtt személyesen is volt alkalmam közvetíteni Önnek a Romániai Magyar Demokrata Szövetség álláspontját Románia Európa Tanácsi tagságával kapcsolatban. Nagy elégtételt jelentett nekünk, hogy a jogállamiság kiépítésére, a demokratikus intézmények működésére és a magyar kisebbség helyzetére vonatkozó általunk jelzett problémák többsége szerepel az Önjelentésben is.

Fontosnak tartom, hogy akkori álláspontunkat megismételve és az azóta eltelt időszakot elemezve, közvetlenül a Románia felvételi kérelmét véleményező jogi bizottsági ülés előtt konklúzióimat Ön elé tárjam.

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség következetesen azt az álláspontot képviseli, hogy Románia európai integrációja az itt élő magyar kisebbségnek is alapvető érdeke, mind a jogállamiság általános alapelveinek, mind a sajátos kisebbségi jogoknak a tiszteletben tartása szempontjából. Ugyanakkor viszont egyértelműen úgy nyilatkoztunk, hogy amíg Románia jogrendjében a törvényhozás és a jogalkalmazás szintjén a megfelelő változások be nem következnek, nincsenek meg az integráció reális feltételei. Véleményünk szerint ezeknek a változásoknak mindenképpen az Európai Tanácsba való felvétel előtt kell megtörténniük.

Mivel a jelenlegi román hatalom jelentős legitimizációs mozzanatnak tekinti az Európa Tanácsba való felvételt, felelős politikusok hajlandók voltak bizonyos ígéreteket megtenni az Ön által és König úr által ajánlott intézkedésekre. Bár az azóta eltelt időszak elegendő lett volna arra, hogy egyes sürgős problémák megoldódjanak, azt tapasztaljuk, hogy ezek az ígérek nem valósulnak meg, és a kormány egyre halogatja bevételeit. Ilyen körülmények között alapos okunk van továbbra is azt kérni, hogy még a felvétel előtt történjenek meg bizonyos változások, mert csak azok jelenthetik a tényleges garanciát arra, hogy elindult a megoldásoknak egy olyan folyamata, ami visszafordíthatatlan.

Az általunk jelzett, még a felvétel előtt megoldható, de mostanság meg nem oldott problémák közül szeretnék néhányat ismételtelen kiemelni, többek között azokat, amelyek a magyar kisebbség helyzetét közvetlenül is érintik.

1. Igazságszolgáltatás

A politikai és etnikai okokból elítélt zetelaki, oroszhegyi (Hargita megye) és marosvásárhelyi személyek most is börtönben vannak, esetükben amnesztiára nem került sor.

2. Sajtószabadság

Az elektronikus médiát ellenőrző Audiovizuális Tanács a politikai többség akaratát képviseli. A televízió elnöke most is ugyanaz a szélsőséges, nacionalista nézeteiről ismert személy. A sajtóban megjelent uszító, fasiszta jellegű szövegek ellen az ügyészség nem indít eljárást.

3. Tulajdonviszonyok

Sem az egyházak, sem a magánszemélyek jogtalanul elállamosított vagyonának helyzetét nem rendezték.

4. Kisebbségvédelem

A tavasszal megalakult a Nemzeti Kisebbségek Tanácsa, amelyről a kormány azt nyilatkozta, hogy ennek az intézménynek a segítségével többek közt a kisebbségjogi törvények elfogadását kívánja felgyorsítani. Hónapok múltán meg kell állapítanunk, hogy ez is csak ígéret maradt, a parlament vagy a kormány egyetlen kisebbségjogi intézkedést sem tett még, és okunk van feltételezni, hogy a Nemzeti Kisebbségek Tanácsa kirakat-jellegű intézmény, amely a külföldi propagandát szolgálja.

Nincs kisebbségi törvény.

Az oktatási törvénytervezetet a parlament a mai napig sem vitatta meg.

Az 1959-ben Kolozsváron jogtalanul beszüntetett magyar Bolyai Egyetem visszaállítására semmilyen intézkedés nem történt.

A helyi közigazgatásban, feliratokban, az igazságszolgáltatásban továbbra sem lehet a magyar nyelvet használni.

A kolozsvári polgármester magyarellenes intézkedései és visszaélései ellen nem lépett fel az igazságszolgáltatás.

Nem tudunk pozitív példát idézni arra, hogy az Európa Tanús Parlamenti Közgyűlésének 1201-es Ajánlását, amint azt ígérték, tiszteletben tartják.

Mindezeket a problémákat, beleértve a kért törvényhozási aktusokat is, meggyőződésünk szerint még Románia felvétele előtt meg kellene oldani.

Ugyanakkor olyan általános kifogásaink vannak Románia jogrendjével kapcsolatban, amelyeknek megoldása a továbbiakban alkotmánymódosítást és újabb törvények elfogadását teszi szükségessé.

Országunkban olyan jelentős számú kisebbség él, hogy az alkotmánynak az a kitétele, amelyben Romániát nemzetállamként definiálja, számunkra elfogadhatatlan.

Szükség van szerintünk a nemzeti kisebbségek államalkotó tényezőként való elismerésére, ami az eddigiektől lényegesen különböző jogi lehetőségeket teremtene számunkra.

Összegezésül: az a véleményünk, hogy a felvétel előtt még bizonyos kritériumok teljesítésére mindenképpen sor kellene hogy kerüljön, a felvétel után pedig szükséges lenne a Hallonen-indítvány alkalmazása.

Kérem, nézze el nekem, hogy az egyszerű tényközlésen túl a lehetőségeket is mérlegelni próbáltam, de higgye el, számunkra, Európa egyik legnagyobb lélekszámú kisebbsége számára elsősorban fontos, hogy helyzetünk, eddigi jogfosztottságunk az Európa Tanács-i normák szerint megoldódjék.

Annak reményében, hogy munkájában bizonyos kérdések tisztázásával segítségére lehettem, kérem, fogadja őszinte nagyrabecsülésemet.

Bukarest, 1993. augusztus 24.

Markó Béla
a Romániai Magyar Demokrata Szövetség elnöke
(Romániai Magyar Szó 1993. augusztus 28-29.1-2.)

III. Az RMDSZ közleménye

Az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének döntése lehetőséget ad Romániának, hogy a demokratikus jogállam kiépítésével, a magántulajdon szavatolásával, egy működő piacgazdaság kialakításával és nem utolsósorban a kisebbségi kérdés európai normák szerinti rendezésével beilleszkedjék az általános európai jogrendbe.

Az RMDSZ minden dokumentumában a fent említett elvek és célok megvalósításáért szállt síkra. Ezeket legutóbb a Memorandumban foglaltuk össze. Az Európa Tanács Románia állandó tagságát egy több pontos feltételrendszer féléven belüli teljesítéséhez kötötte, és elégedetten tapasztaltuk, hogy ezeknek a pontoknak a többsége megegyezik a Memorandumban, az RMDSZ által megfogalmazott demokratikus elvekkel.

Az RMDSZ felelősséggel kezeli ezt a folyamatot, és a továbbiakban is minden eszközzel - Parlamentben, helyhatósági szinten, a politikai tevékenység különböző területein - sürgetni fogja a feltételek teljesítését. Megítélésünk szerint az üres ígéretek ideje lejárt, a konkrét cselekvésnek kell következnie. Ennek során a hatalomnak mind az általános, mind a kisebbségeket érintő sajátos kérdésekben, partnerként kell kezelnie az RMDSZ-t, a romániai magyarság legitim érdekeinek képviselőjét. Ismételten felhívjuk a figyelmet az RMDSZ által már régóta szorgalmazott román-magyar kerekasztal összehívásának a szükségességére, mint

olyan egyeztető mechanizmusra, ahol mindkét fél a megfelelő keretben hallgathatja meg egymás véleményét.

A határozatban szereplő kritériumok egyértelműen mutatják azt, hogy habár az európai integráció az egész romániai társadalom érdeke és így az Európa Tanács-i állandó tagság is az, a jelenlegi kormányzat mostanáig mégsem tette meg a megfelelő lépéseket a vele szemben támasztott igények teljesítésére.

Az Európa Tanács döntése áttételesen (az ellenőrző mechanizmusba iktatott, a kisebbségekkel kapcsolatos kritériumok révén) elismerte, hogy az általános demokratizálódás nem képzelhető el a kisebbségek joghelyzetének egyidejű rendezése nélkül.

Miközben a kisebbségi kérdés egyre nagyobb hangsúlyt kap az Európa Tanácsban, Ion Iliescu államelnök szlovákiai beszédében megkérdőjelezi az általános demokratizálódást is elősegítő és ellenőrző nemzetközi mechanizmusok létjogosultságát. Ezt az álláspontot a demokrácia és a kisebbségek érdekeivel ellentétesnek tartjuk. .

Kolozsvár, 1993. szeptember 28

Markó Béla szövetségi elnök
Takács Csaba ügyvezető elnök
(Romániai Magyar Szó 1993. október 1. 2.)

IV Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1993. évi 176. számú állásfoglalása Románia tagfelvételi kérelméről

1. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága felkérte a Közgyűlést, hogy véleményezze Romániának az Európa Tanácsba való felvételi kérelmét (a 6548-as Dokumentum alapján), a Miniszteri Bizottság 1951. május 3-án elfogadott Alapszabályzati Határozatának (51) 30 A pontja értelmében.
2. Megállapítja, hogy 1992. szeptember 27-én Romániában demokratikus parlamenti választásokat tartottak, melyen a Közgyűlés ad hoc: bizottsága megfigyelőként vett részt. Ugyanazon a napon tartották meg az elnöki választások első, 1992. október 11-én pedig a második fordulóját.
3. Méltányolja Románia hozzájárulását az Európa Tanács munkálataihoz mind parlamentáris szinten, 1991. február 1-jével kezdődően, amikor Románia Parlamentje elnyerte a megfigyelői státust, mind pedig kormányközi szinten, amikor is Románia 1991. december 19-én csatlakozott az Európai Kulturális Egyezményhez.
4. A közgyűlés fontosságot tulajdonít a román hatóságok azon kötelezettségvállalásának, miszerint sürgősen aláírják és ratifikálják az Emberi Jogok Európai Egyezményét; elismerik az egyéni kereset jogát (az Egyezmény 25. szakasza), valamint az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélezési jogát (az Egyezmény 46. szakasza).
5. Méltányolja a román hatóságok írásban megfogalmazott nyilatkozatát, miszerint kisebbségi politikájuk alapjának tekintik az Emberi Jogok Európai Egyezményének kiegészítő jegyzőkönyveként elfogadott 1201-es (1993) Ajánlásban meghatározott alapelveket, valamint Meleşcanu úr, román külügyminiszter, 1993. június 22-én keltezett levelében lefektetett kötelezettségeket. Ezen kötelezettségek tiszteletben tartását a Közgyűlés a 488. Határozat értelmében figyelemmel fogja kísérni.
6. Románia Parlamentje és a román hatóságok által vállalt kötelezettségekre, valamint a felvételi kéressel foglalkozó bizottság észrevételeire és javaslataira valló tekintettel a Közgyűlés felhívja a román hatóságok figyelmét a hatalmi águk szétválasztásának megvalósítására, a média teljes függetlenségének a szavatolására és a helyi közigazgatási szervek szabad működési feltételei biztosításának a szükségességére. A Közgyűlés

- javasolja a román hatóságoknak, hogy a lehető legrövidebb időn belül írják alá a Helyi Önkormányzatok Európai Chartáját.
7. Elvárja, hogy törvényhozását illetően Románia rövid időn belül a következő változtatásokat eszközölje:
    - I. a bíróságok működését szabályozó Törvény 19. szakasza, valamint más, hasonló törvényes rendelkezés értelmében szüntesse meg annak lehetőségét, hogy egy miniszter utasításokat adhasson bírának;
    - II. a Büntető Törvénykönyv 200. szakasza értelmében ne tekintse többé törvénysértésnek a homoszexuális aktust, ha az nem nyilvánosan és a nagykorú felek közös beleegyezésével történik.
  8. A közgyűlés felkéri a román kormányt, hogy szolgáltassa vissza az egyházi tulajdonokat és biztosítsák egyházi iskolák alapítását és működtetését, különös tekintettel a kisebbségekhez tartozó gyerekek anyanyelvi oktatására.
  9. A román hatóságok által elfogadott kötelezettségeknek megfelelően a Közgyűlés sürgeti, hogy a román hatóságok javítsanak a börtönfeltételeken. Felhívja a felelős román politikai vezetők figyelmét arra, hogy vizsgálják felül kedvező módon azon személyek szabadon bocsátásának ügyét, akiket politikai, illetve etnikai okok miatt börtönöztek be.
  10. A közgyűlés javasolja a román hatóságoknak és Románia Parlamentjének:
    - I. fogadják el és léptessék életbe a lehető legrövidebb időn belül vállalt kötelezettségeikkel és az 1201-es (1993) Ajánlással összhangban, a nemzetiségi és az oktatási törvényt;
    - II. használják fel a rendelkezésére álló összes alkotmányos lehetőséget a fajgyűlölet, az antiszemitizmus, valamint bármely nemzetiségi és vallási alapon történő megkülönböztetés és uszítás leküzdésére.
  11. A Közgyűlés javasolja, hogy Románia, a lehető legrövidebb időn belül, írja alá a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját.
  12. A Közgyűlés úgy véli, hogy Románia képes és hajlandó:
    - I. teljesíteni az Alapszabályzat 3. szakaszának azon rendelkezését, miszerint az Európa Tanács minden tagállamának el kell fogadnia a jogállamiság elvét és a joghatóság keretein belül biztosítani kell minden személy emberi jogát és alapvető szabadságait”;
    - II. őszintén és hatékonyan működjön közre az Európa Tanács céljainak megvalósításában az Alapszabályzat I. fejezete értelmében, ezáltal teljesítve az Európa Tanácsba való felvételi feltételeket, miként ezt az Alapszabályzat 4. szakasza előírja.
  13. A Közgyűlés javasolja tehát, hogy a Miniszteri Bizottság soron következő ülésén:
    - I. vegye fel Romániát az Európa Tanács tagjai közé;
    - II. biztosítson Romániának 10 helyet az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésén.
  14. A Közgyűlés javasolja, hogy a Miniszteri Bizottság bátorítsa a román hatóságoknak azon erőfeszítéseit, hogy érvényt szerezzenek a jogállamiság elveinek, a kisebbségek tiszteltben tartásának, a joghatóság függetlenségének és azon intézkedéseknek, melyeket a politikai ügyekkel foglalkozó bizottság, valamint a jogi és emberi jogok bizottsága az Európa Tanács követelményeivel összhangban igényelt.

(Romániai Magyar Szó 1993. október 19. 2.)

V. Az RMDSZ aide-mémoire-ja az Európa Tanács teljes jogú tagságának elnyerésekor vállalt kötelezettségek betartásáról Romániában

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 46. ülészakán, 1993. szeptember 28-án elfogadott 176-os Véleményezése, valamint az Európa Tanács teljes jogú tagságának

elnyerése érdekében vállalt kötelezettségei értelmében Romániának meg kellett volna kezdenie az ajánlások érvénybe léptetését a dokumentumban javasolt határidőn belül.

Az Európa Tanács tagállamainak demokratikus tapasztalatai szellemében megfogalmazott ajánlásokat a Romániai Magyar Demokrata Szövetség fenntartás nélkül támogatja, és úgy értékeli, hogy ezek nélkülözhetetlenek a román társadalom demokratikus átalakításának folyamatában.

Meggyőződésünk, hogy az Európa Tanács nagylelkű ajánlásainak célja támogatni Románia mielőbbi integrálódását az európai szervezetekbe, amely teljes mértékben megegyezik a román nép érdekeivel. Annál meglepőbb számunkra, hogy bizonyos politikai erők, nevezetesen maga Románia kormánya sem nyilvánította ki politikai akaratát az ajánlások megvalósítására vonatkozóan.

Véleményünk szerint ezen ajánlások négy kategóriába sorolhatók:

1. Nemzetközi egyezmények aláírása és ratifikálása;
2. Nemzeti kisebbségi jogokkal kapcsolatos kérdések;
3. Jogalkotásra vonatkozó kérdések;
4. Jogállamiságra vonatkozó kérdések.

1. Nemzetközi egyezmények aláírása és ratifikálása

Az ajánlott egyezmények közül Románia mindössze az Emberi Jogok Európai Egyezményét írta alá (1993. október 7-én), ám mindmáig nem történt kezdeményezés a ratifikációs eljárás megkezdésére Románia parlamentjében.

Románia nem írta alá és nem is tartja be az alábbi, aláírásra javasolt dokumentumok előírásait:

- a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája -a Helyi Önkormányzatok Európai Chartája.

A román hatóságok nem tartják be írásban megfogalmazott nyilatkozatukat, miszerint kisebbségpolitikájuk alapját fogja képezni az ET Parlamenti Közgyűlésének 1201-es Ajánlása.

2. Nemzeti kisebbségi jogokkal kapcsolatos kérdések

Az 1. pontban jelzett kötelezettségek betartásának mellőzése miatt megoldatlanok maradnak az alábbi problémák:

- az anyanyelv használata a közigazgatási és az igazságügyi szervek előtt; -az anyanyelv használata az oktatási intézményekben, minden fokon és az oktatás minden formájában:

- kétnyelvű feliratok alkalmazása;

- egyenlő esély az érvényesülésre a gazdaságban, különösképpen a privatizációs folyamatokban;

-az egyén azon jogának tiszteletben tartása, hogy szabadon választhassa meg nemzeti hovatartozását;

- alkotmányos előírások alkalmazása a pszichológiai nyomás és a szélsőséges sajtóban és a parlamentben tapasztalható nacionalista támadások leküzdésére;

- hazai és nemzetközi törvények alkalmazása a műemlékvédelemben.

3. Jogalkotásra vonatkozó kérdések

Románia parlamentjében halogatják az aláírt nemzetközi egyezmények ratifikálásának napirendre tűzését.

A többi ajánlásra vonatkozóan:

- a kisebbségi törvénytervezet nem került megvitatásra a parlamentben; - a parlament tanügyi szakbizottsága, amely megvitatja az oktatásügyi törvénytervezetet, nem hajlandó figyelembe venni a nemzeti kisebbségek módosító javaslatát, amelyek a nemzeti kisebbségi oktatásra vonatkoznak;

- halogatják a helyi illetéki és adózási törvény tervezetének megvitatását; - a szenátusban elvetették az Európa Tanács azon javaslatát, hogy módosítsák a Büntető Törvénykönyv 200., a homoszexualitásra vonatkozó szakaszát.

4. Jogállamiságra vonatkozó kérdések

A jogállam megteremtésére vonatkozó elvárások tekintetében, amelyek az ajánlások közt szerepelnek, megoldatlanok maradnak az alábbiak:

- a hatalmi ágak szétválasztása; - a bírói hatalom függetlensége;
- a közigazgatási, gazdasági, kulturális és oktatási intézmények decentralizációja;
- az államosított egyházi javak visszaszolgáltatása; - az elektronikus sajtó függetlensége.

Azon ajánlások megoldását, miszerint „vizsgálják felül kedvező módon azon személyek szabadon bocsátásának ügyét, akiket politikai, illetve etnikai alapon börtönöztek be”, december elsejéhez, Románia nemzeti ünnepéhez kötötték, amint arra Ion Iliescu államelnök egy megbeszélés alkalmával ígéretet tett F. König úrnak, romániai főraportőrnek.

Románia külügyminisztere, Teodor Meleşanu úr König és Jansson uraknak küldött leveleiben (amelyeket hivatalos leveleknek minősítettek és a jelentéshez csatoltak), szintén utalt Ion Iliescu elnök ezirányú ígéretére.

Szövetségünk törvényes eljárás útján kérte, hogy a nyolc etnikai alapon elítélt, oroszhegyi, zetelaki, illetve marosvásárhelyi illetőségű személyt részesítsék személyes kegyelemben. A kegyelmi kérelmeket 1993 májusában nyújtottuk be, 1993 novemberében még intenzívebb jogi tevékenységet folytattunk a megkegyelmezés érdekében.

E probléma sürgős megoldásra vár, hiszen a szóban forgó személyeket nem törvényes bírói határozatok alapján ítélték el.

Jelen dokumentumban nem szándékozunk kimeríteni a jogállam megteremtésére, az emberi és kisebbségi jogok tiszteletben tartására vonatkozó kérdéskört. Csupán megkíséreltünk lehetőséget nyújtani az Európa Tanácsnak arra, hogy felmérje, hogyan viszonyulnak a Románia által vállalt kötelezettségek azok gyakorlati megvalósításához.

Reméljük, hogy az Európa Tanács, amely bizalmát fejezte ki Románia iránt azáltal, hogy teljes jogú tagjai közé fogadta, megtalálja majd azokat a hatékony eszközöket, amelyekkel támogathatja országunkat az európai struktúrákba való reális beilleszkedés érdekében.

Bukarest, 1994. január 21.

Markó Béla szövetségi elnök
Takács Csaba ügyvezető elnök
(Romániai Magyar Szó 1994. március 2. 4.)

VI. Tőkés László püspöknek a Romániai Magyar Demokrata Szövetség tiszteletbeli elnökének levele

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség
Szövetségi Képviselői Tanácsának
Csíkszereda

A Romániának az Európa Tanácsba való felvételét rögzítő dokumentum feltételek teljesítésére kötelezi hatóságainkat. A feltételként megfogalmazott módosító javaslatok, illetve ajánlások egy része közvetlenül érinti magyar népközösségünket. Ezek ellenőrzése, teljesítésük és végrehajtásuk számonkérése törvény biztosította jogunk és elsőrendű kötelességünk.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 488/1993. számú Irányelve értelmében kötelező módon alkalmazandó ellenőrzési mechanizmus első hat hónapos határideje folyó év március 28-án lejár. Szomorúan kell megállapítanunk, hogy - amint az „hagyományos” rossz tapasztalataink alapján várható volt - Románia ez ideig még egyetlen egy vállalt kötelezettségét sem teljesítette. Újból és sokadszorra bebizonyosodott, hogy a neptuni ígéretek csupán megtévesztésünkre szolgáltak, a Kisebbségi Tanács nem a mi javunkra, hanem a kormánynak dolgozik, Gerzensee útja pedig számunkra járhatatlan, s jóindulatunk kockaköveivel kikövezve legfeljebb Románia Európa Tanácsba való bejutásához használt. Annak ellenére, hogy a román hatóságok írásban deklarálták az Európa Tanács 1201/1993. számú Ajánlásának tiszteletben tartását, Meleşcanu külügyminiszter pedig 1993. június 22-én kelt levelében magas szinten is megerősítette Romániának az Ajánlásban foglalt kisebbségpolitikai alapelvek iránti elkötelezettségét - a Ceauşescu-rendszer politikai gyakorlatát folytatva, országunk továbbra sem hajlandó az európai kisebbségi normáknak, illetve saját vállalásainak eleget tenni.

Tisztelettel javaslom a Szövetségi Képviselők Tanácsának, hogy meghaladva Neptun korlátait, a Memorandum és az Aidé Mémoire szellemében ragadja meg a féléves Európa Tanácsi határidő lejárta nyújtotta alkalmat és lehetőségeket, és a vonatkozó európai dokumentumok - előírások, ajánlások, feltételek és követelmények - értelmében, a legmagasabb testületi szinten, kebelében hozott Határozatával tárja fel az Európa Tanács illetékes fórumai előtt Románia vállalt kötelezettségeinek, a vonatkozó európai előírások alkalmazásának az elmulasztását. A Szövetségi Képviselők Tanácsa csíkszeredai ülésén irányozza elő romániai magyar népközösségünk, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség egységes fellépésének stratégiáját és tennivalóit hatékony európai érdekképviselőnk, az Európa Tanács-i tagság nyújtotta lehetőségek megvalósítása érdekében.

Egyházunk Szatmári Zsinata miatti kényszerű távolmaradásom igazolását kérve, tisztelettel küldöm üdvözlőmet:

Nagyvárad, 1994. február 24.

Tőkés László püspök, az RMDSZ tiszteletbeli elnöke
(Romániai Magyar Szó 1994. március 2. 4.)

VII. Az RMDSZ Szövetségi Képviselő Tanácsának állásfoglalása az Európa Tanács 176/1993. számú állásfoglalásáról

A román hatóságok írásban megfogalmazott Nyilatkozatban kötelezték el magukat és T. Meleşcanu román külügyminiszter 1993. június 22-i levelében vállalt kötelezettséget arra, hogy Románia kisebbségi politikája alapjának tekinti az Európa Tanács 1201/1993. számú Ajánlásában meghatározott alapelveket.

Az RMDSZ Szövetségi Képviselők Tanácsa 1994. február 26-27-én Csíkszeredában tartott ülése megállapítja, hogy a fenti kötelezettségeknek és feltételeknek a román hatóságok nem tettek eleget, és politikai akarat sem nyilvánul meg ezen európai normák elfogadásra és életbeléptetésére.

A 176/1993-as számú Véleményezés 5. pontja értelmében az 1201/1993-as számú Európa Tanács-i Ajánlás alapelvei mérvadók a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelmében.

E dokumentum 11. szakasza előírja, hogy „azokban a körzetekben, ahol egy nemzetiségi kisebbséghez tartozó személyek többségben vannak, ezen személyeknek jogukban áll, hogy saját történelmi és területi helyzetüknek megfelelően autonóm, vagy helyi öngazgatással avagy különleges státussal rendelkezzenek”.

A Szövetségi Képviselők Tanácsa elhatározza ezen kisebbségi jog kinyilvánítását és az Ügyvezető Elnökség egyeztetett ütemterve szerint ajánlja a területi önkormányzati testületek összehívását két hónapon belül. Ezen alkalommal a testületek határoznak az RMDSZ Programjában, valamint a nemzeti kisebbségekre és autonóm közösségekre vonatkozó törvénytervezetében megfogalmazott és alkalmazható automómia-formákról.

Az 1201/1993-as számú Ajánlás 8. szakaszának I. bekezdése értelmében „bármely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga, hogy anyanyelvén részesüljön oktatásban a kisebbség földrajzi elhelyezkedésének figyelembevételével, a megfelelő számban és helyen létrehozott közoktatási és képzési intézményekben”.

A Véleményezés 10. pontjában az Európa Tanács Közgyűlése javasolja a román hatóságoknak és Románia parlamentjének az 1201/1993-as Ajánlással és a vállalt kötelezettségekkel összhangban lévő tanügyi törvény elfogadását és alkalmazását.

Megállapítjuk, hogy a képviselőház tanügyi szakbizottsága által elfogadott tanügyi törvénytervezet jogtipró, és nincs összhangban a fenti ajánlásokkal. Indítványozzuk, hogy az RMDSZ végrehajtó testületei és szakmai társszervezetei elemezzék a tanügyi törvénytervezet közösségünkre hátrányos előírásait, azok lehetséges következményeit, és hozzanak határozatot a tiltakozási formákat illetően.

Az Európa Tanács Ajánlása 7. cikkelyének 4. bekezdése értelmében „a jelentős mértékben kisebbségek lakta körzetekben a kisebbségekhez tartozó személyek joga, hogy anyanyelvükön tüntessék fel a helyi elnevezéseket, cégtáblákat, feliratokat és a nyilvánosságnak szánt egyéb tájékoztatást”. E jogot szavatolja a még érvényben lévő 86/1945-ös Nemzetiségi Statútum is. Ezen jogunk alapján tiltakozunk a kétnyelvű feliratokra vonatkozó határozatokat megsemmisíteni akaró prefektusi eljárások ellen.

A 7. cikkely 3. bekezdése értelmében a jelentős mértékben nemzetiségek lakta körzetekben a nemzeti kisebbségek jogosultak anyanyelvük használatára a közigazgatási szervekkel való érintkezések, valamint a bírósági és jogügyi eljárások során. Követeljük az ezen jog gyakorlásához szükséges törvényes feltételeket.

Az Európa Tanács 1201-es Ajánlásának 4. szakasza szerint a nemzeti kisebbségekhez tartozó bármely személynek joga van a törvény előtti egyenlőséghez, és tilos mindennemű hátrányos megkülönböztetése egy nemzetiségi kisebbséghez való tartozása miatt. E jogot figyelmen kívül hagyva, a szenátus által a Büntető Törvénykönyv módosítása során elfogadott törvényszakasz tiltja az ország és a román nemzet rágalmazását, de nem tiltja a nemzeti kisebbségek rágalmazását.

A román hatóságok nem válaszoltak az Európa Tanács azon felhívására, hogy kedvező módon vizsgálják felül a politikai és etnikai okok miatt bebörtönzött magyarok és cigányok szabadon bocsátásának az ügyét.

A fentieket tekintetbe véve

FELKÉRJÜK

- **Románia parlamentjét**, hogy a 176-os Véleményezésben megfogalmazottak szerint ratifikálja az Emberi Jogok Európai Egyezményét, fogadja el a Helyi Önkormányzatok Európai Chartáját, a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját, és fogadja el az RMDSZ-nek a tanügyi törvénytervezethez benyújtott, s a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájával összhangban lévő módosító javaslatait, valamint tüzze napirendre a Nemzeti Kisebbségekre és Autonóm Közösségekre vonatkozó törvénytervezetet.

-Románia kormányát, hogy a 176/1993. Véleményezés 8. pontja szellemében juttassa vissza az egyházaknak a tőlük elvett vagyont, és tegyen eleget az Európa Tanács által megfogalmazott feltételeknek, teljesítse vállalt kötelezettségeit.

Az RMDSZ Szövetségi Képviselőinek Tanácsa az Európa Tanács tudomására hozza, hogy a 176/1993-as Véleményezésben megfogalmazott alapelveket és jogokat magáénak vallja, és teljesítésüket a romániai magyar nemzeti közösség számára létfontosságúnak tartja.

Csík Szereda, 1994. február 27.

A SZÖVETSÉGI KÉPVISELŐK TANÁCSA
(Romániai Magyar Szó 1994. március 2. 4.)

VIII. Az RMDSZ az ET parlamenti közgyűlésének 176/1993. számú állásfoglalásában megfogalmazott ajánlások teljesítéséről

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség elkötelezett támogatója az európai integrációs folyamatoknak.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága azon kötelezettségvállalások figyelembevételével kérte fel Romániát a szervezethez történő csatlakozásra, amelyeket a tagfelvételi eljárás során az ET és annak Parlamenti Közgyűlése felé tett. Sajnálatos, hogy az elmúlt hónap alatt az ajánlásokból nem sok valósult meg.

Az RMDSZ meggyőződése, hogy:

- az ajánlások országunk gazdasági és politikai” stabilitásának nélkülözhetetlen feltételei;
- csak ezáltal nyílik lehetőség Románia számára az európai integrációs folyamatok felgyorsítására, más intézményekbe való befogadásra;
- országunk Európai Tanács-i tagságának megerősítése a megindult belső demokratikus átalakulás sikeres folytatásának előfeltétele.

Szövetségünk a fent említett szempontokból kiindulva, a romániai politikai életben betöltőit felelős szerepének tudatában - a romániai magyarság érdekképviseleti szervezeteként - már jelezte Aide-Memoir-jában a kormánynak és az Európa Tanácsnak a demokratizálódási folyamat hiányosságait, valamint együttműködési szándékát ezek megoldására.

Az új tagállamok által tett kötelezettségvállalások ellenőrzését célzó mechanizmus keretében az első hat hónapos szakasz mérlegét ajánljuk a Romániáért felelős politikai tényezők, valamint az országunkba érkező ET parlamenti rapporteur-ök, Friedrich König és Gunnar Jansson urak figyelmébe.

I. A Románia által részlegesen teljesített ajánlások

1. Iliescu elnök és Meleşcanu külügyminiszter 1993. október 8-án, Bécsben aláírták az Emberi Jogok Európai Chartáját. A parlamenti ratifikációs eljárás előkészítése nem lehet a kormány belső ügye-széles körű egyeztetést igényel ellenzéki erők és a nemzeti kisebbségek képviselőinek bevonásával. A kormány ez irányú lépései eddig nem kaptak nyilvánosságot. Szövetségünk aggodalmát fejezi ki a késlekedés miatt, mert az egyéni kereset jogának (25.) és az Európai Bíróság ítélkezési jogának elismerése (46.) a demokratikus jogrend sarkköve.
2. A román Parlament foglalkozott a homoszexuálisok jogi helyzetével, módosítva a román Büntető Törvénykönyv 200. §-át. Eszerint nem bünteti a homoszexuális kapcsolatot, ha az „nem okoz közfelháborodást”. Ez a megfogalmazás jogilag többértelmű, pontatlan, hatósági visszaélésre ad alkalmat és nem fedi az Európa Tanács idevágó ajánlását.

3. Románia Európa Tanácsba való felvétele előtt mind Iliescu elnök, mind Meleşcanu külügyminiszter levélben „pozitív megoldást” ígért az etnikai és politikai alapon elítélt személyek ügyében, még az 1993-as év lejárta előtt.

A 120/1994-es elnöki rendelettel 1994. március 24-én az államfő részleges kegyelmet gyakorolt, többek között a zetelaki és oroszhegyi elítéltek ügyében. Továbbra is megoldatlan a marosvásárhelyi 1990. márciusi események nyomán elítélt Cseresznyés Pál ügye. (1. számú melléklet)

II. Románia által nem teljesített ajánlások

1. Románia halogatja az ET 176 (1993) számú dokumentumában szereplő azon nemzetközi egyezmények aláírását, amelyek biztosítanák a nemzeti kisebbségek jogait: Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, Helyi Önkormányzatok Európai Chartája.

Az ezen dokumentumok aláírásához szükséges feltételek Románia ET tagfelvételének pillanatában már biztosítottak voltak.

2. A román parlament és kormány írásban kötelezettséget vállalt, hogy kisebbségi politikáját az ET Parlamenti Közgyűlésének 1201-es Ajánlására alapozza. Az eltelt hat hónap gyakorlata ezt nem tükrözi:

a) A román Parlament nem fogadott el oktatási törvényt; az oktatási törvénytervezet szaktanácsadói vitájában olyan cikkelyeket szavaztak meg, amelyek visszalépést jelentenek a Ceauşescu-korszak oktatási törvényéhez képest is. Figyelmen kívül hagyták a Kisebbségi Tanács javaslatát, ezeket a kormány nem terjesztette a parlament elé (2. számú melléklet).

(Mivel a kormány a Kisebbségi Tanács egyetlen javaslatát sem vette figyelembe, bebizonyosodott, hogy a Tanács kizárólag propagandacélokat szolgál, nem pedig a kisebbségi kérdés hatékony kezelését. Az RMDSZ részvételével nem hajlandó hitelesíteni ezt a kormányzszervet.)

b) A román parlament nem fogadott el kisebbségi törvényt. Az RMDSZ által előterjesztett kisebbségi törvénytervezet elemzésére parlamenti különbizottságot létesítettek, amelynek munkáját eleve negatívan befolyásolja a képviselőház jogi bizottságának elemzése, amely ellenzi a törvénytervezet parlamenti vitára bocsátását.

c) A román jogalkotás nem teljesítette az Alkotmány 150. cikkelyéből rá háruló feladatokat, illetve nem hatálytalanította azokat az érvényben lévő jogszabályokat, amelyek sértik az állampolgári jogokat (3. számú melléklet).

d) A prefektusi és önkormányzati jogkör nem megfelelő szabályozottsága lehetőséget teremt arra, hogy a prefektusok törvényes hatáskörüket túllépjék, ezzel akadályozva a helyi választott közigazgatás szabad működését (4. számú melléklet).

e) Jogszabály nem védi és prefektusi határozatok korlátozzák a nemzeti kisebbségek azon jogait, hogy helységneveiket, jelképeiket, felirataikat és közérdekű információikat anyanyelvükön megjelentsék (4. számú melléklet).

f) A parlamentben elfogadott rendőregi törvénytervezet nem rendelkezik a nemzeti kisebbségek anyanyelvének használatáról a hatósággal szemben, illetve állampolgári jogokat sért (5. számú melléklet).

3. Az igazságügyminiszter hatáskörére vonatkozó 92/1902. számú Törvény 19. paragrafusának - a bíróságok függetlenségét biztosító módosítását a kormány nem terjesztette a parlament elé.

4. A civil szférában rendkívüli szerepet játszó egyházakat a politikai hatalom nem kezeli egyformán, preferenciákat érvényesít a kommunista állam által kisajátított egyházi ingatlanok visszaszolgáltatásának kérdésében. Nem ismerték el az egyházak jogát

felekezeti iskolahálózat működtetéséhez, óvodától az egyetemig, saját anyanyelvükön. Egyházi törvény annak ellenére nem született, hogy mind az egyházak, mind az ellenzéki pártok törvénytervezetüket előterjesztették (6. számú melléklet).

5. A kormány nem tett hatékony lépéseket az elítéltek börtönfeltételeinek ET által szorgalmazott javítására. A jelenlegi helyzet is sürgetően veti fel az Emberi Jogok Európai Chartája mielőbbi ratifikálását.
6. A román hatóságok nem hozták meg a szükséges intézkedéseket a közszolgálati média valódi függetlenségének szavatolására (7. számú melléklet).
7. A fokozódó idegengyűlölettel, az antiszemitizmussal, az etnikai alapú megkülönböztetéssel és a nemzeti gyűlöletre való uszítással szemben az igazságszolgáltatás nem követi az alkotmányos előírásokat. Mindezek jelentkeznek a román parlamentben és a médiában.

Jelen feljegyzésünk célja hozzájárulni objektív helyzetkép kialakításához, annak bemutatásával, hogy miképpen viszonyul a hatalom a Románia által vállalt kötelezettségek gyakorlati megvalósításához.

Az ET Ajánlásaiban megfogalmazott minimálprogram teljesítése jó hatással volna az országban beindult demokratikus átalakulás különböző területein. Reményünket fejezzük ki, hogy az Európa Tanács, amelynek Románia teljes jogú tagja, megtalálja azokat az eszközöket és módokat, amelyek segítik a jelzett problémák megoldását, országunk európai integrációját.

Bukarest, 1994. március 25.

Markó Béla szövetségi elnök
Takács Csaba ügyvezető elnök
(Romániai Magyar Szó 1994. április 7. 1. 4.)

1. melléklet*

A tanügyi törvénytervezettel kapcsolatos megjegyzések

A kormány által Románia Parlamentjének előterjesztett tanügyi törvénytervezet, amelynek szövegét a Képviselőház Oktatás- és Tudományügyi Bizottsága véglegesítette, az Alkotmány előírásainak ellentmondó tételeket tartalmaz. A tanügyi törvénytervezet XIII. fejezetének 120. szakasza - „A nemzeti kisebbségeknek az oktatás minden szintjén és formájában joguk van az anyanyelvű oktatáshoz és képzéshez.” - átveszi ugyan az Alkotmány 32/3. szakaszába foglaltakat, de olyan kiegészítéseket tartalmaz, amelyek korlátozzák vagy ellentmondanak az alkotmányos alapelveknek:

8/3. cikk. „A román nyelv - mint hivatalos állami nyelv - tanulása és elsajátítása minden román állampolgár számára, nemzetiségre való tekintet nélkül kötelező. ”Tanulását kötelezővé lehet tenni, de elsajátítását már nem.

8/4. cikk. „A hivatalos okmányokat az állami és magán oktatási intézményekben egyaránt román nyelven adják ki.”

9/2. cikk. „A hivatalosan elismert egyházak - a törvényes kereten belül - saját személyi állományuk biztosítására, megszervezhetik saját oktatási hálózatukat.” Ennek értelmében megfosztják felekezeteinket attól a hagyományos joguktól, hogy bármilyen típusú (akár szakmai vagy gyógypedagógiai) oktatási intézményt létesítsenek.

122/2. cikk. „A gimnáziumi és liceumi oktatásban a románok történelmét, Románia földrajzát és az állampolgári nevelést román nyelven és a román osztályokéval azonos tanterv- és tankönyv alapján tanítják.”

124. cikk. „Az egészségügyi-, jogi-, műszaki-, mezőgazdasági-, kereskedelmi oktatási egységekben a szakképzés román nyelven folyik.”

12.5. cikk. „A felsőfokú oktatásban -kérésre és a törvényes kereten belül - pedagógus- és művészképzésre a kisebbségek nyelvén csoportokat, tagozatokat hoznak létre.” Ez az előírás nem biztosítja a társadalom más területén igényelt anyanyelvű szakemberképzést, valamint önálló anyanyelvű felsőfokú intézet létrehozását.

158/1. cikk. „Az állami oktatás vagyonát képezi a Tanügyminisztérium, valamint az oktatási- és tudományos kutatói intézmények, illetve egységek, a törvény életbelépése pillanatában meglévő vagy azután szerzett, illetve visszaszerzett összes ingósága és ingatlanja.”

158/3. cikk. „Az állami oktatás tulajdonát képező ingóságok, illetve ingatlanok át nem utalhatók és el nem idegeníthetők.”

A két utóbbi cikkely megfosztja történelmi egyházainkat attól a lehetőségtől, hogy jogtalanul elidegenített iskoláikat, oktatási intézményeiket visszakaphassák.

Az RMDSZ által benyújtott módosító javaslatokat, amelyeket a Kisebbségi Tanács 1993. július 14-i plenáris ülésén 16 romániai kisebbség elfogadott, a Képviselőház Oktatás- és Tudományügyi Bizottsága elutasította.

A nemzeti kisebbségeket leginkább érintő módosító javaslatok:

15/2. cikk. „Az oktatási rendszer állami felekezeti és magánjellegű oktatási intézményekből és egységekből áll.”

15/3. cikk. „Az oktatási intézmények és egységek privatizálása tilos.” Törlésre javasolt cikkely.

120. cikk. „Minden oktatási szinten és bármilyen típusú és formájú oktatásban a nemzeti kisebbségeknek joguk van az anyanyelvű oktatáshoz és képzéshez.”

120/2. cikk. „Figyelembe veszik a tanulók, egyetemi hallgatók, illetve szülők a tannyelv megválasztására vonatkozó jogát.”

121. cikk. „A helyi szükségletek és igények függvényében - kérésre és a törvényes kereten belül - a nemzeti kisebbségek nyelvén önálló oktatási egységeket, tagozatokat, osztályokat vagy csoportokat szerveznek.”

122/1. cikk. „A román nyelv és irodalom oktatása az elemi, gimnáziumi és líceumi oktatásban kifejezetten az illető kisebbség számára kiadott tanterv és tankönyv szerint történik.”

122/2. cikk. Törlésre javasolt. Helyette: „Minden oktatási szinten a románok történelmének, Románia földrajzának tanítása és az állampolgári nevelés anyanyelven történik. A helységnevek román nyelven való elsajátítása és a történelmi személyiségek nevének eredeti használata kötelező.”

124. cikk. Törlésre javasolt. Helyette: „Az egészségügyi-, jogi-, műszaki-, mezőgazdasági- és kereskedelmi oktatásban a szakképzés anyanyelven folyik. A román szakkifejezések elsajátítása kötelező.”

125. cikk. „A felsőfokú oktatásban - kérésre és a törvényes kereten belül - pedagógus- és művészképzésre, valamint a társadalom más területén igényelt szakemberképzésre anyanyelvű tagozatokat, évfolyamokat, csoportokat és oktatási egységeket szerveznek.”

126. cikk. „A felvételi vizsgákon és versenyvizsgákon - bármelyik oktatási szinten - a nemzeti kisebbségekhez tartozó jelentkezők azokból a tantárgyakból, amelyeket anyanyelvükön tanultak, anyanyelven vizsgázhatnak.” A kiemelt rész törlésre javasolt.

127/1. cikk. „A nemzeti kisebbségek nyelvén folyó oktatás szervezésére és irányítására a Tanügyi-minisztériumon belül: Államtitkárságot hoznak létre, amelyhez a minisztérium illetékes szakosztályai, a megyei- és területi tanfelügyelőségek illetékes tanfelügyelői, valamint a nemzeti kisebbségek nyelvén működő oktatási egységek és tagozatok tartoznak.”

127/2. cikk. „Az oktatási intézmények vezetésében biztosítják az arányos képviseletet.”

128. cikk. „A Tanügyi-minisztérium biztosítja a pedagógusok anyanyelvű képzését és továbbképzését, valamint az anyanyelvű továbbképzését, valamint az anyanyelvű tankönyveket és taneszközöket.”

129/1. cikk. „Megfelelő tanszemélyzet biztosítására - a törvényes kereten belül - más országbeli tanárok meghívását engedélyezik.”

129/2. cikk. „A külföldön szerzett iskolai, főiskolai és egyetemi diplomákat - a törvényes kereten belül - honosítják és elismerik.”

130. cikk. „Az állam által elismert felekezetek-a törvényes kereten belül - bármilyen szintű, formájú és ennek fenntartására állami támogatást kérhetnek.”

* A Romániai Magyar Szó szöveggözlése alapján az RMDSZ Memorandumának eredetileg 2., 4. és 6. számú mellékleteit adjuk közre 1-3. szám alatt.

2. melléklet

A helyi közigazgatás működési feltételeiről

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése által Románia számára ajánlottak között szerepel a „Helyi közigazgatási szervek szabad működési feltételeinek” biztosítása. Románia nem írta alá és nem ratifikálta a Helyi Önkormányzatok Európai Chartáját”, illetve figyelmen kívül hagyja, külön tett ígéretei ellenére az ET 1201-es számú Ajánlásának a helyi önkormányzatokra vonatkozó tételét.

Bár a román törvények (az Alkotmánnyal kezdődően) megfogalmazzák a helyi közigazgatási szervek autonómiáját, a valóságban központosított rendszer működik.

Az önálló működés egyik legnagyobb akadálya a helyi költségvetést szabályozó törvény hiánya. Az Alkotmány 137. szakaszának 1. pontja a községek, városok és megyék helyi költségvetéséről, mint az országos közköltségvetés összetevőjéről szól. Ennek ellenére a helyi költségvetést szabályozó törvény várat magára, noha kidolgozására és elfogadására az 1991. évi 69-es törvény 114. szakasza három hónapos határidőt szabott. Jelenleg az államigazgatás központi szervei kényük-kedvük szerint járnak el. E kérdés megoldásának halogatása azt bizonyítja, hogy a kormánypárt nem érdekelt a helyi közigazgatás teljes hatáskörű működésében.

Az országos költségvetés késedelmes, jóváhagyása - ami az utóbbi években gyakorlattá lett -, valamint a közpénzek elosztásának preferencializmussal gyanúsítható módja helyi szinteken számos működési zavar forrásává válik.

A helyi autonómia gyakorlását jelentősen korlátozzák a prefektusoknak a 69-es Törvénybe foglalt egyes jogkörei. Ilyenek: „A prefektus, a minisztériumok és a többi központi közigazgatási hatóság által a területi közigazgatási egységekben megszervezett közszolgáltatások vezetője”. (99. szakasz) Eszerint számos helyi érdekeltsgű tevékenységi terület, így a tanügy, a művelődés, az egészségügy és így tovább, a helyi autonómia kinyilvánított elve ellenére központilag irányított. Ugyanakkor a megyei közigazgatási bizottságok lehetőséget adnak a prefektusoknak arra, hogy akadályozzák a megyei tanácsok működését. Ezek a bizottságok a prefektus elnökletével dolgozzák ki a megyékre vonatkozó legfontosabb munkálatok és tevékenységek programját.

Annak ellenére, hogy a 69-es Törvény 98. szakasza szó szerint előírja: „Egyrészt a prefektusok között, másrészt a helyi és a megyei tanácsok és a polgármesterek között nincsenek alárendeltségi viszonyok” a gyakorlatban nem egy esetben tanúi lehettünk a prefektusi hatáskör túllépésének, beavatkozásuknak olyan területeken, amelyek a törvény értelmében kizárólag választott szervek hatáskörébe tartoznak. Ezeket a beavatkozásokat a

leggyakrabban a törvény 100. szakasza utolsó bekezdésében túl általánosan megfogalmazottakkal indokolják: „A prefektus eleget tesz a törvényben előírt más feladatoknak vagy a kormánytól kapott megbízásoknak”.

A prefektusok intézkedései gátolják az állampolgári vélemény demokratikus érvényre juttatását népszavazás útján, amit a 69/1991-es Törvény elvben lehetővé tesz. Az elmúlt közel három év alatt nem született még meg a helyi referendumokat szabályozó törvény, vagy határozat. Ennek hiányában a prefektusok megakadályozzák a referendumok megtartását, ellenérveik pedig ellentétesek az ide vonatkozó európai elvekkel.

A két- vagy többnyelvű helyiségnévtáblák kifüggesztését törvényesítő helyi tanácsi határozatokat a prefektusok rendre felfüggesztik és perelik a közigazgatási bíróságokon, például olyan indokolással, hogy a többnyelvű feliratok „súlyosan veszélyeztetik Románia egységes nemzetállam jellegét” (idézet a Kovászna megyei prefektus bíróságra benyújtott keresetéből). Ez idáig Maros, Bihar, Kovászna, Hargita, Szilágy megyében a prefektusok a kétnyelvű feliratokról szóló tanácsi határozatot felfüggesztették és bírósági keresetet indítottak. Ugyanakkor a szatmári prefektus túllépve hivatali hatáskörét, a megyei ügyi vállalatot utasította a háromnyelvű helyiségnévtáblák eltávolítására Nagyvárad város és a környező falvak kijárataitól.

A választott helyi és megyei szervek hatáskörén kívül esik a privatizációs folyamat, a helyi köztulajdon felmérése nehézkes, akadozó, nem kellőképpen szabályozott, ugyanis a parlament még nem fogadta el a vonatkozó törvényt. Jelezni kívánjuk a helyi közösségek gazdasági ereje csökkentésének és következésképp önálló cselekvési lehetőségeik beszűkülését.

A helyi közigazgatás választott szerveinek és a közbiztonsági erők helyben állomásoztatott egységeinek viszonya nem kellőképpen szabályozott, a közbiztonság látván ennek kárát. A túlzott központosítás itt abban nyilvánul meg, hogy a közbiztonsági erők helyi parancsnokainak a kinevezéséhez nem szükséges a biztonságért a törvény szerint felelős polgármesterrel történő előzetes egyeztetés, ami különösen fontos a községek esetében. A polgárőrség létrehozása a kérdést részben oldja meg, a kapcsolat a rendőrséggel és a csendőrséggel továbbra is rendezetlen.

(Romániai Magyar Szó 1994. április 8. 7.)

3. melléklet

Az egyházi törvénytervezettel kapcsolatos megjegyzések

A Bukaresti Vallásügyi Államtitkárságon, 1990 év második felében a Romániában elismert 14 vallás képviselői kidolgozták az egyházak és vallásszabadság törvénytervezetét. A Tervezetet a fent említett felekezetek és a Vallásügyi Államtitkárság vezetői és képviselői egyöntetűen, ellenvetés nélkül konszenzusban - elfogadták 1990 dec. 17-én.

A Vallásügyi Államtitkársága Tervezetet előterjesztette a Kormányhoz, de ennek áttétele a Parlamenthez indokolatlanul késett, annak ellenére, hogy az Egyházak azt írásban és szóban ismételték (1991. ápr. 4; 1991. júl. 18; 1991. okt. 10; 1991. dec. 10; 1992. jan. 17; 1992. jún. 11; 1992. nov. 10; 1993. febr. 4.) szorgalmazták.

Huszonnyolc hónappal azután, hogy a törvénytervezet szövege végleges formát öltött, a Vallásügyi Államtitkárság 1993. ápr. 7-i 2522 sz. átiratával, 1993. ápr. 27-re az egyházak vezetőit találkozóra hívta, hogy közösen vitassák meg a minisztériumoknak az egyházak és vallásszabadság törvénytervezettel kapcsolatos álláspontját. Az gazdasági, honvédelmi, oktatásügyi, kultúrügyi, pénzügyi tárcák és a kormány főtitkárságának javaslatai ötvenegy szakaszt érintettek a hetvennyolcból, súlyosan megcsonkítva az eredeti Törvénytervezetet.

A Románia Magyar Egyházak Elöl járói Állandó Értekezletének képviselői Kolozsváron 1993. ápr. 21-én a minisztériumi javaslatokkal kapcsolatosan kijelentették, hogy nem fogadják el egy olyan Törvénytervezetet, amely nem teszi lehetővé:

a. az egyházi iskolák létesítését és működését minden fokozaton. Az államosított felekezeti iskolák visszaadását az eredeti tulajdonosaiknak.

b. az egyházi iskolák oktató és adminisztratív személyzetének az állami fizetés biztosítását.

c. a jogtalanul államosított és eltulajdonított egyházi (ingó és ingatlan) javak teljes egészében való visszaszolgáltatását.

1993. ápr. 27-én Bukarestben az államilag elismert egyházak megjelent vezetői közösen kinyilatkozták, hogy ragaszkodnak a törvénytervezet eredeti szövegéhez. A találkozáson jelen levő egyházak részéről többen kifejezték, hogy a már említett szakaszok módosításához semmilyen körülmények között nem járulhatnak hozzá, mivel ez az egyházak jogainak súlyos megsértését jelentené és ellenkezik a vallásszabadsággal.

A Vallásügyi Államtitkárságnál 1993. szeptember 23-án újabb megbeszélésre került sor. A magyar egyházak képviselői itt értesültek arról, hogy a Vallásügyi Államtitkárság már több más felekezettel külön tárgyalt, és meggyőzte őket, hogy a felekezeti oktatás csak magánoktatásként kerüljön be a Törvénytervezete.

Az egyházakat nem elégítheti ki a vallásoktatás bevezetése az elemi és a középiskolák I-XII. osztályaiba, a vallástörténeti kollégium az egyetemeken, a teológiai szemináriumi liceumok integrálása az állami iskolahálózatba és az egyetemi fokú teológiai intézmények beolvasztása az állami egyetemek szervezetébe. A Romániai Magyar Egyházak képviselői kinyilvánították, hogy felekezeti iskolahálózatot tartanak szükségesnek óvodától az egyetemig, saját anyanyelvükön. Ehhez igényelik a teljes pénzügyi fedezetet, lévén híveik adófizető állampolgárok.

Ügyszintén nem mondhatnak le az egyházi vagyon visszaadásáról. A kérdés jogi szabályozásának helye a vallásügyi törvény és semmi esetre sem más, jövőbeni homályos ígéret, illetve intézkedésre tett célzás. Az erőszakos államosítás nem képez jogalapot a híveik áldozatkészségéből évszázadok alatt összegyűjtött ingó és ingatlan javak birtoklására. Egyházi vagyon nélkül nincs vallásszabadság.

Jogos követelésükben megerősíti őket Románia Európa Tanácsba való felvételéről szóló Ajánlás 8. feltétele, amely felhívja a román kormányt, hogy történjék meg az egyházi javak visszaadása és az egyházi iskolák működésének a biztosítása.

Az RMDSZ parlamenti csoportja, az erdélyi magyar történelmi egyházak akaratának megfelelően, a Parlamentben az egyházak és vallásszabadság törvényének eredeti 1990-es változatát nyújtotta be.

A törvény útjának történetét azért mutattuk be részletesen, hogy világosan kitűnjék az eltelt időt a kormány arra használta, hogy megossa az egységes egyházi közvéleményt, elszigetelje a romániai magyar egyházakat, meggátolja jogos követeléseik más egyházakkal közös és egységes vállalását. Ez a szándék további dokumentumokkal is igazolható. A román kormány 466/1992. határozata a görög katolikus felekezetnek Fehér, Bihar, Kolozs, Máramaros, Szatmár, Temes megyékben és Bukarest municípiumban 80 ingatlant juttatott vissza (lásd a Monitorul Oficial 227 számát). Kísérlet történik az ortodox egyház államvallássá nyilvánítására, a görög katolikus egyház külön kártalanítására.

Az RMDSZ parlamenti frakciója benyújtott egy olyan törvénytervezetet (Lege privind retrocedarea bunurilor luate abuziv din patrimoniul cultelor religioase recunoscute legal in România), amely intézkedést javasol az összes felekezetek jogtalanul elkobzott vagyonának visszaszolgáltatására.

Ezt a törvénytervezetet, valamint az egyházak és vallásszabadság törvénytervezetét mind a mai napig nem vitatta meg a parlament.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

(Romániai Magyar Szó 1994. április 9-10. 7.)

A gyűlölet szabadsága

Paul Hockenos: Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe. New York-London, Routledge, 1993. 332 p.

Paul Hockenos amerikai újságíró, az *In These Times* közép- és kelet-európai tudósítója. Könyve a kelet- és közép-európai jobboldalról, főként annak szélsőséges megnyilvánulásairól, a rasszizmusról, az antiszemitizmusról, a skinhead és neofasiszta szubkultúrákról szól. Megközelítése a vizsgált jelenség politikai megnyilvánulásaira irányul, bár kétségkívül a szélsőjobboldali ideológiák társadalmi relevanciájára is igyekszik választ találni, és nem utolsósorban azokat a hagyományokat, kulturális konstrukciókat boncolgatja, amelyek beépültek a különböző nacionalizmusokba.

Hockenos párhuzamosan, a hasonlóságokra különös érzékenységgel állítja elénk a német, a magyar, a román, a cseh, a szlovák és a lengyel példát. Azt teszi tehát, amire mi, a dologról kelet-európaiként gondolkodók gyakran nem vagyunk képesek, mert az „itthoni vakság” következtében vagy oly mértékben felnagyítva jelenik meg előttünk „saját” nacionalizmusunk, rasszizmusunk, antiszemitizmusunk, hogy hajlamosak vagyunk a másokéról mint enyhébből, jelentéktelenebből megfélelkezni, vagy pedig éppen a szomszédokra mutogatva mentjük fel magunkat mint könnyebb esetet. Nem szabad azonban azt sem gondolnunk, hogy az amerikai szerző kívülállósága és distanciája okán prekonceptióktól mentes. Bár különös érzékenységgel ragadja meg a problémát; értelmezéseiben meghatározó módon érvényesül saját kulturális és társadalmi környezetének hatása, az a világ, amely-általa is-„a” modellt szolgáltatja az elmaradottabbak számára: a Nyugat és benne főként Amerika.

Hockenos első impressziója régiókról: a politikát és a sajtót egyaránt elárasztja a nemzeti tradíciókról, szenvedésekről, sérelmekről, területek elvesztéséről, visszaszerzését célzó ambíciókról szóló beszéd, amiben két világháború közötti „hangnemek” köszönnek vissza, és akkor válik számára legfélelmetesebbé, amikor programszerűen követelik Hitler, Tiso, Antonescu, Pavelić, Horthy rehabilitációját. Az újságíró kérdése, amelynek nyomán bejárta Közép- és Kelet-Európát: honnan jön a rasszizmus és milyen mértékben érinti a társadalom fő áramát?

A kelet-európai jobboldalt a tágan értelmezett „liberalizmussal” mint a szabad piacgazdaság ideológiájával szemben definiálja. Ez a jobboldal-fogalom alapvetően más jelentéssel bír, mint a nyugat-európai konzervativizmus, mert tagadja ennek három fő princípiumát: a piacot, az egyéni szabadságot és a korlátozott hatalmat. A kelet-európai jobboldal gyökerei a tradíciókban, a paraszti kultúrában és az erős nemzetállamban találhatók, és szembehelyezkedik a modernitás nyugat-európai eszméjével. Az ebben a tárgykörben elemzett mozgalmak alapvetően nem demokratikusak, amelyek kívül esnek a nyugati demokráciák paraméterein, és a liberális demokrácia ellenében a romantikus nacionalizmus nemzeteszméjét, egyfajta populista egalitarianizmust állítják. A szerző forrásként a politikai nyilatkozatokat, bizonyos sajtó- termékeket, valamint a maga által készített interjúkat használja. Az általa értelmezett szélsőjobboldalhoz, amelynek általában fasiszta, neofasiszta ideológiája van, ifjúsági csoportokat/„bandákat”, nemzeti populista pártokat, vallási fundamentalista mozgalmakat, bizonyos élelmiségi köröket - beleértve emigráns csoportokat - sorol. Ezek vizsgálatában az említett módszerek mellett jelentős szerepet szán az akciók személyes megfigyelésének, valamint a résztvevőkkel való beszélgetésnek.

A rasszizmus, illetve neonácizmus drámai megnyilvánulásai: a vendégmunkások szállásai elleni támadások Hoyeswerdában, Rostockban és másutt, a marosvásárhelyi konfliktus, a romák elleni szervezett erőszak dél-romániai, kelet-magyarországi és észak-csehországi

településeken, zsidó temetők és templomok kifosztása szerte a térségben, az újságíró érdeklődésének középpontjában állnak. A jelenséget országokénti lebontásban tárgyaló könyvben az egyes fejezeteket a fizikai erőszak, valamely atrocitás(ok) leírásával indítja a szerző. Majd a gyűlölet eszkalálódását jelző események körülményeinek, okainak és következményeinek értelmezése során jut el egy-egy országra jellemző összkép megalkotásáig.

(*Németország*) Hoyeswerda és Rostock kapcsán Hockenos azt kérdezi, mivel magyarázható a rendőrség be nem avatkozása vagy késése, a lakosság és a politikusok passzivitása, illetve - mint hogy nem állnak távol tőle az erkölcsi kategóriák mindezek bűnrészessége. Konrad Weisst idézi, aki szerint az újnáci jelenség egyszerre a náci múlt és a kommunista jelen - ma már közelmúlt - terméke. A nácizmussal való nyilvános és katartikus leszámolásra ugyanis a szocialista Kelet-Németországban sohasem került sor, legalábbis nem olyan mértékben, mint a Szövetségi Köztársaságban. A kommunizmus leple alatt a mindennapi kultúra különböző technikákkal továbbélte a náci korszak értékeit, politikai kontextusukat vesztett elemeit. Ma pedig az új német állam, amely nemzeti alapon definiálja önmagát, ugyancsak a nácizmus szőnyeg alá söprésében érdekelt. Különösen érvényesnek találja ezt a szerző a politikai hatalmat birtokló, a stabilitás látszatának fenntartásában közvetlenül is érdekelt, valamint az utóbbihoz a nagynémet nacionalizmust eszközül használó konzervatívok esetében. A szövetségi kormány válasza az erőszakos cselekmények sorozatára a bevándorlási törvény módosítása volt. Tehát nem a társadalmi jelenséghez nyúltak hozzá, hanem mintegy akceptálva azt, az okot, az „idegeneknek” a német társadalomban való jelenlétét vonták szigorúbb ellenőrzés alá, vagyis impliciten legitímálták az idegengyűlöletet.

A nyolcvanas években az NDK nagyvárosaiban kialakuló ifjúsági szubkultúra számára adott volt ez az identifikációs séma. A nácizmussal való ideológiai azonosulás, amely rövid távon a német egyesülést, a jövőre nézve azonban Németország etnikai megtisztítását tűzte ki célul, szemléletbeli és egyben politikai alternatívát kínált egy olyan generáció számára, amelyet valóságos szellemi kapcsolat sohasem kötött a szocialista rendszerhez. Egyébként viszont függvényei, részei voltak a rendszernek azáltal, hogy 1987-ben történt első erőszakos fellépésükig-amikor a Zionskirche-ben rendezett punk-koncert többnyire ellenzékiekből álló hallgatóságát bántalmazták - a Stasi szemet hunyt a skinhead-jelenség felett. Ennek egyik és talán legfontosabb okára egy szociológiai kutatás derített fényt, amely szerint a politikai szándékkal büntényeket elkövető szélsőjobboldaliak 80%-a egyetemi hallgató és szakmunkás volt, a szüleik pedig „ortodox kommunisták”, vagyis a nyolcvanas években még a szocialista állam magas beosztású vezetői, hivatalnokai, nem egy közülük azonban maga is a Stasi ügynöke. A fordulat körül és után minden jelentősebb nyugat-német szélsőjobboldali párt és szervezet létrehozta a maga „testvérintézményeit” Keleten; amelyek magukba olvasztották a szervezettebb neonáci csoportokat, a korábbinál erősebb ideológiai és politikai jelleget adva nekik. Egyfajta kolonizációról beszélhetünk: a szélsőjobboldalon az „agy”, a szellemi irányítás Nyugatról érkezik, az izomerőt pedig Keleten reprodukálják.

Magyarország vonatkozásában Hockenos három szinten látja artikulálódni a jobboldalt: a törvényhozásban jelen lévő konzervatív és a populista pártok retorikájában, a nacionalista sajtóban, valamint a parlamenten kívüli jobboldali politikai mozgalmakban, ahová a neonáci és skinhead csoportokat is besorolja. A szerző Magyarország kapcsán szán részletesebb elemzést annak, hogy Közép- és Kelet-Európában - a cseh Polgári Demokrata Pártot, Klausékat és Magyarországon Tamás Gáspár Miklóst kivéve - a konzervativizmus és a nacionalizmus párhuzamosan, ugyanazon pártok ideológiájában jelentkezik. Sőt a kormányzó pártok révén - Magyarországon, de nem csak ott - olyan jobboldali ideológiai konstrukciók, mint a nemzet, a nemzeti történelem, a nép rurális mítosza, amelyek Nyugaton a bevett politikai retorikához képest szélsőséges jelentéssel bírnak, itt a politikai szóhasználat fő sorába kerültek. Ennek egyik leghatásosabb érzelmi eleme a trianoni trauma,

„szalonképebb” formájában a határon túli magyarok etnikai elnyomása. Hockenos értetlenül áll az olyan politikai kijelentések előtt, mint hogy „lélekben tizenötmillió magyar miniszterelnöke”. Ez szerinte a Volksgemeinschaft-teória része, amely megkérdőjelezi a Magyarországon élő nem magyar etnikumúak politikai státusát. A szimbolikus vagy már éppen nem is csak szimbolikus revizionizmus jelenségeire hívja fel a figyelmet a magyar nacionalista populizmust megjelenítő Csurka kapcsán. De az antiszemitizmust szemléltető és a marxista-kommunista-liberális-kozmpolita ellenséget megalkotó alapszövegeket is Csurka tanulmányaiból és publicisztikájából meríti. A holocaust bagatellizálását és az erőszak fokozottabb, az előbbinél primitívebb megjelenését emeli ki *a Hunnia és a Szent Korona* szellemiségéből. Majd megfordítja, vagy logikailag éppen helyreállítja a kérdést: hogyan terjedhetett el és ölthetett ilyen mértéket Magyarországon a rasszizmus, amikor a szomszédos országokban a magyarok ellen ugyanezekkel az eszközökkel lépnek fel? És elfogadni látszik azt a - Solt Otiliától származó - érvelést, amely szerint a rasszizmus nem újkeletű Magyarországon, azért tudott napjainkban olyan intenzitással a felszínre törni, mert a rasszista gondolkodás struktúrája korábban is jellemző volt a magyar társadalom egy részére, és itt elsősorban a romák és a zsidók elleni előítéletek „hagyományaira” utal. Közvéleménykutatások azt mutatják, hogy a magyar lakosság 90%-a előítéletes ma a romák vonatkozásában.

Igen találó metaforikus címe - *Black in the Land of Magyars* - van annak a fejezetnek, amelyben -közvetve-a magyarországi romák helyzetével, közvetlenül pedig az ellenük irányuló akciókkal foglalkozik a szerző. Emberjogi aktivistákat idézve sorolja fel az előző és a mostani rendszer azon intézkedéseit, amelyek a romák akulturációjához és deviáns magatartások elterjedéséhez vezettek körükben. A kétegyházi események értelmezése pedig arra vetít fényt, hogy a kormányzás tehetetlenül nézi az erőszak és a fajgyűlölet eszkalálódását, sőt a rendőrségi be nem avatkozással, az elhallgatással közvetve támogatja is azt. A keleti országrészben, valamint Budapesten, ahol a roma lakosság jelentős része él, a gyűlölet és a szervezett erőszak mind nagyobb méreteket ölt. Németország keleti részében élő „elvtársaikhoz” hasonlóan a skinhead szubkultúrát Magyarországon is az ideológiai faszálódás jellemzi.

Magyarországon a kormánypolitika szintjére emelt idegenellenességet egy Kerepestarcsára internált iraki kurd menekült személyes sorsán keresztül mutatja be a könyv. Kerepestarcsa pedig annak szimbólumává válik, hogy a mindenkori hatalom a szánára kellemetlen elemeket - zsidókat, osztályidegeneket, külföldieket - az éppen aktuális „idegeneket” izolálja a „magyar” társadalomtól.

A *Romániáról* szóló fejezet ugyancsak egy kiélezett konfliktushelyzet bemutatására épül. Ennek elemzésekor gondolkodik el Hockenos arról, hogy milyen jelentése van a nacionalizmusnak, milyen gyakorlata és következményei a nacionalista politikának egy olyan kelet-európai országban, amelynek két nagy lélekszámú kisebbséggel -megközelítőleg 2 millió roma és 1,6 millió magyar - kell számolnia. Marosvásárhely és Kolozsvár példájával azt szemlélteti, hogy a nacionalizmus miként hozza lehetetlen helyzetbe a demokrácia nyugat-európai elvéit, mi módon akadályozza a nyugati típusú politikai kultúra kialakulását. Az erdélyi városokban, ott, ahol a magyar lakosság részaránya jelentős, az elektorátus a román nacionalisták és az RMDSZ között oszlik meg. „Erdélyben nincs politika” - mondja Hockenos egy „helyi demokratát” idézve -, itt csak egymással szemben álló nemzetiségek vannak”.

A marosvásárhelyi konfliktussal továbbá azt mutatja meg, hogy a kelet-európai átmenet idején a korábbi rendszer hatalmi centrumai miként teremtik újjá legitimitásukat. A marosvásárhelyi scenárió ugyanis azt célozta, hogy a pillanatnyilag meggyengült pozíciójú román titkosrendőrség, a Securitate visszanyerje korábbi hatalmát és társadalmi

elismertségét. A szerző Smaranda Enachéra hivatkozva állítja, hogy a Vatra Romaneasca nevű nacionalista szervezet megalakítása is ennek a forgatókönyvnek a részét képezte.

A nacionalista retorika azonban a kelet-európai országok többségétől eltérően Romániában nem volt újszerű, mert a Ceaușescu nevével fémjelzett sajátos szocializmusnak erőteljes nacionalista vonásai voltak. A szocialista nemzetállam-koncepciónak alárendelt etnikai homogenizációs programról részletesen szól a szerző. Egy kétévtizedes intermezzo után, amely Romániában is az internacionalizmus védjegye alatt telt, már a Ceaușescu-féle nacionalizmus ugyanabból a két világháború közötti, izolációt, Nyugat- és kisebbségellenességet hirdető eszmeiségből merített, amelynek alapján 1989 után a nacionalista pártok ideológiájukat megalkották.

Hockenos a nacionalizmus aktuális politikai szerepét illetően a legnegatívabb képet Romániáról festi: amíg máshol a politika az ő értelmezésében arról szól, hogy különböző árnyalatú nacionalisták harcolnak az európai demokratákkal, a román politikai életben van egy nacionalista „minimum”, amely egyformán jellemzi a különböző ideológiájú és színezetű pártokat. Ennek a konszenzusnak szimbolikus megjelenítéseként fogja fel Hockenos Antonescu marsall személyiségének és történelmi szerepének megítélését, nevezetesen azt, hogy az RMDSZ-t kivéve nem volt Romániában olyan politikai erő, amely következetesen szembehelyezkedett volna Antonescu rehabilitálásával. Az okok közül a szerző a történelmi fejlődésben megkésett kis nemzetek kisebbségi komplexusát emeli ki, de sajnos nem beszél erről olyan részletességgel, hogy érthetővé váljék, mit jelentenek számára ezek az amúgy nehezen kezelhető fogalmak.

A xenofób és náci típusú nacionalizmus romániai politikai és társadalmi jelentőségét jelző tényként kezeli a szerző azt, hogy a korábbi rendszer magas beosztású állami és pártvezetői által támogatott szélsőséges hetilap, a *Romania Mare* 600 ezer példányban jelenik meg, amivel nemcsak Románia legnagyobb példányszámú periodikája, de feltételezhetően a térség legolvasottabb ilyen szellemiségű lapja.

A szélsőjobbaldali ifjúsági szubkultúra sajátos színfoltját alkotja a térségben a Mozgalom Romániáért. Vezetőjük a legendás emlékü Egyetem téri ellenállási akció hőse, Marian Munteanu. A mozgalom az ő karizmatikus személyisége körül szerveződik, néhány száz tagja van, akiknek többsége bukaresti és vidéki egyetemek hallgatói. Ideológiájukban a misztikus ortodox vallási fanatizmus ötvöződik a legionárius szellemiségű nacionalizmussal. Retorikájukban és szimbólumaikban egyaránt a militarizmus a válasz az általuk nemzeti tragédiaként felfogott társadalmi problémákra.

Az idegengyűlölet azonban, Hockenos véleménye szerint Romániában nemcsak szélsőséges csoportosulásokra, hanem a társadalom jelentős részére jellemző. A románok váltak a félelmeiktől és csalódásoktól terhelt többségi társadalom első számú bűnbakjaivá, számtalan „helyi érdekű” pogrom áldozataivá, amelyeket a helyi és az országos szinteken egyaránt a feszültségek levezető szelepeként működtetik, mi több elő is segítik az egyéb természetű problémáknak ebbe a mederbe terelését. A sovinizmus manipulálásának ilyen sikerességét a szerző úgy (is) igyekszik magyarázni, hogy a problémát morális dimenzióban helyezi el. A Romániából emigrált író, Richard Wagnert idézve mondja: a gyűlölet és az erőszak terjedése a morális értékek devalválódásával áll összefüggésben.

(*Csehország*) Abban a képben, amelyet Hockenos alkot e régió nacionalizmusairól, a románoktól a legnagyobb távolságra azt is mondhatnánk, hogy az ellenkező póluson - a cseh példát helyezi el. A cseh jobboldaliság ugyanis az egyetlen ebben a térségben, amely értelmezhető a nyugat-európai fogalmakkal, mert ideológiai konstrukcióját és főként politikai jelentőségét tekintve közel áll a nyugat-európai új jobboldali kultúrához. Ennek okát elsősorban a két világháború közötti demokratikus hagyományban látja, de nem feledkezik meg arról a körülményről sem, hogy miután a zsidókat és románokat haláltáborba küldték, majd a szudétánemeteket kitelepítették, Csehországban nem maradt számottevő kisebbség. A cseh

nacionalisták jól körülhatárolható formáció a politikai paletta jobbszélén. A jelenleg kormányzó konzervatív irány azonban nincsen átnacionalizálva, legalábbis abban a formában, ahogyan az Közép- és Kelet-Európában lenni szokott. Ebbe az úgynevezett demokratikus jobboldaliságba azonban az is belefér, hogy 1990-ben az akkori kormányzat ígéretet tett arra, hogy 1995-ig minden külföldit hazaküld. Az intézkedés elsősorban azokat a vietnámi vendégmunkásokat érinti, akik még a szocializmus idején érkeztek Csehszlovákiának a mai Csehországhoz tartozó részébe, valamint azokat a szlovákiai romákat, akiket a szudétánémetek helyébe telepítettek az észak-csehországi ipari centrumokba. 1991-ben az észak-csehországi városokban olyan helyi rendeleteket hoztak, amelyek lehetővé teszik romák kilakoltatását és a városból való kitoloncolását - köztisztasági és a népesedési normák megsértésére hivatkozva -, bírósági ítélet nélkül.

A cseh demokráciának két szélsőjobboldali színtöltője a skinhead jelenség és a Republikánus Párt. Az előbbi olyan szubkultúrát jelöl, amelynek csoportjaihoz körülbelül 1000 fiatal tartozik Prágában és mintegy 3500 egész Csehországot tekintve. Nyilvános tevékenységük nyitánya az 1990 márciusában az észak-csehországi városokon végigsöprő erőszakhullám volt, amelynek háttérében történt meg, hangzik Hockenos értelmezése, az előző rendszer politikai rendőrségének visszatérése az új állami bürokráciába, valamint hatalmuk legitimálása. (A marosvásárhelyi eseményekkel egy időben tehát. Mégiscsak lenne némi hasonlóság az oly különbözőképpen kezelt csehországi és romániai helyzet között?) 1989 és 1991 között kilenc roma esett áldozatul a skinheadek erőszakcselekményeinek. A jelenséget a helyi sajtó „faji háborúként” értelmezi, érzékeltetvén a helyzet súlyosságát, a bulvár sajtó viszont alapvetően támogatni látszik a skinheadek faji tisztogatását. A Helsinki Watch, Hockenos által idézett egyik jelentése szerint, a cseh lakosság többségére jellemző romaellenes attitűd az előző rendszerben államilag támogatott rasszizmusnak (is) következménye. Csehszlovákiában a szocialista országokra általánosan jellemző akkulturációs politikán túlmutató intézkedéseket fogantatosítottak a népcsoport természetes szaporulatának megakadályozására: egy éves fizetésüknek megfelelő összeget kaptak azok a nők, akik hagyták magukat sterilizáltatni, de császármetszéskor, abortuszkor gyakran a beleegyezésük nélkül is végrehajtották rajtuk a sterilizálást.

Ugyanabban a cseh társadalomban azonban a romákkal szolidarizáló akciók is szerveződnek. 1991. november végén az addigi legnagyobb prágai roma- és külföldiellenes tüntetéssel egy időben - amelyen körülbelül 1000 skinhead vett részt „Cigányok ki! Cigányok a gázkamrákba!” jelszavakat kiáltozván - romák és anarchisták, illetve punkok együtt tüntettek a romák mellett- „Fasiszták ki! A romáknak maradniuk kell!” közös jelszavakkal. A cigánykérdés végleges megoldását ígéri egyebek mellett a nacionalista szélsőjobboldal pártja, a Republikánusok, akik az 1992. évi választásokon a lakosság 6% százalékanak bizalmát élvezték, a romák által legsűrűbben lakott észak-csehországi városokban (a Szudéta-vidéken!) azonban a szavazatoknak 15-20 százalékát szerezték meg.

(*Szlovákia*) A cseh nacionalizmus ellenpárjaként kezeli Hockenos a szlovákok tipikusan kelet-európai etnikai nacionalizmusát, amit az új Szlovákiában az államideológia szintjére emeltek. Az új alkotmány szerint Szlovákiát a szlovák nemzet alkotja - a korábbiakban még a Szlovák Köztársaság polgárai megfogalmazás állt az ország területén élő mintegy 10 százaléknyi kisebbséget ezzel másodrendű polgárrá téve. A nacionalista állami ideológia pozícióját Mečiar, a térségben nem egyedülálló módon úgy igyekezett biztosítani, hogy különböző eszközökkel, beleértve kiadóvállalatok államosítását, lapok tulajdonjoga eladásának megakadályozását, a kormány ellenőrzése alá vonta a média jelentős részét.

A szerző reményei, amelyeket egy demokratikus hagyományokkal rendelkező multinacionális állam - Csehszlovákia-fennmaradásához fűzött, nyilvánvalóak. Ezzel szemben látható fenntartásokkal kezeli az új nemzetállamot, amely önmaga legitimálására egy fasiszta bábállam - a tisói Szlovákia- hagyományára hivatkozik, és az utóbbi

ünneplésével szerez magának tömegtámogatást. Az egészében átnacionalizálódott politikai életben a szélsőséges eszmék gyűjtőpontja a Matica Slovenská nevű kulturális szervezet, és a rá támaszkodó Szlovák Nemzeti Párt, amelyek érvei és retorikája a magyarellenesség körül szerveződik. Az utóbbi szélsőjobboldali szárnya alkotja a nyíltan antiszemita és fasiszta nézeteket valló Néppártot, amely önmagát a Hlinka-gárda jogutódjának vallja.

(Lengyelország) A közép- és kelet-európai. jobboldalnak sajátos színfoltja Lengyelország, ahol a konzervativizmusnak két alappillére a lengyel nacionalizmus és az attól ideológiailag és történetileg egyaránt elválaszthatatlan katolicizmus. A lengyel kultúra „menedéke” a protestáns germanizációval és az ortodox ruszifikációval szemben évszázadokon keresztül a katolikus egyház volt. Ebből következően a lengyel nemzetet a romantika kora óta az antigermán és antiorosz függetlenségesszme határozta meg, amihez a legújabb politikai konstellációban az ukrán terjeszkedéstől való félelem is hozzájárul. A nemzeti kultúra és jelképrendszer középpontjában a nemzeti egyház áll. Krisztus és Lengyelország sorsának szimbolikus párhuzamai nemcsak a nemzeti irodalomban, hanem a mai konzervatív politikai retorikában is helyet kapnak. Hockenos elemzése főként az utóbbira irányul, könyvének Lengyelországról szóló fejezetében elsősorban azt vizsgálja, hogy a lengyel katolikus egyház ezzel a múlttal, illetve ezekkel a mítoszokkal a háttérben milyen szerepre tett szert a konzervatív irány, illetve a lengyel politikai élet meghatározásában.

A katolikus egyház legfelsőbb szinten kompromisszumot kötött a szocialista állammal, a papság jelentős része azonban támogatta az ellenzékét. A nyolcvanas években közvetítői szerepet töltött be az ellenzék és a hatalom között, 1989-ben azonban már nyíltan támogatta a Szolidaritást, majd egy ideig Mazowieckit és kormányát is. Az 1991-es választásokon azonban már a nemzet ellenségeinek nevezett „liberális pszeudotoleráns baloldal” ellen foglalt állást, és a nemzeti identitás megőrzését, valamint a keresztény értékek biztosítását hirdető konzervatív pártokat, elsősorban a Keresztény Nemzeti Uniót támogatta. A klérus maga is gyakran foglal állást politikai, sőt gazdasági kérdésekben is, hangoztatván a fogyasztói társadalom és a morális szabadosság fertőjét és azt az alternatívát, amit az előbbivel szemben a „tiszt” katolicizmus képvisel. A lengyel politikában az abortusz az a kérdés, amelynek vitájában a konzervatívok - háttérben a katolikus egyházzal - és a modernizáció híveinek ellentétei lecsapódnak.

A lakosságnak az egyházba vetett bizalma közvéleménykutatások szerint 1990-ben 95%-os volt, 1993-ra azonban 56%-ra csökkent-időközben a legnépszerűbb intézmény a hadsereg lett, amelyet a rendőrség követ. Ennek ellenére a katolikus egyház továbbra is az egyik legfontosabb politikai központ, amely a háttérből irányítja a politikai életet, anélkül, hogy ő maga a politikai döntésekért felelősséget vállalna. Hockenos egy lengyel szociológust idéz akkor, amikor azt mondja, hogy az előbbiből a lengyel politikai élet legsúlyosabb hibája következik, a hatalom és a felelősség . szétválása, ami ugyanakkor akadályozza a demokratikus politikai kultúra kialakulását is. Az idézett Flis Andrzej a vallási fundamentalizmus párhuzamai okán Lengyelország „iranizációjáról” beszél. Hockenos ismét „a” demokratákra hivatkozva azt állítja, hogy Lengyelország ma választút előtt áll a „normális” nyugati típusú demokráciák és egy autoritárius nemzeti teokrácia között. (Az 1993-as választások eredményei némileg módosíthatják ezt a képet.)

A katolikus egyháztól távol, vagy éppen azzal szemben álló jobboldali formációkról éppen csak említést tesz: a populista programmal induló „self-made-man” államelnökjelöltreől, Timinskiről, a populizmusukat nacionalista és antiszemita jelszavakkal díszítő Független Lengyelország Konföderációról, valamint a Nemzeti Párt támogatását élvező skinhead csoportokról.

Hockenos könyve zárófejezetében úgy tekint az általa vizsgált közép-kelet-európai régióra, mint amelyik a nyugati demokrácia tanulásának folyamatában van. E folyamatot akadályozza a jobboldal, kiváltképpen az etnikai nacionalizmus erőssége, valamint azok a konfliktusok,

amelyek etnikumok és nemzetek között feszülnek a térségben. A tartós béke kialakulásának feltétele pedig az, hogy ezek a népek elsajátítsák a nemzet és az állam demokratikus, polgári jelentéseit és az azokból következő szabályokat. Miként lehetséges ez? Hockenosnak erre a kérdésre is van válasza. A Nyugat számára az, hogy eddiginél hathatósabban kellene segíteni a térség országainak gazdasági felemelkedését, valamint a jobboldallal harcban álló helyi demokratákat. Az utóbbiak számára pedig az, hogy a szubszidiaritás elvét kell alkalmazni, vagyis a polgárokat a helyi érdekű döntésekbe bevonva lehet demokratikus politikai kultúrára tanítani.

A szegény kelet-európai olvasó pedig marad a kételyeivel - ha egyáltalán voltak neki - afelől, hogy az igazság bajnokai által beültetett új szervet, a nyugati politikai demokráciát befogadja-e, működtetni, képes-e a kelet-európai szervezet?

Feischmidt Margit

Történelem és politika

Dušan Kováč (ed.): História a politika. III. bratislavské sympóziium konané 12-15. novembra 1993. Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, Bratislava 1993. 187 p.

A kötet az Európai Kulturális Alapítvány Cseh-Szlovák Bizottság III. pozsonyi szimpóziumának anyagát tartalmazza. A szimpóziium témája - Történelem és politika - ahogy az előző rendezvények vitái (Etika és politika - 1990, Kisebbségek a politikában - 1991) - számos ponton érintkezik a kisebbségi kérdéssel. Az 1993 novemberében megtartott IV. konferencia napirendjén a jogrend és a politika viszonyának kérdései szerepeltek.

Az alapítvány e rendezvénysorozattal kívánja szolgálni Európa kulturális és intellektuális egyesítésének ügyét. A konferencián 103 regisztrált résztvevő volt jelen, közöttük 26 külföldi: a legtöbben (6 fő) Franciaországból; Magyarországról 4, Ausztriából, az USA-ból, Lengyelországból 2-2 fő, a többi országból (Románia, Hollandia, Svédország, Svájc, Észak-Írország, Belgium, Horvátország) 1-1 fő vett részt a tanácskozáson.

A kiadvány jó áttekintést nyújt a konferencia témájának sokoldalú megközelítéséről. E tekintetben két alapvető körülmény kétségtelenül érzékeltette hatását: a térség adott aktuálpolitikai helyzete, s az éppen széteső cseh-szlovák föderáció ténye. Ahogy a zárzó is leszögezi: a fő cél a történelem és a politika közötti viszony kérdésének a megvizsgálása volt - pozitív és negatív értelemben. A vitában régis két téma dominált: a csehszlovák föderáció közelgő felbomlásával és a szlovák-magyar viszony romlásával összefüggő kérdések. Ily módon a nemzetközileg elismert szakemberek - olvashatjuk a kritikai észrevételben - arra kényszerültek, hogy összehasonlító perspektívákat hozzanak fel a föderáció és az etnikai kérdés témaköréből, miközben analóg példákat távoli szférákból (Moldávia, Észak-Írország, Spanyolország, az USA) voltak kénytelenek meríteni.

Tematikailag - a szerkesztők jóvoltából is - a szimpóziium anyaga jól tagolható. A kiadvány bevezető része (M. Kusý professzor, Dušan Kováč előadása) általánosságban, s elvi síkon érintette a politika és történelem összefüggéseinek rendkívüli bonyolultságát, s az elmúlt időszak negatív tapasztalait, amikor a történelmet a politika felhasználta saját céljaira, s azzal visszaélt. A szerzők nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a folyamat, a történelem „balkanizálása” nem zárult le.

A téma aktualitását M. Kusý szerint alapvetően az határozza meg, hogy a kisebbségek, a nemzetiségek és a nemzetek a térségünkben *egyre* kifejezettebben lépnek a politika színterére saját politikai koncepciójukkal, s ezáltal aktív szubjektumaivá válnak saját történelmüknek. Sokkolónak tartotta A. Michniknek az előző konferencián kifejtett mélyreható elemzését, amikor az 1989 utáni periódus első szakaszát győzelemnek, s a második szakaszát a hatalomért folyó küzdelemnek és a revans időszakának nevezte. A jelenre nézve D. Kováč problémaként említette „a történészek invázióját a politikába”. „Államot irányítani eszmék nélkül - állapította meg - a társadalom pusztulásához vezet, de ugyanezt eredményezheti, ha az államot csak eszmék irányítják”. A. J. Liehm 1968 és 1990 összevetésével mutatott rá arra, hogy a prágai tavasz megismétlése a '80-as évek végén és a '90-es években abszurd dolog lenne, de méginkább abszurd, ha valaki jelenleg a múlt századot akarja megismételni. Megítélése szerint a 20. század végén egyáltalán nem beszélhetünk az európai demokráciáért folyó küzdelem végéről. A 19. század még mindig folytatódik. A történelemből a politika nem tanult. A politikusok tévedtek, amikor azt hitték, hogy a Párizs körüli békével pontot tesznek a 19. század végére. Közép- és Kelet-Európában bizonytalan a győzelem a nacionalizmus felett.

Több tanulmány foglalkozott a nemzeti tudat kérdésével, J. Mišovič a cseh és a szlovák nemzeti, történelmi tudat elemzése kapcsán mutatott rá arra, hogy a két tudat nem egységes,

nem kompakt és tartós struktúra. A szlovákok történelmi tudatának kezdete a 18. század végével datálható. Fr. Šebej a politikai erőszak forrásait vizsgáló előadásában elméleti síkon mutatott rá a mítoszok és rituálék társadalmi betegségére. Th. M. Pick az „ellenségképek” ismertető jegyeit taglalta, s arra kereste a választ, hogy a régióban az ellenségképek miért váltak rendkívüliekké pszichológiai szempontból. Példákat hozott fel a magyar sajtóban a románokról és a romákról alkotott kép prezentálásával. P Pithart a politikának azzal a gyakori dilemmájával foglalkozott, amikor a megoldásokat illetően a „kisebbik rossz” módszerét választják, holott a „rossz az minden körülmények között rossz marad” - állapította meg.

Több előadás foglalkozott konkrétan Közép-Európa fogalmának és jellegének kérdésével (E. Busek: A jelenlegi Közép-Európa kialakulásának súlypontjai; M. Vásáryová: Történelmi elmélkedés a Közép-Európai térségről; I. Samson: Közép-Európa fogalmának fejlődése, stb.) A megközelítések eltérőek voltak. E. Busek az Európai Közösség, európai gazdasági térség és Európa jelenlegi állapotának és perspektívájának tükrében szólt Közép-Európa szerepéről. Közép-Európa sajátos módon járulhat hozzá Európa formálódásához, megtöltheti azt új tartalommal -állapította meg. M. Vášáryová a történelmi Közép-Európa hányatott sorsára és funkciójára mutatott rá, amely gyakran volt konfliktusok fészke, s az egységes Európa keretében véli megtalálni e térség jövőjét.

I. Samson szintén e gondolatmenetet követve hangsúlyozta, hogy Közép-Európa sosem alkotott egységet sem politikai, sem geográfiai szempontból. Közép-Európa perspektívája politikai, kulturális szempontból egyelőre szomorú és nem világos. Még sokáig „Osteuropa” maradunk - szögezte le. Utal Joseph Partsch figyelmeztető szavaira, aki iszlám veszélyről szól, mely Európát fenyegeti, s fennáll annak esélye, hogy Közép-Európa holmi ütköző zóna szerepet tölti be majd.

A közép-európai témához kapcsolódik P Zajac „Kis népek - nagy problémák” című előadása, amelyben három régiótípusról szólt abból a szempontból, ahogyan a területekhez kapcsolódó nemzetek egymáshoz való viszonya megfogalmazható. A harmadik csoportba sorolta Kelet-, Közép-és Dél-Európa jelenlegi nemzeteit, ahol „a táplált és retorikai jellegű nacionalizmus” hosszú távon nem lehet produktív, mert az sikertelenségre, összeomlásra ítéli a kis nemzeteket. Figyelemre méltónak nevezhető R. Pearson terjedelmes előadása, amely a két világháború hatását mutatta be a nemzeti államiságok kialakulására. Megállapította, hogy az első világháború kevésbé volt a nacionalizmus győzelme, s a második világháború pedig kevésbé volt a nacionalizmus veresége, mint ahogy azt általában, főként a kelet-európai „nacionalista történetírás” a múltban hangoztatta. A második világháború Közép-Európát egyben geopolitikai zónákra osztotta.

„Halott-e a versailles-i rendszer?” - teszi fel a kérdést J. Valenta előadásának címében. Válasza nemleges. A status quo fenntartása életbe vágó érdeke a régió minden államának, mivel az nem kockáztathat egy „földrengést”, amelyet az összes határok általános revíziója váltana ki a kisebbségek felszabadításának jelszavával. A nemzetközi status quot akceptálni kell, de „nem kiegészítő újítások és korszerűsítések nélkül”. Kölcsönös szerződések rendszerére, liberális kisebbségi törvények rendszerére van szükség minden országban, hogy a kisebbségnek ne kelljen félnie a többségtől és fordítva.

A továbbiakban több cikk foglalkozik általában a népességi statisztikák, ezen belül elsősorban a nemzetiségi létszám kérdésével, mint politikai konfliktusforrásokkal. J. Tomaszewski a két világháború közötti csehszlovákiai és lengyelországi népszámlálás gyakorlatát elemezte. Mindenkinek, aki etnikai kérdésekkel foglalkozik, megfelelő kritikával kell fogadnia a hivatalos statisztikai adatokat - vonja le a konzekvenciát. Gyáni Gábor a magyarországi nemzetiségek asszimilációjának, illetve asszimilálódásának történelmi és politikai összefüggéseit elemezte, s vont le ebből a mai politikai vitákat is érintő következtetéseket, s mutatott rá az abból fakadó meddő, politikai célokat szolgáló vitákra.

A fentiek azt mutatják, hogy az asszimiláció és az asszimilálódás történelmi folyamata rendkívül összetett, s nem lehet azt összefüggéseiből kiragadott kérdésként kezelni, s főként abból elméletet gyártani egy nemzet történelmi szerepének megítélésére vonatkozóan. Éppen ebből a szempontból említhető L. Deák „A szlovákok a magyar statisztikában” című terjedelmes előadása, amelyben végig kíséri a magyarországi szlovákság létszámának alakulását a múlt századtól napjainkig. S igyekszik kimutatni a szlovákokat mindvégig „tudatosan elnyomó” magyar politika kontinuitását. A felhozott magyar érveket túlságosan egyoldalúaknak, tendenciózusoknak, s nehezen hihetőnek tartja a múlt századi, s az azt követő asszimiláció indoklását illetően. Az okokat - Deák szerint - más tényezőkben kell keresni. Első helyen az egységes magyar nemzetfogalom fikcióját, az erőszakos magyarosítást említi, amely végig kíséri a magyar történelmet és politikát. A magyar kormány bizonyos fokú beavatkozása a kommunista rendszer bukása után az állam kisebbségi politikájába -állapítja meg - nem elégséges, nem mentheti meg a szlovák kisebbséget, mert a szlovákok nemzeti identitása Magyarországon erősen meggyengült a „hosszan tartó elnemzetlenítési folyamat, megfélemlítés, nyomásgyakorlás és a nemzetiségi kisebbségeknek a magyar társadalomba való programszerű beépítése következtében”. Magyarországon általános az a nézet, hogy a nemzetiségi kisebbségek integrálódásának folyamata befejeződött - állapította meg L. Deák.

K. Zavacká „A modern állam lényege és a nacionalizmus problémája” című előadásában történelmi tapasztalatokra hivatkozva arra a következtetésre jutott, hogy „az agresszív nacionalizmus bizonyos válságállapotot jelöl” általában az állam gazdasági stabilitásának megrendülésében, s ez a nemzetközi feszültség formájában jut kifejezésre. A nacionalizmus problémájának ellensúlyozását a modern állam decentralizálásában látja. L. Gibianski a magyar jugoszláv nemzetiségi területi kérdést taglalta a szovjet jugoszláv politikai kontaktusok tükrében az 1945-46 közötti időszakban. Tito Rákossal 1946 áprilisában folytatott tárgyalásairól „azonnal tájékoztatta” Sztálint, aki helyeselte a jugoszláv vezetés döntését, miszerint nem terjeszt be a párizsi békekonferencia elé területi követeléseket Magyarországgal szemben. Gh. I. Florescu történelmileg tekintette át Moldávia helyzetét, utalva arra, hogy Moszkva képtelen lemondani az erő pozíciójából folytatott politikáról.

Több előadás érintette a magyar-csehszlovák, illetve a magyar-szlovák kapcsolatok kérdését, ezen belül a nemzetiségi problémát. Dagmar Čierna-Lantayová „A cseh-szlovák és a magyar politika koncepciója a háború utáni határok kérdésében (1944-46)” címmel tartott előadása történelmi áttekintést nyújt a békekonferenciát megelőző hangulatokról, véleményekről, a határok kérdésében majd a békekonferencia időszakának feszültségeiről. A békeszerződés sok ellenvélemény ellenére Magyarország teljes szuverenitását újíttotta fel és nemzetközi helyzetét megszilárdította, ámbár az igazságtalanság érzete megmaradt - állapította meg. A magyar-szlovák kapcsolatok 1989 utáni alakulásának időszaki problémáiról szól Boros Jenő pozsonyi magyar nagykövet és a nagykövetség tanácsosa, dr. Boros Ferenc.

„A szlovák-magyar viszony és az etnikai konfliktus kérdése” címmel tartott előadást a szimpóziumon P. Zelenák, aki arra mutatott rá, hogy a jelenlegi 1989 utáni társadalmi folyamatok túlságosan átvannak itatva a történelemmel, ez azonban csak átmeneti jelenség. Mindennapi megnyilvánulás, hogy a történelmi tényeket kiragadva korabeli összefüggéseikből kritikátlanul átviszik a napi politikába. Olyan kulcskérdésekről van szó, mint a magyarosítás, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése, a trianoni trauma, a bécsi döntés, a szlovákok helyzete Magyarországon, s a magyar kisebbség helyzete Szlovákiában 1945-48. között stb. Ily módon formálódik a tömegtájékoztatásban is az ellenségkép. Kritikailag elemezte ennek hátterét és feltette a kérdést, hogy mindez vezethet-e konfliktushoz. Empátiával szólt a nemzetiségi jogokról. D. Malová a csehek és a szlovákok viszonyának alakulását s a „konfliktus gócait” elemezte (a közös államgondolat kérdése az a

kérdés, hogy „ki kire fizet rá”, a képviseleti arányok a kölcsönös vádaskodás az „állítólagos hálátlanság” miatt stb).

Végül említést kell tenni R. Vukanidović terjedelmes előadásáról, amelyben jugoszlávia felbomlásának útját és körülményeit, s az új balkáni politika két modelljét mutatta be az 1918 előtti svéd-finn és lengyel-ukrán kapcsolatok tükrében, míg A. E. Alcock a dél-tiroli és észak-írországi nemzetiségi viszonyokat taglalta.

A záróvitán részt vett Václav Havel, aki Petr Pithart volt cseh miniszterelnökkel együtt válaszolt feltett kérdésekre, melyek zömében a cseh-szlovák viszony és a föderáció sorsának kérdését, s a politikusok felelősségét érintették. Mindez Dubček temetésének napján történt.

Boros Ferenc

A legboldogabb ország a statisztika tükrében

Milan Lučić: Položaj i prava manjina a Vojvodini. Pokrajinski sekretarijat za informacije, Novi Sad, 1993.

A szerb történetírás újra a brosúrák korát éli. Balkáni öröksége folytán a történelmi gondolkodás - és vele együtt a nemzettudat - újra, századunk során immár harmadízben, a politikai célokhoz és indítékokhoz keres argumentumokat, és gyárt legitimáló elméleteket. 1918-at követően Jugoszlávia „történetiségének” igazolására a pánszlávizmus mindenkor frissítő mámorától áthatva s az illír mozgalom történelmi jelentőségének akkoriban természetes túlméretezésétől vezérelve különböző eredetű nézetek egybekovácsolásával a délszláv népeknek önmagukkal is el kellett hitetni történelmi küldetésük beteljesülésének egyébként „megérdemelt” nagy pillanatát. S hogy ennek súlya is legyen, brosúrák és sebtében gyártott tankönyvek tömkelege született rövid pár év leforgása alatt. A történetírás műhelyeiben akkoriban fedezték fel a Szent István-i Magyarországtól elcsatolt déli területek-Bács-Bodrog, Szerém és Torontál vármegyék-ösi szláv jellegét, s az „ösi elsőbbség”-en túl, érveik sorában ott szerepelt Cserni Jován dicsőséges szerb fejedelemségének magasztalása is. A történetírókat persze az sem zavarta, hogy a Hunyadiak udvarában szolgáló lovászlágényből előrelépő haramiavezér császársága igen rövid ideig, még három évig sem tartott, hiszen miután 1526-ban, a török seregek által kifosztott, felégetett és elpusztított területeket rablócsapatával még egyszer végigrabolta, Török Bálint 1529-ben a Zenta melletti Tornyoson elfogta és kivégezte. Ez persze mellékes epizódnak számított, és számít ma is, a vidék akkori „szerb uralkodója” méltónak bizonyult arra, hogy életnagyságú szobrát Szabadka város főterén újra felállítsák. Nem kevésbé heves érveléssel használták fel az ősiség bizonyításához az 1850 és 1861 között létezett s a bécsi udvar által patronált szerb vajdaság majdnem-létét is, a kifejezetten feudális gondolkodásban oly nagy szerepet játszó elsőbbség és az elsőbbségből eredő kizárólagosság bizonyítására. Ez a felettébb felszínes érvrendszer - mely mégis közel másfél évezred területtörténeti jussához szolgáltat argumentumokat - lényegét tekintve változatlanul ma is elevenen él, és ami ennél jóval meglepőbb, a szerb nemzeti önismereten belül hatalmas erővel hat. Némi módosítással, de a lényegét tekintve változatlanul ihlető forrása maradt ez az 1945 utáni évtizedek brosúráinak is, amikor már az ősiségen túl a demokratikus együttélésre és az internacionalista testvériesülésre is komoly hangsúlyt kellett fektetni. A kommunizmus éveiben a nemzeti kizárólagosság kevésbé volt hangsúlyozott, deklaratív jellege a háttérbe szorult, a joggyakorlatban és a jugoszláv társadalom szervezettségében azonban mindvégig meghatározó szerepet játszott, minősített, és megőrizte determináló erejét.

Az 1991 óta zajló és egyre tragikusabb harmadik balkáni háború előkészítésében és ideológiai megindoklásában újra nagy szerephez jutott a szerb történelmi gondolkodásban - s így a történetírásban is - az ősiség elve. S mert háborús ideológiáról van szó, társul hozzá s jelentősen átszínezi a nemzeti felsőbbrendűség tudata. A küldetéstudat gyakorlati megjelenése viszont már olyan szélsőséges formákat ölt, mint az etnikai tisztogatás és a nemzeti gettók létrehozása. A nemzeti érdek a történetírást is újfenn csatarendbe állítja; feladatául szabja - mint ahogyan az minden hasonló esetben az agresszió igazolásakor kötelezővé vált -, hogy legyen visszamenőleges hatállyal is ideológiai alapja a *nemzeti érdekek* érvényesítésének. S mert a historiográfia az első pillanattól kezdve a szerb politika szolgálatába szegődött - az sem kizárt, hogy egyenesen a szülője volt -, nem tehet mást, elvégzi feladatát. De mert a történetírás mint műfaj nehezen korrumpálható, erkölcsstelenségre csak ponyva-változatában, a brosúrák formanyelvén képes. Ezzel magyarázható a szeminárium-műfaj eluralkodása a szerb történetírásban. S hogy a cselédnek is lehet szolgálója, bizonyítja ezt a térképészet, a kartográfia újabb felvirágzása.

Milan Lučić, volt vajdasági tartományi tájékoztatási titkár 1993 januárjában *A kisebbségek helyzete és jogai a Vajdaságban* címmel broszúrát jelentetett meg annak bizonyítására, hogy minden külföldi híreszteléssel ellentétben a volt tartomány területén élő, nem kevesebb, mint huszonhat nemzet fiai és lányai békében, szeretetben, tisztességben és ami a legfontosabb, a legtökéletesebb egyenjogúságban élnek. Persze egy broszúra nem íródhat huszonhat nemzet történelmi igényeinek megfelelően, ezért, a szempontok egy kicsit eltolódnak, s főleg a magyarság kiváltságos helyzetének részletezésére szorítkoznak, bizonyítva egyszersmind azt is, hogy hasonló módon kiváló a helyzete a szlovák, a román, a ruszin és a horvát nemzethez tartozó közösségnek is. Milan Lučić lendületesen „érvel”, számokat, adatokat, táblázatokat és statisztikai kimutatásokat vonultat fel. Érvrendszere kettős talapzatú; egyrészt nagy előszeretettel idézi az 1990-ben elfogadott Szerb Alkotmány azon paragrafusát, mely kimondja: Szerbia a területén élő polgárok demokratikus köztársasága, szemben a horvát és a szlovén alkotmánnyal, mely az etnicitás elvét érvényesíti (s ebben van is némi igazság!), másrészt mint történelmi tény állapítja meg: „a Vajdaság etnikai összetétele a 20. század elején vált véglegessé, s azóta lényegesen nem változott”.

Csakhogy a valóság egészen más. Azok az adatok, amelyeket közöl, messzemenően valótlanok, illetve eleve manipulatívak. Megtévesztő mindenekelőtt az, hogy ő csak az 1921-es - az első jugoszláv -és az 1991-es népszámlálási adatokat veszi figyelembe, s ebből vonja le következtetéseit. Statisztikája szerint 1921-ben „körülbelül” 700 000 szerbhorvát nemzetiségű, 372 099 magyar, 69 245 román és 60 312 cseh, illetve szlovák nemzetiségű lakos élt. 1991-ben a kimutatások szerint 340 946 magyar, 38 832 román és 63 312 szlovák lakost tartottak nyilván. Ebből „szemmel látható, hogy Vajdaság lakosainak nemzetiségi összetétele lényegében nem változott, nem volt tehát sem etnikai tisztogatás, sem asszimilációs törekvés, szó sincs a jogoknak olyan csorbitásáról, ami a nemzeti kisebbségek létét és fennmaradását veszélyeztette volna.” Ezzel szemben a megbízható statisztikai kimutatások szerint 1921-ben a Vajdaság területén 335 905 német nemzetiségű polgár is élt - amiről Milan Lučić mélyen hallgat -, számuk még 1941-ben is 332 220 volt, 1981-ben azonban már mindössze 7 177-en vallották magukat németnek. A hiányzó 325 000 ember a broszúra írójának állításaival szemben igenis „etnikai tisztogatás” áldozata lett, 1944-1945-ben vagy kivégezték őket, vagy elmenekültek szülőföldjükről. Az 1921-es népszámláláskor kimutatott „körülbelül” 700 000 szerbhorvát lakossal szemben 1991-ben 1 151 353 szerbet és 74 226 horvátot tarthattak nyilván. A hetven évvel korábbiak majdnem a dupláját! Az adatok önmagukért beszélnek: a hetven év során igenis volt etnikai tisztogatás, volt betelepítés, s nagyon hatásosan érvényesült a tartomány etnikai összetételének erőszakos megváltoztatására irányuló állampolitika!

1921-ben a Vajdaságban Lučić szerint 372 099 magyar élt (a megbízható adatok szerint 371 013), 1991-ben pedig 340 946. A propagandaanyag szerint ezen a téren sem történt „lényeges” változás. A valóság ezzel szemben pedig a következő: 1941-ben a Vajdaságban 456 770 magyar élt, és számuk 1961-ben is 442 560 volt. Alakult pedig úgy, hogy 1944 őszén a legvisszafogottabb becslések szerint is - amit újabban a tudományos kutatások is alátámasztani látszanak - több mint 20 000 magyart kivégeztek! Akkor, amikor a 32_5 000 német lakos is „eltűnt”. Helyükre százezrével érkeztek a szerbiai, montenegrói és boszniai telepések. Úgy van ez, mint a népmesében: csak egyetlen „csoda” létezik, a többi annak logikus következménye. Lučić propagandakiadványában is csak egyetlen valótlan állítás van -nevezetesen, hogy nem változtatták meg Vajdaság etnikai összetételét-, minden további ennek logikus következménye. A tartomány nem szerb etnikumú nemzeti közösségeinek asszimilálása, életkörülményeik ellehetetlenítése az állampolitikai gyakorlat szerves része, rövid és hosszú távú célja volt. Lehet hivatkozni az anyanyelvű oktatás legkülönbözőbb számszerű adataira, lehet dicsérni a lap- és könyvkiadás különböző mutatóit, ki lehet mutatni percekre lebontva a nem szerb nemzeti közösségek anyanyelvű műsorát a rádióban és a

televízióban, mindez a lényegen mit sem változtat. 1961 és 1991 között, az eltelt harminc év során nem tűnt volna el 101 614 magyar, ha nem érezte volna jövőjét kilátástalannak, ha nem érték volna atrocitások, ha nem lett volna kiszolgáltatva az állampolitika asszimilációs kényszereinek. Hogy van-e elegendő iskola, könyvtár, művelődési intézmény, hogy elfogadható-e a lap- és a könyvkiadás, hogy van-e mód a nemzeti közösségek azonosságtudatának megőrzésére, hogy van-e perspektíva egyén, család és közösség előtt, azt csak a nemzeti közösségekhez tartozók tudják teljes hitelt érdemlő módon megmondani. A hivatalos statisztika erre nem alkalmas.

Hogy reményteljesebb időkben mit jelentett Bácska, Bánát-egy időben Baranya - és Szerémség az ott élők számára, arra irodalmi példák tucatját lehetne idézni. Herceg János, a kisebbségi lét traumájából ocsúdó s a maga értékeit kereső közösség nevében 1938-ban *Cél és vallomás* című írásában így fogalmazott: „Ez a Vajdaság egy külön világ, szerbek, magyarok és németek jól megférhetnének itt, ha a nép példáját követnék. Mert ebből kell kinőni, ha nem is ezer, de legalább száz intellektüelnek, s ez elég lesz vajdasági kultúránk kialakítására és fenntartására.” Nem véletlen, hogy a kor tanúja, napjaink kétségbeejtő valóságának részese, komor számvetésre kényszerül. Németh István az újvidéki temetőket járva így fogalmaz: „...eltöprengek azokról az időkről, amikor a város minden felekezetének külön temetője volt. Külön a katolikusoknak és a pravoszlávoknak, külön a ruszinoknak és a zsidóknak, külön, a reformátusoknak és az evangélikusoknak, még ha ez az utóbbi egyazon kertben volt is. Feltehetően volt temetőjük az örményeknek és valószínűleg a görög katolikusoknak is, és a többi felekezetnek. Mert számtalan felekezet élt itt együtt ebben a háromnevű városban, tisztelve egymás hitét, nyelvét és szokásait, de amikor meghaltak, vitték mindegyiket a maga sírkertjébe, ezt abban a régi világban még meg lehetett csinálni, mert a sok magyar, szerb, német, zsidó, örmény, ruszin, szlovák, horvát együttevén se tette ki a jelenlegi lakosság egynegyedét sem, amikor még összesen alig voltak többen, mint most a menekültek száma városunkban.” S hogy így alakult, a mögött a hosszú évtizedek államnemzeti türelmetlenségének ténye búvik meg a maga teljes drasztikumában. Hamis tényekkel, valótlan statisztikai adatokkal ezen szépíteni mit sem lehet. A jelenlegi délszláv háború etnikai tisztogatásainak a történelem során voltak előzményei, s a Vajdaságban - csakúgy, mint ma Boszniában - nemzeti közösségek tűntek el vagy fogyatkoztak meg.

Szám Attila, a „tudóstárs” Milan Lučić könyvét méltatva hangsúlyozza: nagy érdeme, hogy a világ számára reális képet ad Jugoszlávia, Szerbia és ezen belül a Vajdaság nemzetiségi politikájáról. És - teszi hozzá a helyzet ismerője - a háborús propaganda korszerű működéséről is.

Mák Ferenc

A zsidó-magyar együttélésről

...és hol a vidék zsidósága?... (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nem zsidók együttéléséről). Szerkesztette: Deáky Zita - Csoma Zsigmond - Vörös Éva. Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 1994. 265 p. (Central-Európa Alapítványi könyvek 2.)

Nagy örömmel és érdeklődéssel vettem kezembe a kötetet, amely a Shoah 50. évfordulójához kapcsolódóan jelent meg. (A tanulmánykötet megjelenésével párhuzamosan kiállítás is nyílt a Mezőgazdasági Múzeumban.) Nemcsak a cím, hanem a szerkesztői előszó is azt ígéri, hogy „ez a kötet első, átfogó próbálkozás a magyar vidéki társadalom (falusi, mezővárosi, kisvárosi) zsidó-nem zsidó együttélésének bemutatására született, mert úgy gondoljuk, hogy számba kell vennünk a többévszázados közös útnak azokat az eseményeit, folyamatait, amelyek a történelemkönyvekből kimaradtak, és amelyek nélkül nem lehet teljes a magyar társadalomismeret, a magyar népi társadalom ismerete.” A kezdeményezés mindenképpen fontos, hiánypótló vállalkozás, hiszen a mostanában egyre nagyobb számban megjelenő, a magyarországi zsidóság történetével, sorsával, identitásbeli problémáival stb. foglalkozó tanulmányok és könyvek sorában alig találunk a vidéki zsidóság életét, kultúráját, az együttélés problémáit, bemutató írásokat. Ennek az égető hiánynak a pótlására vállalkoztak tehát a szerkesztők e tanulmánykötet összeállításakor. Hogy milyen sikerrel?

A kötetben a témát különböző oldalról megvilágítani próbáló írások kaptak helyet. Többségüket a kifejezetten helytörténeti kutatásokra épülő, történeti vagy néprajzi megközelítésű tanulmányok képviselik. Ezenkívül található egy-egy kiemelt kérdést tárgyaló írást (zsidó bábák vagy a kóser vágás és borkészítés), a zsidó identitás elemeit bemutató tanulmányt, életútinterjút. Továbbá helyet kapott még a kötetben két olyan írás (mindkettő Voigt Vilmos tollából), amelyek önmagukban ugyan fontos és tartalmas beszámolók, a kötet tematikájába azonban-megítélésem szerint-nem igazán illeszkednek bele. (Az egyik tudománytörténeti áttekintés: a Magyar Néprajzi Társaság szerepével foglalkozik a zsidó hagyományok kutatásában, a másik pedig Scheiber Sándor valóban elévülhetetlen érdemeit méltatja a magyar folklorisztika történetében.)

A kötet tanulmányainak csoportosítására további szempontok is kínálkoznak. Az egyik a területi. Az egy-egy települést vagy kisebb földrajzi egységet bemutató írások zöme a dunántúli zsidóság történetének kérdéseit taglalja. Ez alól két kivétel van: az egyik a mátészalkai zsidósággal, a másik pedig a szatmári és beregi aprófalvak zsidóságával foglalkozik. Ebből az egyenlőtlen megoszlásból adódóan nem igazán rajzolódik ki kiegyensúlyozott kép az ország egész területére vonatkozóan.

A másik-talán technikainak tűnő-csoportosítási lehetőség az, hogy a kötetben egyaránt szerepelnek eddig még publikálatlan, illetve már korábban megjelent írások. Éppen ezért feltehető a kérdés: a már korábban megjelentek közül miért éppen ezek kerültek a válogatásba, és miért nem mások?

Három olyan tanulmány van a kötetben, amelyben a szerkesztők jelzik a korábbi megjelenés tényét. Az egyik Berger Sámuel írása Zsidótörvény és a falusi zsidóság címmel, amely a *Zsidó Újságban* 1938-ban jelent meg. Ez az antiszemitizmus térhódításával összefüggésben magyarázza a vidéki zsidóság helyzetének rosszabbra fordulását, s arra hívja fel a figyelmet, hogy a kereskedelemből nem szabadna felekezeti kérdést gerjeszteni. A másik írás Sozán Mihályé, aki 1984-ben megjelent írásában - a magyarországi néprajzban úttörő módon - az abai zsidóságnak a faluközösségekben elfoglalt helyével foglalkozik. Csiszár Árpádé a harmadik, korábban megjelent tanulmánya saját emlékei alapján mutatja be - nagy etnográfiai érzékenységgel - a szatmári és beregi aprófalvak zsidóságának életét és a magyar lakossággal való kapcsolatának elemeit.

Van viszont egy írás, Farkas Józsefé (Adatok a mátészalkai zsidóság életéhez, táplálkozási szokásaihoz), amelynek első néhány oldala szó szerinti megismétlése egy korábban megjelent könyve fejezetének (*A zsidók Mátészalka társadalmában*, Debrecen 1989), írásának második fele pedig Táplálkozási szokások címen egyszerűen ételrecepteket közöl.

Ennél a tanulmánynál egy kicsit hosszasan is elidőznék. Már a korábban megjelent könyv olvasásakor is feltűnt, hogy milyen kísérteties hasonlóságok találhatók a mátészalkai és az abai zsidóság életmódjában, faluban elfoglalt helyzetében. Nézzünk két példát!

Mátészalka

„A családban a férfi 'viselte a kalapot' jelképesen is. A vallástörvény is a férfi vezető szerepét írta elő. Minden fontos dolgot a zsidó férfi a feleségével alaposan és hosszasan megbeszélte 'minden oldalról'. Különösen a fiatalok jövőjét illetően a házasság mikéntjét, az üzleti lépéseket az apa hagyta jóvá, vagy ellenezte, tiltotta meg." (132.)

Aba

„A családban a férfi viselte a vezető szerepet, amit a vallástörvény elő is írt. Feleségével való hosszas és alapos megbeszélés után a fontosabb dolgokban, így pl. a fiatalok jövőjéről, üzleti ügyekben, mindent ő hagyott jóvá, illetve vétózott meg." (164.)

Mindez a kísérteties hasonlóság nemcsak a vallásgyakorlásban, a családi életben, hanem a munkában is megfigyelhető:

„A valamirevaló keresztény háztartásban is, de a zsidóéban is, minden munkaképes tag reggeltől estig dolgozott. A 8-9 éves gyermek már kiszolgált a boltban, pénzt kezelte - elvett és visszaadott-, üzeneteket lehetett rábízni, áruátvételben segédkezett, elkísérte apját üzleti útjaira. Már ekkor megtanulta, hogy 'első a kuncsaft':" (133.)

„Éppúgy, mint a paraszti háztartásban, a zsidóéban is kora hajnaltól legalább délutánig dolgozott minden munkaképes családtag. A 8-9 éves gyermekek már kiszolgáltak a boltban, pénzt kezeltek, üzeneteket vittek, áruátvételben segédkeztek, üzleti utakra kísérték szüleiket. Mindenekelőtt megtanulták, hogy 'első a kuncsaft':" (165.)

A példákat tovább lehetne sorolni, a tanulásra, nevelésre vagy a vállalkozó szellemre vonatkozó fantasztikus hasonlóságokat idézve, de talán már ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy Mátészalkán és Abán a zsidóság nemcsak azonos módon élt, dolgozott, de teljesen egyformán is gondolkodott. Vagy esetleg másról van itt szó? (Sozán Mihály tanulmánya 1984-ben, Farkas Józsefé pedig 1989-ben jelent meg először.)

A történeti-helytörténeti tanulmányok sorában Prickler Harald írása a burgenlandi zsidóság megtelepedésének történetét, életviszonyait tárja fel. Elsősorban társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozik Hudi József tanulmánya a pápai zsidó közösséggel kapcsolatban: Történeti statisztikai adatokra épül Dóka Klárának a Fejér megyei zsidóság helyzetét a 19. század első felében bemutató írása. Szántóné Balázs Edit tanulmánya a körmenői zsidóság történetének megismeréséhez szolgál fontos adatokkal. Ács Anna dolgozata a nemesvámosi zsidók történetének rövid ismertetésén kívül, tömören néhány család életútját is bemutatja.

A kötet egyik szerkesztője, Csoma Zsigmond Löwy Lajossal közösen *Kóser vágás és a kóserborok, a nem zsidó vallású magyar parasztság tudatában* címmel közöl tanulmányt a kötetben. Figyelmük kiterjed a kóser háztartásvezetés szabályaira, a kóser ételfeleségek emlékére, a metsző szerepére, a rituális állatvágásra és a kóserbor jelentőségére. Az adatok az ország több területéről származnak, s a szerzők a történeti néprajz legjobb hagyományait

követve elemzik az egyes kérdéseket. Sokszor bizonytalanságban hagy az írás arra vonatkozóan, hogy a magyar parasztság tudatába mindez hogyan épült bele; sokkal részletesebben, pontosan adatolva mutatják be az egyes technikákat, míg a parasztság hozzáállására csak elvétve utalnak.

A másik szerkesztő, Deáky Zita a falusi és mezővárosi zsidó bábák szerepével foglalkozik. Ez a kérdésfelvetés valóban olyan területet érint, amelyről eddig igen keveset tudunk. Tanulmányában a szerző vizsgálja a zsidó bábák megjelenését a zsidó családokon kívül a keresztényeknél is, és ennek az első hivatalos női foglalkozásnak gyakorlóit számára elkerülhetetlen saját közösségüktől való eltávolító erejét.

A kötetben a tanulmányok sorrendje nem következetes, sem a téma, sem pedig a földrajzi elhelyezkedés nem tűnik rendező elvnek.

Mindenesetre a kötet végére került a- megítélésem szerint -két legérdekesebb tanulmány. Rékai Miklós egy kárpátaljai hasszid zsidó életútját mutatja be a vele készült interjúk segítségével. Ebben az életsorsban benne van minden, ami a magyarországi zsidóság századunkbeli történetét, identitását meghatározta. A szigorú vallásosságtól való eltávolodás, teljes életformaváltás, a megpróbáltatások s a mindezekre adott egyéni, de mégsem egyedi válaszok. Ez az írás valóban egyfajta válasz a kötet címében megfogalmazott kérdésre: ...és hol a vidék zsidósága?... Palásti Mónika kötetzáró dolgozata a vallás megtartásának, illetve elhagyásának mint a zsidó identitás egyik legfontosabb elemének bemutatásán keresztül keres választ az asszimiláció lehetőségére, illetve lehetetlenségére a zsidóság számára. Különböző visszaemlékezéseken keresztül mutatja be a vallás különböző területeit: a vallási ismereteket, a vallásgyakorlatot és ünneptartást, a vallásosság hatását az életmódra, a vallásos érzelmeket és vallási hiedelmeket. Tanulmánya záró mondatában megfogalmazza a valóban fontos kérdést: „ki és mit tud továbbadni, megtanítható-e, átélhető-e újra a hagyomány, vagy sokak számára már csak hagyaték marad?”

A kötet egyes tanulmányait színvonalas képi illusztrációk egészítik ki.

Hogyan sikerült a szerkesztők célja, a valamikor élt vidéki zsidóság életének feltárása? Azt hiszem, nem maradéktalanul. De ez bizonyos mértékig természetes is, hiszen kevés az alapos, mélyreható, a témára vonatkozó kutatás. A kötet színvonalbeli, tematikai, szerkesztésbeli egyenetlenségei ellenére a kezdeményezés mindenképpen figyelemre méltó.

Szarvas Zsuzsa

Mózes Teréz: Bevérzett kőtáblák. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó 1993. 219 p.

Mózes Teréz etnográfus, a nagyváradai múzeum néprajzi osztályának volt vezetője gyermekei kérésére írta meg visszaemlékezéseit deportálásának történetéről. Könyve azonban nem „kizárólag” szenvedéseinek, meghurcoltatásának, az embertelen körülmények között a pusztaság létért való küzdelmének története, hanem mindezeket túlmenően korrajz, állapotrajz is a korabeli társadalomról.

Történetét az 1930-as évek közepén indítja, s nagy társadalmi érzékenységgel ábrázolja a nagyváradai társadalom és benne a zsidóság helyzetét. Saját személyes élményeit, melyeket gyermekkorától kezdve beárnyékolnak a kezdődő zsidóüldözések sötét felhői, tudatosan megpróbálja a történelem eseményeivel összekapcsolni s azok között elhelyezni. Ennek köszönhetően képet kapunk az 1930-as évek végi Nagyvárad társadalmi és kulturális életéről, benne az ottani, jelentős számú zsidóság helyzetéről, belső rétegzettségéről, gazdasági, kulturális szerepéről, s a társadalom egészével való kapcsolatáról. Mózes Teréz pontosan és érzékletesen mutat rá az új helyzethez való alkalmazkodás lehetőségének vagy lehetetlenségének egyéni és közösségi stratégiáira, az egyébként determinált életutak megváltoztatásának kényszerére és rendelkezésre álló eszközeire..

Szemléletes képet fest - a gettóélet szörnyűségei mellett - a kényszerszülte közösséggé szerveződés különböző fázisairól, a hirtelen életforma-változáshoz való alkalmazkodás egyénenként különböző - sikeres vagy sikertelen - módjairól.

Könyvét átítatják a zsidó-magyar identitás problémái is. Hiteles és objektív képet kapunk a társadalmi viszonyok hirtelen megváltozásáról, miközben a szerző mindig figyelemmel van arra, hogy mindezt saját élményeivel egészítse ki, illetőleg tegye emberközelebbé. Saját családjának és az egész váradai zsidóságnak a szörnyűségekhez való viszonyát inkább a félelem, a megváltoztathatatlanba való beletörődés jellemzi, mintsem a sorssal való szembeszállás gondolata. Mindenki tudja - bár a végkifejlettel még nincsenek tisztában -, hogy valami megváltoztathatatlan, visszahozhatatlan történik velük. „Mintha temettünk volna! *Ó igen*, temettük a harmóniában együtt eltöltött szép családi életünket, az otthonunkat, amiről éreztük - még ha egyszer változna is a helyzet -,soha többé nem jelentheti azt, ami addig volt.”

A gettóban is megpróbálják saját közösségük életformájának maradványait emberhez méltó módon megőrizni. Emlékezetes jelenet a gettó falain belül rendezett esküvő, amikor egy szűkebb közösség megpróbál a hagyományoknak mindenben megfelelő ceremóniát szervezni. Teszik ezt a fiatalokért, de talán elsősorban önmagukért, emberi mivoltuk megtartásáért.

A gettó felszámolása után megkezdődik Mózes Teréz és társai koncentrációs táborokbeli élete, a végeláthatatlannak tűnő szenvedések, a különböző táborokban eltöltött időről szóló beszámoló. Az egyik fejezet a következő címet viseli: Embernek maradni. Ebben a következőt írja: „Bár ugyanannyit ettünk, nem egyformán éhezünk. S nem egyformán tudunk uralkodni érzelmeinken, nem egyformán viszonyultunk mások szenvedéseikhez, nem egyformán maradtunk emberek.” A táborélet bemutatása során is mindig figyelmet fordít az emberek egymáshoz való viszonyaira, a segíteni akarásra és tudásra, vagy éppen ellenkezőleg: az önzésre, a mások iránti közömbösségre.

Mózes Teréz könyve a Shoah túlélőinek visszaemlékezései között azért jelentős a társadalomkutatók számára, mert figyelmének középpontjában mindig ott vannak az egyén és közösség viszonyának kérdései, s mert arra törekszik, hogy az igen nehéz körülményekre való visszaemlékezés közepette - is hiteles, reális képet rajzoljon.

Deutsche und Polen -100 Schlüsselbegriffe. Hrsg.: Ewa Kobylinska, A. Lawaty und R. Stephan. Piper München 1992, 1993/2.

A kötet a történelem során sokszor ellenséges, nemegyszer azonban kooperatív, sőt baráti, de mindenképpen bonyolult német-lengyel viszony tisztázásához és rendezéséhez szeretne hozzájárulni: lengyel és német szerzők nyolcvan rövidebb tanulmányban szenvedélymentesen tárgyalják a két nép kapcsolatait szempontjából jelentős kérdéseket, különös tekintettel előítéletekre, projekciókra és sztereotípiákra. A cél az, hogy az olvasó önállóan és tárgyilagosan ítélhesse meg a vitatott témák sokaságát, és így végül is magát az egész német-lengyel kérdést új távlatból, kiegyensúlyozottan legyen képes szemlélni. A szerkesztők számára nagy biztatást jelentett egy a német-francia viszonyt tárgyaló, ugyanilyen tárgyú és struktúrájú, 1989-ben megjelent mű nagy sikere. 1989 korszakos változásai tették azután egyáltalán lehetővé a francia-német viszonyról sokkal bonyolultabb német-lengyel kérdés szellemi feltérképezését. A jelen munka minőségét éppúgy fémjelzi az, hogy kiváló német és lengyel szakértők sokasága (írók, újságírók, történészek, társadalomtudósok, nyelvészek) írta a tanulmányokat, mint a kiadó azon bejelentése, hogy rövidesen a kötet teljes anyaga lengyelül is megjelenik.

Szinte lehetetlen könyvismertetéseink terjedelmi korlátai között e kitűnő kötetből egyes témákat külön is kiemelni, mert a tanulmányok összességükben a két nép ezeréves közös történelmének minden fontos vonatkozására kitérnek, a „Drang nach Osten”-mítosz mögötti realitás higgadt ábrázolásától és a keresztelosvágy korától kezdve a pozitív német befolyás és eredményes német-lengyel együttműködés időszakain át, a második világháborún, Auschwitzon, Jaltán, kitelepítéseken át egészen a néhai NDK lengyel kérdéséig, - közben végigpásztázva nyelv, irodalom, kultúra, társadalom és gazdaság világát, taszító és kölcsönösen megtermékenyítő egymásra hatásokat egyaránt számba véve.

Jelentős hely jut vallás és egyházak kérdéseinek is: reformációról és katolikus megújulásról éppúgy szól tanulmány, mint a - vallási és politikai - messianizmusról és II. János Pál pápát a német katolikusokhoz fűző kapcsolatokról. A német-lengyel kapcsolatok messzire ható kisugárzásai miatt a kötet melegen ajánlható minden olvasónak, nemcsak a lengyel-német kérdés szakértőinek.

Vajon mikor kerülhet sor a magyarok és a szomszéd népek közötti történelmi kapcsolatok közös feldolgozására?

Balla Bálint

Arbeitsmigration und Flucht. Vertreibung und Arbeitskräfteregulierung im Zwischenkriegseuropa. (Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 11.) Schwarze Risse-Rote Strasse, Berlin-Göttingen 1993. 230. p.

A tárgyalt kiadvány egyfajta rendszertelenül megjelenő folyóirat, évente legalább egyszer napvilágot lát egy-egy száma. Nem pusztán a nemzetiszocializmus történetével foglalkozik, hanem a jelenkori szociálpolitikára kiható összefüggéseket is vizsgálja, gyakran az aktuális politikai rendszerek kritikájával együtt.

Az 1993-ban megjelent tizenegyedik kötetben a húszas, harmincas évek Európájának migrációs folyamatait vizsgálják a tanulmányok szerzői. Eberhard Jungfer munkája például a rasszizmus és a menekültmozgás közötti összefüggéseket kutatja. Tárgyát Hannah Arendt: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, München 1986, (magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest 1992) című munkájára alapozva dolgozza föl. Arendt először 1951-ben

megjelent könyvének időszerűségét bizonyítandó Jungfer dolgozatának minden fejezetét Arendt-idézzel indítja, s ezeket saját kutatási eredményeivel, észrevételeivel támasztja alá.

Először az antiszemitizmus fogalmát tisztázza, majd történeti és gazdasági hátterét vázolja: például a tipikus zsidó foglalkozások vagy a gazdaság *egy* szektoraiban betöltött szerepen keresztül. Közép- és kelet-európai viszonylatban igyekszik föltárni a rasszizmus és a migráció állami irányítása közötti kapcsolatot. Fordulópontnak az első világháborút tekinti, amikortól az addig nyitott munkaerőpiac államilag ellenőrzöttebbé és szabályozottabbá kezd válni. A problémák vizsgálata során a jelenlegi közép-európai migrációs jelenségeket kísérli meg összefoglalni: például a harmadik világból Európa felé irányuló migrációt, a volt szocialista országok átalakulása nyomán megélénkülő munkaerő-vándorlást stb.

Susanne Heim a két világháború közötti zsidó kényszermigráció 1933 és 1938 közötti szakaszát vizsgálja. A berlini történész nő témaválasztása nem meglepő: szakterülete a népességtervezés és a megsemmisítési politika közötti összefüggések kutatása. Ebben a tanulmányában jórészt még a „szakma” előtt is ismeretlen dokumentumokat dolgoz föl. A vizsgált iratanyag egyrészt moszkvai levéltárakból, másrészt a RSHA (Reichssicherheitshauptamt) és a Gestapo archívumából került elő. Elsősorban ezek alapján vizsgálja a zsidókérdés kidolgozásában a RSHA, SD, Gestapo szerepét. Az erről alkotott általános véleményt ezek a dokumentumok Heim szerint meg fogják változtatni. (A kötet végén található néhány részlet az említett anyagból a nemzetiszocialista „egészségügyi politikát” mutatja be. Így például adatokat közöl az „eutanáziaprogram” keretében elkövetett bűncselekményekről.) A továbbiakban a Palesztinába irányuló zsidó emigráció nehézségeivel, az eviani konferencia következményeivel foglalkozik. A németországi zsidók sorsát az 1938-as év pogromjaiig kíséri figyelemmel. Ahlrich Meyer, a kötet harmadik szerzője, a két világháború közötti Franciaország migrációs politikáját vizsgálja- különös tekintettel az oda irányuló kelet-európai zsidó (főként lengyel) bevándorlásra. Rövid történeti bevezető után a francia gazdaságot, a zsidó munkaerő arányát elemzi. Folytatásként a vichy-i kormánynak a zsidókérdés „megoldására” tett intézkedéseit ismerteti: „első lépésként” a külföldi és hontalan zsidó menekülteket adták ki a németeknek, „második lépésként” az 1919 és 1927 között honosított bevándorlókat deportálták internálótáborokba. Hangsúlyosan foglalkozik a zsidó emigráció kommunista orientációjával és a megszállók elleni zsidó ellenállási mozgalommal. Az egész munkára jellemző a bőséges forrásfelhasználás, de ebből a szempontból mégis az utolsó fejezet a legérdekesebb, amely a német dokumentumok alapján a franciaországi zsidó ellenállási akciókat ismerteti. A két világháború közötti lengyel migrációval Horst Kahrs foglalkozik. Tanulmányában a Németországba áramló lengyel munkaerő kezelésére hozott gazdasági, politikai intézkedéseket vizsgálja. A Weimari Köztársaság a tömeges kitoloncolástól az államilag pártolt embercsempészetig elég széles skálán próbált megoldást találni. A német gazdaság által felszívott külföldi munkaerőt -például mezőgazdasági idénymunkások - rengeteg szánadat, garafikon és táblázat teszi szemléletessé. A négy tanulmány jól példázza, hogy a húszas évek Németországában kiemelten foglalkozott az állami adminisztráció az „idegen elemekkel”: vendégmunkásokkal, menekültekkel. A rendszeres állami felügyelet mellett is gyakoriak voltak; a bürokratikus-jogi visszaélések. A menekültek, bevándoroltak kitoloncolása vagy tartózkodási engedélyük megadása a gazdasági felhasználhatóság, illetve az éppen aktuális külpolitikai magatartás függvénye volt. Mindez még csak halvány előjele a nemzetiszocialista „munkaerő-szabályozásnak”: a munkaszolgálatnak, deportálásnak, koncentrációs táboroknak. A tanulmányok bemutatják, milyen veszélyes lehet egy olyan tendencia, mely egy kisebbséget etnikai alapon „nem-termelő” ne vagy „nem-integrálható”-nak tekint.

Eva Schmidt-Hartmann (Hrg.) Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. Verträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 31. Oktober bis 3. November 1991. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 20.) Oldenbourg Verlag, München 1994. 336. p.

A müncheni központú bohemisztikai kutatóintézet, a Collegium Carolinum hagyományos évi tanácskozásait közreadó sorozatnak az utóbbi években megjelent legsikerültebb kötetében először John Breuilly és Miroslav Hroch nacionalizmuselméleti szövegeit olvashatjuk. Breuilly a kelet-közép-európai nacionalizmusok szívós továbbélését és megújuló funkcióit elemezve egyebek közt azt hangsúlyozza, hogy a nacionalizmus legsikeresebb visszatérését a politikai modernizáció kihívásaira adott elutasítás jelenti. Ez a negatív válasz a szeparatizmus, a nemzeti megújulás vagy a nemzeti egységesülés stratégiáinak köntösében jelentkezik, s annál erőteljesebb, minél nagyobb a modernizációs kényszer. Miroslav Hroch az újkori nemzeti mozgalmak általa kidolgozott szakaszolását (A - a nemzeti gondolkör megfogalmazása; B - nemzeti mozgalom és agitáció; C - tömegmozgalom) a nem uralkodó kis nemzeti társadalmak (non dominant ethnic groups) összehasonlítása alapján finomítja és adatozza.

Az elméleti írások közül meg kell említenünk Walter Schamschula tanulmányát a nacionalizmusok és a mítoszok, mitológiák összefüggéseiről, illetve Ferdinand Seibt írását a középorkutatásban érvényesülő nacionalizmuselméletekről.

A nacionalizmuskutatás legjelentősebb 20. századi teljesítményeit, modelljeit elemzi a kötet második és harmadik blokkja: Otto Bauer, Karl W. Deutsch, Józef Chlebowczyk, Ernest Gellner, Hans Kohn elméleti modelljeit vizsgálják meg az itt található tanulmányok szerzői. Christianne Brenner Bauer és Deutsch elméleteinek sorsát és mai tanulságait elemezve arra a következtetésre jut, hogy a soknemzetiségű kelet-közép-európai térségben, ahol az integrációs és dezintegrációs erők szinkronitása és párhuzamossága eleve kizárja a homogenizáló elképzelések' erőszak és katasztrófa nélküli végrehajtását, az 1989 utáni fejlődést sem lehet a fölöttébb ambivalens nemzeti ambíciókra alapozni anélkül, hogy a militáns nacionalizmusok feléledésétől ne kellene tartani.

A csehszlovák, jugoszláv és szovjet „nemzet-építés” tapasztalatait összegzi Hans Lemberg a kötet egyik legeredetibb dolgozatában, arra a kérdésre keresve a választ, miért nem sikerült a 20. század folyamán előbbre lépni Kelet-Közép-Európában a nemzetek közötti közösségek létrehozásában, miért akadt el a több kis nemzeti társadalmat összefogó föderatív struktúrák kiépülésének (supra-nation-building) folyamata.

A kötet zárófejezetében ismert cseh és szlovák történészek, művészettörténészek elemzik a 19-20. századi cseh, szlovák, illetve csehszlovák nemzetfejlődés problémáit, egyebek közt a masaryki nemzetfilozófia, a cseh-szlovakizmus, a szlovák önállóság eszmekörének sokat vitatott kérdéseit.

A legújabb nyugat-európai és amerikai nacionalizmuskutatások eredményeit felhasználó tanulmányok szövegeiben precíz mutatók segítségével tájékozódhat az olvasó, ami a kötet szerkesztőjének gondos és alapos munkáját dicséri.

Szarka László